

Spirituele ervaringen in Museumpark Orientalis

Marjolein Eva Kloek

Juni 2009

Afstudeerscriptie Leisure, Tourism and Environment

Vakgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse

Wageningen Universiteit, Wageningen

Studentnummer: 830310-444-080

Begeleiders:

Drs. Ir. Karin Peters (Wageningen Universiteit)

Dr. Ir. Maarten Jacobs (Wageningen Universiteit)

Drs. Pieter-Matthijs Gijsbers (Museumpark Orientalis)

Referaat

Kloek, M.E. (2009) *Museumpark Orientalis: een spirituele ervaring?* MSc-scriptie. Wageningen, Wageningen Universiteit.

Deze scriptie laat zien in hoeverre het landschap van Museumpark Orientalis een spirituele ervaring kan zijn. Daartoe is een kwantitatief onderzoek uitgevoerd naar de meest intense ervaring in het landschap van 407 bezoekers van Orientalis. Deze intense ervaringen zijn getoetst op kenmerken van spirituele ervaringen, opgesteld aan de hand van een literatuurstudie. In Orientalis kunnen twee componenten van spirituele ervaringen onderscheiden worden: een transcendente en een harmonieuze component. Slechts een klein deel van de respondenten heeft een volledige spirituele ervaring beleefd. Ongeveer een kwart van de respondenten heeft een ervaring van harmonie gehad die voldoet aan kenmerken behorend onder de harmonieuze component. Het beleven van spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie blijkt licht gecorreleerd met de persoonlijkheidskenmerken openheid en emotionele stabiliteit en iets sterker gecorreleerd met spirituele levensinstelling.

Trefwoorden: spiritualiteit, spirituele ervaring, musea, Museumpark Orientalis, persoonlijkheid, spirituele levensinstelling

Abstract

Kloek, M.E. (2009) *Museum Park Orientalis: a spiritual experience?* MSc Thesis. Wageningen, Wageningen University

This thesis describes to what respect Museum Park Orientalis can be a spiritual experience. A qualitative research is performed to the most intense experience of 407 visitors of Orientalis. These intense experiences are compared with the characteristics of spiritual experiences, formulated by a literature study. In Orientalis two components of spiritual experiences can be distinguished: a transcendent and a serene component. A very small part of the respondents had a total spiritual experience. About a quarter of the respondents had a serene experience that only fulfilled characteristics of the serene component. Spiritual experiences and serene experiences correlate with the personality characteristics openness and emotional stability and with spiritual orientation.

Keywords: spirituality, spiritual experience, museums, Museum Park Orientalis, personality, spiritual orientation

Woord vooraf

Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn studie 'Leisure, Tourism and Environment' aan Wageningen Universiteit. Het idee voor dit onderzoek werd geboren toen ik als student-assistent voor het vak 'Leisure, Tourism and Environment: Concept and Approaches' een excursie organiseerde naar Museumpark Orientalis. Tijdens een voorbereidend bezoek aan het park werd ik bij het zien van eekhoorntjes springend van tak tot tak in de stralende zon, met op de achtergrond de gebouwen van het joodse dorpje Beth Juda, overvallen door een gevoel van intens geluk en diepe rust. Ik vroeg me af of meer mensen een soortgelijk gevoel krijgen tijdens een bezoek aan het museumpark. Toen ik hierover sprak met Pieter-Matthijs Gijsbers, de toenmalige directeur van Orientalis, bleek dat ook de directie van Orientalis erg geïnteresseerd is in de beleving van het landschap door bezoekers. De vraag of het landschap van Orientalis een 'spiritual landscape' genoemd kan worden, was in het kader van de nieuwe missie en aanpak van Museumpark Orientalis erg actueel.

Zo begon aan het einde van de herfst van 2008 dit onderzoek. Na weken van literatuurstudie naar ontwikkelingen in musea, naar spirituele ervaringen en naar landschap, besloot ik dat dit onderzoek een kwantitatieve opzet moest hebben. Dat sloot goed aan bij het onderwerp en gaf mij tevens de kans om mijn kennis van kwantitatieve onderzoeken, statistiek en SPSS te verbeteren. Dat heb ik geweten... Op sommige dagen, dagen waarop er in totaal maar acht bezoekers in het hele park waren, dagen waarop ik uren bezig was met het printen van enquêtes of het invoeren van gegevens, dagen waarop huisgenoten vroegen hoe het toch mogelijk was dat ik al twee maand elke dag bezig was met SPSS, werd ik soms een beetje moedeloos. Maar laat ik niet zeuren, al met al vond ik het een geweldig onderzoek waar ik veel van heb geleerd. De dagen waarop ik zittend in de zonnige serre van het restaurant met uitzicht op het mooie park goede gesprekken had met bezoekers waren geweldig, net als de dagen waarop ik uitvond hoe simpel eigenlijk een bepaalde handeling in SPSS is, of welke interessante ontwikkelingen plaatsvinden in musea. Ik hoop dat ik niet alleen zelf veel heb geleerd van dit onderzoek, maar dat deze scriptie ook zowel theoretisch als praktisch een bijdrage kan leveren aan de kennis over spirituele ervaringen en over beleving van het landschap in Museumpark Orientalis.

Deze scriptie had ik niet in mijn eentje tot een goed einde kunnen brengen. Velen hebben mij bij de totstandkoming van deze scriptie gesteund. Ik ben hen dan ook dankbaar voor hun goede ideeën, discussies en kritieken. Er zijn een aantal mensen die ik met name veel dank verschuldigd ben. Allereerst wil ik mijn dank uitspreken aan mijn begeleiders Karin Peters en Maarten Jacobs. Zij gaven me de vrijheid mijn ideeën te ontplooien, stuurden me waar nodig en gaven nuttige tips over hoe met SPSS om te gaan. Ook mijn begeleider bij Orientalis, oud-directeur Pieter-Matthijs Gijsbers, wil ik bedanken omdat hij me op het spoor van dit onderzoek zette, ondanks dat de communicatie soms wat moeizaam ging als Pieter-Matthijs een dubbele afspraak had of vergat te reageren op mijn e-mails. Er zijn nog meer medewerkers van Orientalis die ik graag wil bedanken, namelijk Martine van Empel voor haar hulp bij het regelen van allerlei praktische zaken en de medewerkers van het restaurant van Orientalis voor het steeds vriendelijk kopjes thee en koffie schenken aan alle extra bezoekers die mijn enquête invulden. Verder worden natuurlijk alle bezoekers van Orientalis die meewerkten aan de enquête van harte bedankt: zonder hen was dit onderzoek niet gelukt! Dan zijn er nog een aantal mensen in mijn persoonlijke kring die me veel steun hebben gegeven bij het doen van dit onderzoek. Zo wil ik mijn vader Nico en zus Jorieke bedanken voor hun hulp bij de uitvoering van de enquêtes op drukke dagen, en Jorieke ook voor haar kritische blik op mijn conceptversies. Mijn vriend Ivo wil ik bedanken voor de gesprekken en discussies die we hebben gevoerd, voor alle tips en voor de vele kopjes thee. Mijn moeder Gerry ten slotte krijgt mijn bijzondere dank voor haar hulp bij de uitvoering van de enquête maar vooral voor haar bijdrage aan de eindredactie van dit onderzoek. Zonder jullie allemaal was deze scriptie niet geworden zoals ze nu is!

Marjolein Eva Kloek,
Wageningen, juni 2009

Inhoudsopgave

Referaat.....	2
Woord vooraf	3
Figuren en tabellen.....	7
Samenvatting.....	9
Summary	11
Hoofdstuk 1: Inleiding.....	13
1.1 Achtergrond van het onderzoek.....	13
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen.....	15
1.3 Leeswijzer	15
Hoofdstuk 2: Het museum en museale ontwikkelingen.....	17
2.1 Het verschijnsel museum: een korte geschiedenis	17
2.2 Postmoderne museale ontwikkelingen	18
2.2.1 Veranderende ideeën over het verleden	20
2.2.2 Van object naar beleving	20
2.2.3 Commercialisering en 'verpretparking'	22
2.2.4 Conclusie: het museum in transitie.....	22
2.3 Museumpark Orientalis	23
2.3.1 Korte geschiedenis van Museumpark Orientalis	23
2.3.2 Rondleiding door het huidige Museumpark Orientalis.....	24
2.3.3 Het natuurlijke landschap van het Museumpark	27
2.3.4 Conclusie: Museumpark Orientalis - een 'postmodern' museum.....	28
Hoofdstuk 3: Theoretisch kader	29
3.1 Postmoderne drang naar spiritualiteit	29
3.2 Spirituele ervaringen: de persoonlijke component.....	31
3.3 Spirituele ervaringen en omgeving: de interactieve component.....	35
3.3.1 Spirituele ervaringen en natuur.....	35
3.3.2 Hoe relateren spirituele ervaringen tot natuur en natuurlijke elementen?	37
3.3.3 Spirituele ervaringen en het landschap	39
3.4 Spirituele levensinstelling en persoonlijkheid	40
3.5 Conclusie: onderzoeksvragen opnieuw geformuleerd.....	41
Hoofdstuk 4: Methoden	43
4.1 Opzet enquête.....	43
4.1.1 Kenmerken van spirituele ervaringen meten	44
4.1.2 Relatie tussen spirituele ervaring en het landschap meten.....	44
4.1.3 Emoties meten	45
4.1.4 Spirituele levensinstelling meten	46
4.1.5 Persoonlijkheid meten.....	48
4.2 Steekproef	49
4.3 Uitvoering enquête	50
4.4 Achtergrondkenmerken bezoekers.....	51
4.4.1 Leeftijdsopbouw en geslacht	52
4.4.2 Nationaliteit	53
4.4.3 Gezelschapsgrootte en –samenstelling.....	53
4.4.4 Bezoekfrequentie	54
Hoofdstuk 5: Resultaten	55
5.1 Beleving van het landschap	55
5.1.1 Beleving van het gehele landschap van Museumpark Orientalis	55
5.1.2 Beleving van een aantal specifieke landschappen van Museumpark Orientalis	57
5.1.3 Samenvatting: het landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	60
5.2 De meest intense en indrukwekkende ervaring in het landschap van Orientalis.....	60
5.2.1 Beschrijvingen van meest intense ervaringen.....	60
5.2.2 Kenmerken van spirituele ervaringen	63
5.2.3 Intense ervaringen en achtergrondkenmerken.....	67

5.2.4 Type intense ervaring, aanleiding en plaats van de ervaring	68
5.2.5 Emoties tijdens intense ervaringen.....	69
5.2.6 Verstoringen van intense ervaringen	72
5.2.6 Samenvatting: intense ervaringen in Orientalis.....	72
5.3 Spirituele levenshouding en persoonlijkheid.....	73
5.3.1 Spirituele levensinstelling: meetmethode Genia en meetmethode CBS.....	74
5.3.2 Spirituele levensinstelling: meetmethode Spiritual Experience Index - Revised	75
5.3.3 Persoonlijkheid.....	80
5.3.4 Samenvatting: spirituele levensinstelling en persoonlijkheid	81
5.4 Relaties tussen intense ervaringen, spirituele levensinstelling en persoonlijkheid	81
5.4.1 Persoonlijkheid en spirituele levensinstelling	82
5.4.2 Persoonlijkheid en intense ervaringen in het landschap van Orientalis.....	82
5.4.3 Spirituele levensinstelling en intense ervaringen in het landschap van Orientalis.....	84
5.4.4 Samenvatting: intense ervaringen hangen samen met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid	85
Hoofdstuk 6: Conclusie en discussie	87
6.1 Conclusie.....	87
6.2 Discussie	92
6.2.1 Resultaten in een breder kader geplaatst.....	92
6.2.2 Methodologische verantwoording	94
6.3 Aanbevelingen voor verder onderzoek	96
6.4 Praktische resultaten en aanbevelingen voor Museumpark Orientalis	98
Literatuur	101
Bijlagen	107

Figuren en tabellen

Hoofdstuk 2	
Figuur 2.1	Indeling Museumpark Orientalis
Hoofdstuk 3	
Tabel 3.1	Kenmerken van spirituele ervaringen omschreven in wetenschappelijke literatuur
Hoofdstuk 4	
Tabel 4.1	Omzetting van kenmerken van spirituele ervaringen in enquête-items
Tabel 4.2	Overzicht dagen waarop onderzoek is gedaan
Tabel 4.3	Leeftijd van respondenten en leeftijdsopbouw Nederland
Tabel 4.4	Leeftijd van respondenten in onderhavig onderzoek en in landelijk onderzoek
Tabel 4.5	Groepsgrootte van respondenten in onderhavig onderzoek en in landelijk onderzoek
Tabel 4.6	Aantal eerdere bezoeken aan Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum
Hoofdstuk 5	
Tabel 5.1	Top-10 van de meest genoemde veranderingen die men zou willen doen in het landschap
Tabel 5.2	Gemiddelde waardering op zes stellingen voor het landschap van Orientalis in het algemeen en vier landschappen van Orientalis in het bijzonder
Tabel 5.3	Het meest indrukwekkende van de vier specifieke landschappen
Tabel 5.4	Indeling van de meest intense ervaring in hoofdcategorieën
Tabel 5.5	Plaats van de meest intense ervaring
Tabel 5.6	Aanleiding tot de intense ervaring
Tabel 5.7	Gemiddelde scores en standaarddeviaties op stellingen die spirituele ervaringen beschrijven
Tabel 5.8	Principle Component Matrix intense ervaringen I
Tabel 5.9	Principle Component Matrix intense ervaringen II
Tabel 5.10	Clusteranalyse intense ervaringen
Tabel 5.11	Type intense ervaring volgens de clusteranalyse en zelfgerapporteerde spiritualiteit
Tabel 5.12	Type intense ervaring en geslacht
Tabel 5.13	Emoties tijdens intense ervaringen
Tabel 5.14	Principal Component analyse voor emoties tijdens intense ervaringen
Tabel 5.15	Drie emotionele componenten
Tabel 5.16	Clusteranalyse voor drie emotionele componenten
Tabel 5.17	Type emoties en type intense ervaring
Tabel 5.18	Principal Axis Factor Matrix
Tabel 5.19	Middelpunten op de SEI-R
Tabel 5.20	Clusteranalyse voor de SEI-R
Tabel 5.21	Bezoek aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten en type spirituele levenshouding
Tabel 5.22	Gemiddelde score per persoonlijkheidskenmerk
Tabel 5.23	Significante correlaties tussen landschapswaardering en persoonlijkheidskenmerken

Figuur 5.1	Antwoorden op de stellingen 'het landschap van Orientalis roept sterke emoties op' en 'het landschap liet me tot rust komen en in harmonie voelen'
Figuur 5.2	Favoriete inrichting met planten en bomen
Figuur 5.3	Het meest indrukwekkende van de vier specifieke landschappen
Figuur 5.4	Kerkelijke gezindtes en levensbeschouwingen
Figuur 5.5	Bezoek aan kerk, moskee of andere levensbeschouwelijke bijeenkomsten

Samenvatting

Dit onderzoek is opgezet vanuit drie veronderstellingen. De eerste veronderstelling is dat de rol van musea in de hedendaagse samenleving aan het veranderen is. Commercialisering, de nadruk op beleving en een veranderende kijk op geschiedenis zijn in de 'postmoderne' maatschappij belangrijke ontwikkelingen die zorgen voor veranderingen in musea. Van instellingen met als belangrijkste doel het verzamelen, beheren en tentoonstellen van objecten zijn musea veranderd in *instellingen gericht op beleving*. De tweede veronderstelling in dit onderzoek is dat *spiritualiteit steeds belangrijker wordt in de hedendaagse maatschappij*. Dit heeft onder andere te maken met de postmoderne trends van ont-traditionalisering en individualisering. Spiritualiteit of religiositeit wordt steeds meer buiten de oude gevestigde (kerkelijke) instituten beleefd. De laatste veronderstelling ten slotte is dat *spiritualiteit en omgeving een belangrijke relatie met elkaar hebben*. Zo wordt tegenwoordig door velen erkend dat natuur een belangrijke spirituele waarde kan hebben en zijn enkele onderzoeken uitgevoerd naar spirituele ervaringen in de natuur.

De drie besproken veronderstellingen vormen de basis van dit onderzoek naar spirituele ervaringen in het landschap van Museumpark Orientalis. Museumpark Orientalis is een museum waar (emotionele) beleving tegenwoordig een steeds belangrijker rol speelt. Orientalis richt zich daarbij onder andere op spirituele ervaringen. Het doel van dit onderzoek is: *meer inzicht verkrijgen in de mogelijkheid van een spirituele ervaring in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis, alsmede meer inzicht verkrijgen in de relatie van spirituele ervaringen met de inrichting van Museumpark Orientalis en in het bijzonder van het landschap*.

In het theoretische gedeelte van dit onderzoek wordt dieper ingegaan op het begrip 'spiritualiteit'. Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen spirituele ervaring, het hoofdonderwerp van dit onderzoek, en spirituele levensinstelling. Twee componenten van spirituele ervaringen kunnen worden onderscheiden: de persoonlijke en de interactieve component. Om een ervaring te definiëren als spiritueel moet uitgegaan worden van de persoonlijke component van de ervaring. Naar aanleiding van vijf studies naar spirituele ervaringen in de natuur zijn in dit onderzoek de volgende kenmerken van spirituele ervaringen gebruikt: sterk affect, onzegbaarheid, ervaring van eenheid, ervaring van tijdloosheid, ervaring van Ander of hogere werkelijkheid, innerlijk inzicht, roeping, verhoogde zintuiglijke gevoeligheid, contact met innerlijk, paradox en rust en bezinning.

De interactieve component van de ervaring kan gebruikt worden om de relatie van de ervaring met de omgeving te duiden. Eerdere onderzoeken in dit kader hebben zich vooral gericht op de relatie tussen spirituele ervaringen en (wildernis)natuur. Er kunnen drie manieren worden onderscheiden waarop spirituele ervaringen ontstaan in relatie tot natuur, namelijk doordat natuur als symbool kan fungeren; door een algehele bewustwording en ervaring van natuur of 'sense of place'; of door activiteiten waarbij de natuur de setting is. Uit sommige onderzoeken naar spirituele ervaringen in de natuur blijkt dat er sprake is van verschillende vormen van spirituele ervaringen, onder andere benoemd als 'een ervaring van het schone' en 'een ervaring van het sublieme'. Er is echter nog weinig tot geen systematisch onderzoek gedaan naar spirituele ervaringen in relatie tot het bebouwde landschap. Van landschappen is wel bekend dat ze ook kunnen fungeren als symbool, als 'sense of place' kunnen worden ervaren en als setting voor activiteiten kunnen fungeren.

Het methodische gedeelte van dit onderzoek bespreekt de uitvoering van het kwantitatieve onderzoek. Middels een enquête zijn 407 bezoekers van Orientalis gevraagd naar hun ervaringen in het landschap. De totale responsrate van de enquête is erg hoog, namelijk 73%. De uitgevoerde enquête bestaat uit verschillende onderdelen. In een van deze delen wordt deelnemers gevraagd naar hun meest intense ervaring. Deelnemers mochten dit deel overslaan als ze geen intense ervaring hadden gehad. Om te meten in hoeverre de intense ervaringen kunnen worden gelabeld als spirituele ervaringen, zijn de kenmerken van spirituele ervaringen

omgezet in stellingen waarop respondenten op een vijfpunts Likertschaal konden reageren. In een ander onderdeel van de enquête werd naar spirituele levensinstelling en persoonlijkheid gevraagd. Persoonlijkheid is gemeten met een korte Big Five-test en spirituele levensinstelling met de Genia-methode, de CBS-methode en de SEI-R-methode.

De belangrijkste onderzoeksresultaten zijn als volgt. 70% van de respondenten kon een intense ervaring beschrijven. Meerdere respondenten benoemden hun intense ervaring als een spirituele ervaring: 11% van de respondenten met een intense ervaring vindt zijn ervaring een spirituele ervaring en 20% weet niet zeker of het een spirituele ervaring was. 43% van de in Orientalis beleefde intense ervaringen voldoet ook aan een aantal kenmerken van spirituele ervaringen zoals beschreven in het theoretische gedeelte. In Orientalis kunnen de kenmerken van spirituele ervaringen worden samengevat in twee componenten: een transcendente en een harmonieuze component. De transcendente component beschrijft een paradoxale ervaring, tegelijkertijd transcendent gericht (contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander) en innerlijk gericht (contact of inzicht in de zelf of innerlijke motieven). De harmonieuze component beschrijft een positieve (plateau)ervaring van rust en harmonie, verbondenheid met het landschap en 'in het landschap zijn'. Er zijn twee vormen van intense ervaringen die positief scoren op een of beide componenten. De eerste vorm is een echte spirituele ervaring, welke positief scoort op beide componenten. Deze spirituele ervaring is zowel een ervaring van het verhevene, dramatische en grootse, alsook van het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept. Slechts 5% van alle respondenten heeft een volledige spirituele ervaring beleefd. De tweede vorm voldoet aan kenmerken behorend onder de harmonieuze component en is dus geen volledige spirituele ervaring, maar meer een ervaring van harmonie en 'in het landschap zijn'. Ongeveer een kwart van alle respondenten heeft een dergelijke ervaring van harmonie gehad. Het blijkt dus dat spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie inderdaad een vorm van 'beleven' zijn in Museumpark Orientalis.

Van de in de theorie onderscheiden mogelijke aanleidingen voor spirituele ervaringen blijkt dat in Orientalis vooral 'sense of place' aanleiding is en niet of veel minder symboolwerking of het landschap als setting voor activiteiten. Meest genoemde locaties waar intense ervaringen werden beleefd, zijn rondom Beth Juda en bij Tell Arab en het meertje. Ongeveer een derde van de respondenten met een intense ervaring geeft aan dat de intense ervaring niet plaatsvond op één specifieke plek, maar op een langere route door het park.

Het beleven van spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie is licht gecorreleerd met de persoonlijkheidskenmerken 'openheid' en 'emotionele stabiliteit'. Er is een sterkere correlatie tussen spirituele levensinstelling en de intense ervaring in het landschap, onafhankelijk van de methode waarmee spirituele levensinstelling wordt gemeten. Ervaringen van respondenten die zichzelf als gelovig beschouwen, meer steun vinden in hun geloof en meer openstaan voor andere levensbeschouwingen scoren zowel hoger op de component 'transcendent' als op de component 'harmonie' van spirituele ervaringen. Er zijn ook correlaties met geslacht en weersomstandigheden. Vrouwen rapporteren significant meer spirituele ervaringen. Daarnaast vinden er minder spirituele ervaringen plaats wanneer het weer wisselvallig of licht regenachtig is.

Volgens de wetenschappelijke theorie zijn ervaringen van harmonie geen volledige spirituele ervaring, omdat hier geen sprake van transcendentie is. Een deel van de respondenten vindt zijn ervaring van harmonie wel spiritueel. Dit wijst op een verandering van wat in de maatschappij gezien wordt als spirituele ervaring. Mogelijk gebeurt dit onder invloed van globalisering, waardoor mensen in contact komen met diverse spirituele levensinstellingen, waaronder Oosterse levenshoudingen zoals het boeddhisme. Verder geeft dit onderzoek aanwijzingen dat er niet zozeer sprake is van verschillende vormen van spirituele ervaringen, zoals vaak is geopperd in de wetenschap, maar van een continuüm van ervaringen die in meer of mindere mate spiritueel zijn. Tot slot blijkt dat niet alleen wildernisnatuur aanleiding kan zijn voor spirituele ervaringen, maar ook minder natuurlijke landschappen. Deze conclusies bieden aanknopingspunten voor verder theoretisch en methodisch onderzoek.

De belangrijkste aanbeveling voor Museumpark Orientalis om de mogelijkheid van het beleven van spirituele ervaringen in stand te houden, is de rust en harmonie van het park te bewaren en waar mogelijk te versterken, en geluidsoverlast tot een minimum te beperken.

Summary

This research is based on three basic assumptions. The first assumption is that the role of museums in contemporary societies is changing. Commercialization, the emphasis on 'experience' and a changing perception of history are three important developments in the 'postmodern' society, which influenced museums. Museums changed from organizations aiming at collecting, conserving and exhibiting objects into *organizations aiming at 'experience'*. The second assumption in this research is that *spirituality is becoming more and more important in contemporary society*. This is due to, among others, the postmodern trends of de-traditionalization and individualization. Spirituality and religiosity take less place in old, established institutions like the church, and more and more in other places. The last assumption is that *spirituality and environment have an important relation*. For example, nowadays it is widely acknowledged that nature can have an important spiritual value.

These three assumptions form the base of this research into spiritual experiences in the landscape of Museum Park Orientalis. Museum Park Orientalis is a museum in which the role of (emotional) experience is becoming more and more important. Orientalis aims among others on spiritual experiences. The objective of this research is: *to obtain more insight in the possibility of spiritual experiences in (the landscape) of Museum Park Orientalis and to obtain more knowledge about the relation of spiritual experiences with the landscape of Museum Park Orientalis*.

In the theoretical part of this research, the concept 'spirituality' is discussed. Two aspects of spirituality can be distinguished: spiritual experiences, the main topic of this research, and spiritual orientation. Spiritual experiences consist of two components: the personal and the interactive component. To define an experience as spiritual, characteristics of the personal component of the experience should be looked into. In this research, characteristics based on five studies to spiritual experiences in nature are used, namely: strong affect, ineffability, sense of unity, sense of timelessness, sense of union with another power or entity, inner understanding, vocation, heightened sensory awareness, contact with the inner self, paradox and harmony and contemplation.

The interactive component can be used to describe the relation of the experience with the environment. Earlier research mainly focused on the relation between spiritual experiences and wilderness. Three ways in which spiritual experiences relate to nature can be distinguished: nature can have symbolic meaning, spiritual experience in nature can relate to sense of place, and spiritual experiences can arise from activities that typically take place in nature. Some research to spiritual experiences in nature shows that different forms of spiritual experiences might be distinguished. No systematic research is done yet into the associations between spiritual experiences and landscape. However, it is known that landscape has symbolic qualities, can be experienced as sense of place, and can function as setting for activities, just like wilderness.

The methodology chapter discusses aspects of the quantitative part of this research. By use of a questionnaire, 407 respondents of Orientalis are asked about their experience of the landscape of Museum Park Orientalis. The response rate of this questionnaire is high: 73%. The questionnaire consisted of different parts. One part asked respondents about their most intense experience. Respondents could skip this part if they did not have an intense experience. To measure to which extent intense experiences can be labeled as spiritual experience, characteristics of spiritual experiences are converted to questionnaire items. In another part of the questionnaire, spiritual orientation and personality is measured. Personality is measured with a short Big Five test, and spiritual orientation with the method Genia, the method CBS and the method SEI-R.

The most important results are as follows. 70% of the respondents described an intense experience. 10% of the respondents named their intense experience a spiritual experience, 20% was not sure whether or not it was a spiritual experience.

In Orientalis two components of spiritual experiences can be distinguished, based on the characteristics in the theoretical part: a transcendent and serene component. The transcendent component describes a paradox experience, in which there is both contact with God and with the inner self. The serene component describes a positive (plateau) experience of rest and harmony, unity with the landscape and 'being in the landscape'. Two forms of intense experiences score positively on one or both of the components. The first form is a total spiritual experience, which meets all the characteristics (belonging to both the transcendent and the serene component). This is an experience of greatness, humility and awe as well as of beauty, harmony and calmness. Only 5% of the respondents had a total spiritual experience. The second form meets some of the characteristics, namely only the characteristics belonging to the serene component. This is not a total spiritual experience, but an experience of serenity and 'being in the landscape'. About a quarter of the respondents had such an experience of serenity. So Museum Park Orientalis can indeed be a kind of spiritual experience for a substantial part of the visitors.

In the theoretical part, three relations are mentioned between spiritual experiences and environment. In Orientalis, 'sense of place' is the most stated cause of the spiritual experience, and much less symbolic meaning or activities performed in the landscape. Most mentioned places where intense experiences take place are around Beth Juda and near Tell Arab and the lake. About a third of the respondents did not have an intense experience in one place, but on a longer track through the park.

Spiritual experiences and experiences of serenity are lightly correlated with two personality characteristics, namely openness and emotional stability. A more strong relation appears between spiritual orientation and spiritual experiences, independent of the method used to measure spiritual orientation. Experiences of respondents who consider themselves religious and who find support in their spiritual orientation, score higher on both the 'transcendent' component and the 'serene' component. Experiences of respondents more open to other spiritual orientations score especially higher on the 'serene' component. There also exist correlations with sex and the weather situation. Women report significantly more spiritual experiences than men. When the weather is grey and rainy, less spiritual experiences are reported.

According to the scientific theory, experiences of serenity are no real spiritual experiences, because they do not contain transcendence. However, a part of the respondents sees his experience of serenity as spiritual. This points out that the idea of what is a spiritual experience, is changing. This is probably due to globalization, which makes it possible for people to learn about other spiritual orientations, such as Buddhism. Furthermore, this research indicates that there are no different kinds of spiritual experiences, but a continuum of experiences which are to a greater or lesser degree spiritual. Another new scientific view is that not only wilderness but also less natural landscapes can trigger spiritual experiences. These conclusions and the methodological limitations of this research offer starting points for further theoretical and methodological research.

The most important recommendation for Museum Park Orientalis to provide for spiritual experiences is to support and strengthen the rest and harmony of the park and to reduce noise pollution as much as possible.

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Achtergrond van het onderzoek

Musea zijn onderdeel en uiting van de samenleving waarin ze gesitueerd zijn. Zoals de laatste decennia de Nederlandse samenleving sterk is veranderd, zo zijn ook ideeën over musea en de functies van musea in de samenleving veranderd. Waren musea in de zeventiende eeuw vooral plaatsen waar kennis over de geschiedenis en de mensheid werd overgebracht en geschiedkundig belangrijke objecten werden tentoongesteld (McPherson, 2006; Pearce, 1999), in de hedendaagse 'postmoderne' samenleving zijn curatoren van musea zich er steeds meer van bewust dat ze niet slechts kennis en geschiedenis van de mens en zijn omringende wereld weergeven, maar dat ze ook nieuwe ideeën en betekenissen genereren en bijdragen aan de cultuur (Waterman, 2005).

Waar vroeger de nadruk lag op verzamelde historische 'objecten' in musea, speelt nu subjectieve 'beleving' een grote rol (Schurink, 1996). Deze gerichtheid op subjectieve beleving is onder andere terug te zien in het in oprichting zijnde Nationaal Historisch Museum in Arnhem, dat geen vaste collectie zal krijgen noch een verzamelfunctie heeft, maar 'waarin het accent ligt op beleving van de geschiedenis, middels interactieve en multimediale activiteiten en presentaties' (Nationaal Historisch Museum, 2008).

Ook andere veranderingen in de samenleving zijn terug te zien in het functioneren van musea. Zo identificeerde Rottenberg (2002) twee belangrijke trends in het museumwezen van de 21^e eeuw, namelijk "een nieuwe marktgeoriënteerde ideologie waarin vooral inkomsten van belang zijn" en "de introductie van nieuwe technologieën die niet alleen het museum maar ook de hele wereld veranderen". Musea worden steeds meer een particuliere onderneming. Zo zijn in Nederland in de jaren negentig de nationale musea geprivatiseerd. Hoewel de privatisering vooral gericht was op verzelfstandiging en het doel niet was publieke financiering van musea om te zetten in private financiering (Engelsman, 2006), zien musea zich wel steeds meer voor de taak gesteld hun eigen inkomsten te verwerven en zich meer te oriënteren op het publiek en de markt (Schurink, 1996). Museumdirecties praten niet langer over 'het publiek' in zijn geheel, maar over verschillende 'doelgroepen' (Waterman, 2005). Deze veranderingen gaan echter niet zonder slag of stoot. Critici vrezen door de commercialisering en de nadruk op belevingen een 'verpretparking' van musea (Waterman, 2005; McPherson, 2006; Schurink, 1996). Musea zouden zich te veel richten op het binnenhalen van zoveel mogelijk bezoekers en een te grote nadruk op amusement leggen, waardoor ze hun educatieve functie vergeten en hun 'integriteit' verliezen (McPherson, 2006).

Een Nederlands museum waarin bovengenoemde veranderingen een grote rol spelen, is Museumpark Orientalis. Museumpark Orientalis is de nieuwe naam van het vroegere Bijbels Openluchtmuseum. Het Bijbels Openluchtmuseum was bij oprichting in 1911 een devotiepark gericht op het weergeven van het leven van Christus. In het park werden uit het evangelie bekende plaatsen nagebouwd en Bijbelse gebeurtenissen uitgebeeld. Het devotiepark is het vroegste voorbeeld van het idee van een openluchtmuseum in Nederland. Hoewel het Bijbels Openluchtmuseum bij zijn oprichting al gericht was op 'beleving', was het belangrijkste doel van het park kennis aanreiken over het leven van Christus, en stonden de gebouwen en objecten centraal als objecten aan de Bijbelse geschiedenis ontleend die kennis over het leven van Jezus weergeven (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007).

Het tegenwoordige Museumpark Orientalis heeft een geheel andere insteek dan het vroegere Bijbels Openluchtmuseum. Orientalis richt zich niet meer alleen op het christendom, maar op "de drie religies die bepalend zijn geweest voor de identiteit van hedendaags Europa: jodendom, christendom en islam" (Orientalis, 2008). De gebouwen en objecten in Museumpark Orientalis worden niet meer gezien als Bijbelse objecten die kennis over het leven van Jezus weergeven, maar als "uitdrukking gevend aan tijdsgebonden religieuze belevingswerelden" (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007). Met andere woorden: de museale elementen zijn een weergave van de in 1911 heersende visie op geloof en laat zien hoe men destijds probeerde kennis over het geloof te verspreiden. In plaats van objecten, staat in het huidige

Museumpark Orientalis subjectieve beleving centraal. Museumpark Orientalis wil uitgroeien tot “een plek waar mensen van verschillende culturen en levensbeschouwingen elkaar ontmoeten, hun eigen geschiedenis en werkelijkheid verkennen en beleven, evenals die van de ander” (Orientalis, 2007:7). Een bezoek aan Museumpark Orientalis moet “een indrukwekkende, ja zelfs spirituele ervaring zijn. Een stimulans bovendien na te denken over de vraag hoe nu zelf om te gaan met de eeuwenoude culturele, levensbeschouwelijke en religieuze tradities die in onze samenleving tot ontwikkeling zijn gekomen” (Orientalis, 2007:7). Subjectieve beleving is dus erg belangrijk in Museumpark Orientalis. Museumpark Orientalis beoogt daarmee geen ‘pretpark’ te zijn alleen gericht op amusement. Door het stimuleren van discussie en de nadruk te leggen op beleving en in het bijzonder ‘spirituele ervaringen’, wil Museumpark Orientalis zich duidelijk afzetten tegen de ‘verpretparking’ van musea.

Een van de manieren waarop Orientalis levensbeschouwelijke en religieuze tradities ter discussie wil stellen en spirituele ervaringen wil stimuleren, is middels het landschap waarin het museum is gelegen. “De unieke landschappelijke setting behoort tot de kern van wat Museumpark Orientalis de bezoeker biedt. (...) De essentie is dat het landschap een wisselwerking aangaat met de gebouwen en de objecten en zo onderdeel wordt van een totaalbeleving in de traditie van de *paysage spirituel*” (Orientalis, 2007:31). Echter, volgens Gijsbers, oud-directeur van Orientalis, “wordt het landschap nu waarschijnlijk amper gebruikt, slechts als decor” (persoonlijke communicatie). Dit wil de directie van Orientalis graag anders zien. Een van de missies van Orientalis is dan ook het renoveren en herinrichten van het ‘Spiritual Landscape’ en het aanleggen van een ‘Spirituele Tuin’ (Orientalis, 2007).

Dit onderzoek richt zich op het idee dat Museumpark Orientalis, en in het bijzonder het landschap van Museumpark Orientalis, een bijzondere (nieuwe) museale functie kan vervullen, namelijk het bieden of ondersteunen van een spirituele ervaring. Dit past binnen een andere ‘postmoderne’ trend die zichtbaar is in de maatschappij, namelijk dat spiritualiteit steeds belangrijker wordt. Hoewel er aan de ene kant sprake is van ontkerkelijking en een afname van de maatschappelijke en culturele betekenis van het christelijke geloof, is er tegelijkertijd een toenemende maatschappelijke belangstelling voor het spirituele (Van Harskamp, 2000; Boeve, 2005; Ward, 2004; Lambert, 2004). ‘Postmoderne’ processen als individualisering en ‘ont-traditionalisering’ (Boeve, 2005; Van Harskamp, 2000) bevorderen de toenemende belangstelling voor zoektochten naar identiteit en zingeving, en voor diverse geïndividualiseerde vormen van religiositeit of spiritualiteit. Denk bijvoorbeeld aan de toename van het aantal mensen in Nederland die geloven in het vage ‘iets’ (ook wel ‘ietsisme’ genoemd), aan geloofsfundamentalisten, aan de hoeveelheid religieuze symbolen en verhalen die terug te vinden zijn in de moderne popcultuur, of aan de wereldwijde bestseller *Eten, bidden, beminnen* over een vrouw die spirituele diepgang zoekt tijdens het reizen naar drie verschillende landen (Boeve, 2005).

Spiritualiteit of religiositeit wordt steeds minder in de oude gevestigde (kerkelijke) instituten beleefd, en steeds meer op andere plaatsen. Zo wordt tegenwoordig door velen erkend dat natuur belangrijke spirituele waarde kan hebben. Een aantal voorbeelden uit de politieke sfeer: in een recent advies van de Gezondheidsraad en RMNO (2004) wordt natuur gezien als belangrijke hulpbron voor het bevorderen van persoonlijke ontwikkeling en zingeving; in de leidraad voor het huidige Nederlandse natuurbeleid ‘Natuur voor mensen, mensen voor natuur’ wordt de spirituele waarde van natuur genoemd (LNV, 2000); en in verscheidene internationale fora en verdragen, zoals de Forest Principles van de United Nations Forum on Forests of de WSSD-top in Johannesburg, komen spirituele waarden naar voren in de argumentatie om bossen en natuur te behouden en duurzaam te beheren (De Pater, 2006).

In die context is het interessant om te kijken in hoeverre Museumpark Orientalis en in het bijzonder het landschap van Museumpark Orientalis daadwerkelijk een spirituele ervaring kan zijn. Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan het wetenschappelijke onderzoek naar en de wetenschappelijke discussie over spirituele ervaringen en in het bijzonder de spirituele beleving van landschappen en de spirituele ervaring als functie van een museum. Dit onderzoek vindt plaats op het snijpunt van theorieën naar de mogelijkheid van spirituele beleving van landschap, de veranderende rol van musea in de samenleving en de mogelijkheid van spirituele ervaringen in musea.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Dit onderzoek wil een bijdrage leveren aan de volgende probleemstelling: in hoeverre wordt het Museumpark Orientalis spiritueel ervaren? De probleemstelling is vrij algemeen en breed geformuleerd. Het meer specifieke doel van het onderzoek is als volgt: *meer inzicht verkrijgen in de mogelijkheid van een spirituele ervaring in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis, alsmede meer inzicht verkrijgen in de relatie van de spirituele ervaring met de inrichting van Museumpark Orientalis en in het bijzonder van het landschap.*

Een onderzoek naar spirituele ervaringen in musea levert aan de ene kant handvatten voor Museumpark Orientalis om het park meer in te richten naar de beleving van bezoekers. Anderzijds vergroot dit onderzoek de kennis over spirituele ervaringen in het algemeen en over spirituele ervaringen in relatie tot de omgeving en het landschap in het bijzonder. Het wetenschappelijke onderzoek naar spirituele ervaringen in relatie tot de omgeving staat namelijk nog in de kinderschoenen. Op het gebied van spiritualiteit en gezondheid wordt de laatste jaren steeds meer gepubliceerd, maar het gebied van spiritualiteit en omgeving is nog grotendeels onontgonnen. Er zijn enkele, voornamelijk kwalitatieve, onderzoeken gedaan naar de relatie tussen spirituele ervaringen en natuur. Spirituele ervaringen en landschap is echter niet diepgaand wetenschappelijk onderzocht. Aangezien spiritualiteit in de hedendaagse samenleving wel steeds belangrijker wordt, is dit een interessant onderzoeksgebied. Het resultaat van dit onderzoek kan dus zowel bijdragen aan de herstructurering van Orientalis passend in het kader van het honderdjarige bestaan in 2011, alsook een nieuwe stap zetten in het wetenschappelijke onderzoek naar spirituele ervaringen in relatie tot de omgeving.

Leidraad voor dit onderzoek zijn de volgende op het onderzoeksdoel gebaseerde onderzoeksvragen:

1. In hoeverre kan Museumpark Orientalis en in het bijzonder het landschap van Museumpark Orientalis een spirituele ervaring zijn?
2. Als Museumpark Orientalis en in het bijzonder het landschap een spirituele ervaring oproept, wat zijn dan de kenmerken en inhoud van deze spirituele ervaring?
3. Welke kenmerken en eigenschappen van Museumpark Orientalis en in het bijzonder van het landschap van Museumpark Orientalis maken dat Museumpark Orientalis een spirituele ervaring wordt?

Om antwoorden op deze onderzoeksvragen te verkrijgen is als eerste een literatuuronderzoek naar spirituele ervaringen en de relatie van spirituele ervaringen met de omgeving uitgevoerd. Het literatuuronderzoek vormt het theoretisch kader voor een kwantitatief onderzoek naar de beleving van het landschap van Museumpark Orientalis in het algemeen en naar spirituele ervaringen in het landschap van Museumpark Orientalis in het bijzonder. Het kwantitatieve onderzoek is uitgevoerd met behulp van een (vrij uitgebreide) enquête onder 407 bezoekers van Orientalis in maart en april 2009.

1.3 Leeswijzer

Dit verslag is als volgt opgebouwd: Hoofdstuk 2 valt uiteen in twee delen, in het eerste contextuele deel wordt dieper ingegaan op het verschijnsel 'museum' en huidige museale ontwikkelingen, en in het tweede deel op Museumpark Orientalis en zijn geschiedenis. In Hoofdstuk 3 wordt het theoretische kader van dit onderzoek geschetst door in te gaan op de begrippen 'spiritualiteit' en 'spirituele ervaring', en de relatie van spirituele ervaringen met de omgeving, en met name met 'landschap'. In Hoofdstuk 4 komt de methodologie van het onderzoek aan de orde. Gebaseerd op het theoretische kader wordt in dit hoofdstuk uitgebreid ingegaan op de opzet en uitvoering van de kwantitatieve enquête. Hoofdstuk 5 beschrijft de statistische resultaten van de enquête. In Hoofdstuk 6 worden de belangrijkste conclusies van dit

onderzoek weergegeven en wordt de verkregen kennis, zowel de toegepaste als theoretische kennis, bediscussieerd.

Hoofdstuk 2: Het museum en museale ontwikkelingen

In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt de context van dit onderzoek besproken door een achtergrond te schetsen van de wijze waarop musea zijn ontstaan en zich ontwikkelen. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de ontwikkeling van musea in de hedendaagse 'postmoderne' maatschappij, aangezien dit raakvlakken heeft met het hoofdonderwerp in het volgende hoofdstuk, spiritualiteit, dat ook vaak gekoppeld wordt aan postmoderne ontwikkelingen. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt het onderzoeksobject Museumpark Orientalis nader beschreven.

2.1 Het verschijnsel museum: een korte geschiedenis

Het begrip 'museum' heeft door de eeuwen heen diverse betekenissen gehad. In klassieke tijden was een museum een plek gewijd aan de muzen – van wie het woord 'museum' een afgeleide is. Deze muzen waren negen Griekse godinnen die het heft in handen hadden over de verschillende kunstvormen en wetenschappen, namelijk de filosofie, geschiedschrijving, muziek, poëzie, dans, retoriek, tragedie, komedie en sterrenkunde, en ze inspireerden diegenen die uitblonken in deze bezigheden. Het oudste idee van een museum refereert waarschijnlijk aan de Pythagoreaanse tempel van de muzen (Hein, 2000). Men ging naar een dergelijke tempel van de muzen om schoonheid te ervaren, om ideeën uit te wisselen met anderen en te experimenteren met natuurfenomenen; de essentie van het bezoek was geamuseerd te worden en daarbij na te denken en te leren (Alexander en Alexander, 2008). Het museum van Alexandrië uit de derde eeuw voor Christus ligt aan de basis van het museum in de huidige betekenis. Dat museum probeerde alle wetenschapsvelden bij elkaar te brengen in één plaats, waarbij vooral de bibliotheek erg belangrijk was (Spalding, 2002). Het museum van Alexandrië was een soort opleidingscentrum, waar geleerden waren vrijgesteld om zich geheel te wijden aan de studie van geschriften.

Het instituut museum zoals we dat tegenwoordig kennen, dateert uit de zeventiende en achttiende eeuw. Invloedrijke koninklijke en aristocratische Europese families begonnen in die tijd natuurhistorische collecties en kunstcollecties aan te leggen, en deze collecties werden af en toe opengesteld voor buitenstaanders, met name voor geleerden (Van der Sman, 2001; Fernandéz en Benlloch, 2000). Het Ashmolean Museum of Art and Archeology in Oxford, waarin Elias Ashmole zijn collecties in 1683 officieel openstelde voor publiek, wordt beschouwd als het oudste museum ter wereld (Fernandéz en Benlloch, 2000). In Nederland was Prins Willem V van Oranje de eerste die zijn collectie, bestaande uit kunstwerken, boeken, prints en (natuurhistorische) curiositeiten, opende voor gasten (van der Sman, 2001). Zijn initiatief werd in 1784 gevolgd door de opening van het Teylers Museum in Haarlem, officieel het eerste museum van Nederland (Kuyvenhoven, 2001).

Het is niet vreemd dat deze musea juist in de zeventiende en achttiende eeuw, de tijd van de Verlichting en het modernisme, werden geopend. Het modernisme in maatschappelijke zin impliceert een gerichtheid op vernieuwing, het moderne, de vooruitgang. Dit vanuit het idee dat de mensheid ergens naartoe gaat, dat er steeds meer vrijheid en redelijkheid, waarheid en menselijkheid tot stand komt. De moderne tijd was gericht op grote, verklarende verhalen die gezien werden als universeel significant en relevant (Pearce, 1999). Een belangrijk onderdeel hiervan was het geloof dat mensen in staat zijn om objectieve realiteit te zien en te begrijpen; een realiteit die kon worden getoond als waar door het presenteren van overtuigend bewijs (Pearce, 1999). Het idee dat begrip van de realiteit ligt in het vermogen om te classificeren en te vergelijken en classificatiestructuren op te stellen waarin alle individuele voorbeelden vallen, was essentieel. Net zo fundamenteel was de rol van fysieke objecten en het idee dat materie noodzakelijk is als bewijs voor conceptuele verklaringen over de 'werkelijke wereld' (Pearce, 1999). Musea komen uit deze ideeën voort; ze staan voor een Verlichtingsideaal dat het

bijeenbrengen en laten zien van objecten mensen zou helpen om zowel zichzelf als de wereld te leren kennen, waardoor hun leven zou verbeteren (Rottenberg, 2002). Bovendien waren musea een middel om alle nieuwe ontdekkingen en uitvindingen te laten zien. Tijdens de Verlichting werden continu nieuwe dieren, planten en culturen ontdekt, en microscopen en telescopen maakten nieuwe 'werelden' zichtbaar. Het museum bood de mogelijkheid om al deze ontdekkingen te laten zien als onderdeel van het modernistische idee van vooruitgang (Spalding, 2002).

Wanneer tegenwoordig wordt geprobeerd om het begrip museum te definiëren, wordt vaak gefocust op bepaalde functies van een museum, zoals verzamelen, behouden, tentoonstellen of voorlichten (Hein, 2000). Zo ook in de meest bekende definitie van het museum, opgesteld door het ICOM (International Council of Museums) in 1974: "Een museum is een permanente instelling, zonder winstbejag, in dienst van de gemeenschap en van haar ontwikkeling, toegankelijk voor het publiek, die de materiële getuigenissen van de mens en zijn omgeving verzamelt, bewaart, onderzoekt en tentoonstelt en hierover informatie verstrekt voor studie, educatie en recreatie." (ICOM, 1974). In het Nederlandse Museumregister worden instituten geregistreerd als museum indien ze voldoen aan de volgende eisen (waarin ook de functies van musea terugkomen):

- het bezitten van een institutionele basis;
 - het bezitten van een stabiele financiële basis;
 - het beschikken over een op schrift gesteld beleidsplan;
 - het beschikken over een collectie;
 - het beschikken over een collectieregistratie;
 - het zorgdragen voor het behoud van de collectie;
 - het (laten) doen van onderzoek naar de collectie;
 - het beschikken over basisvoorzieningen voor het publiek en openstelling voor ten minste 104 dagdelen per jaar;
 - het beschikken over gekwalificeerde medewerkers.
- (Prins, 2001).

Zoals blijkt uit de geschiedenis van musea en uit bovenstaande definities, is de collectie van een museum altijd van groot belang geweest. De laatste decennia wordt de collectie als basis en fundament van het museum en als verklaring van de objectieve werkelijkheid steeds meer in twijfel getrokken. Zowel academici als curatoren van musea realiseren zich steeds meer dat musea een bepaalde visie op de werkelijkheid geven, en niet *de* enige bestaande visie. Musea worden steeds meer gezien als betekenisgevers of 'spaces of representation' (Lord, 2006; Preziosi en Farago, 2004). Als "objecten voor zich spreken", zoals eerder wel werd gezegd, dan zou dat betekenen dat voorwerpen een enkelvoudige, stabiele en onveranderlijke betekenis en een vaste plek in een bepaalde orde moeten hebben, die iedereen kan onderscheiden. Dat is zelden het geval: objecten kunnen in verschillende contexten verschillende betekenissen hebben. Een aardewerk schaal kan worden gepresenteerd als een kunstvoorwerp of een alledaags gebruiksvoorwerp, afhankelijk van het kader dat er omheen wordt gebouwd (Waterman, 2005). Op deze huidige 'postmoderne' ontwikkelingen zal dieper ingegaan worden in de volgende paragraaf.

2.2 Postmoderne museale ontwikkelingen

De museale ontwikkelingen van de laatste decennia zijn vooral gestuurd door postmoderne ideeën en kritieken in reactie op de modernistische maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij moet opgemerkt worden dat 'postmodern' een complex en veel bediscussieerd en bekritiseerd begrip is. Over de betekenis van 'postmodern' zijn de meningen verdeeld. Aspecten van postmoderne filosofie en maatschappijkritiek hebben in talrijke disciplines, van kunst en architectuur tot theologie, een ruime en soms stormachtige aandacht gehad. Volgens Ashworth (1994) is het echter niet nodig om alle denkbeelden van het postmodernisme te accepteren en ook is een betrokkenheid bij de theologische debatten over de postmoderne filosofie onnodig. Postmodernisme kan wel een algemeen kader vormen voor de zeer gevarieerde veranderingen

die plaatsvinden. In dit onderzoek wordt postmodernisme als een dergelijk algemeen kader beschouwd.

In de postmoderne maatschappij is een van de meest in het oog springende veranderingen, die van belang is voor musea, het in twijfel trekken van lang gekoesterde begrippen als waarheid, objectiviteit en authenticiteit. De postmoderne maatschappij verklaart het einde van de 'grote universele verhalen', zoals het verhaal van continue vooruitgang (Lyotard, 1979). Ook andere veranderingen in de postmoderne maatschappij zijn van belang voor musea. Zo was er in de moderne samenleving sprake van structurele differentiatie: een duidelijk onderscheid tussen, en afzonderlijke ontwikkeling van, verschillende institutionele en normatieve domeinen zoals staat en familie, instituten als universiteiten en musea, of verschillende kunstvormen (Urry, 2002; Lash, 1990). In een postmoderne samenleving wordt wel gesproken van de-differentiatie: het onderscheid tussen de domeinen vervaagt, vooral met betrekking tot culturele domeinen. De ideeën over 'hoge' en 'lage' cultuur, of over een duidelijk verschil tussen artistieke en commerciële productie zijn minder uitgesproken (Urry, 2002; Lash, 1990). Daarnaast problematiseert postmodernisme het verschil tussen werkelijkheid en representatie. Vooral door de opkomst van de massamedia zijn symbolen steeds belangrijker geworden (Schurink, 1996). Baudrillard (1994) claimt dat in de postmoderne maatschappij de mens het contact met de echte wereld is verloren, doordat hij een beeld van de wereld creëert aan de hand van wat hij in de media ziet. Volgens hem is het contact met de realiteit vervangen door symbolen en 'signs', die het substitueert zijn geworden van de realiteit.

Deze postmoderne opvattingen zijn van grote invloed op musea. Vooral het inzicht dat betekenissen die traditioneel aan objecten werden gegeven niet per se de enige juiste zijn of door iedereen op dezelfde manier worden geïnterpreteerd, heeft grote invloed gehad (Pearce, 1999). Betekenis wordt namelijk niet aan een object 'gehangen', zodat iemand anders het daar 'vindt' en 'begrijpt', maar betekenis komt tot stand in intersubjectieve ervaringen (Hein, 2000). Objecten en tentoonstellingen kunnen vele verschillende betekenissen en emoties oproepen bij bezoekers (Pearce, 1999). Museumcuratoren hebben echter lang gewerkt vanuit hun eigen kijk op de wereld en vanuit het idee dat bezoekers dezelfde waarden, veronderstellingen en intellectuele capaciteiten hebben. Deze visie stuurde niet alleen de keuze en presentatie van tentoonstellingen, maar ook de keuze en acquisitie van museumobjecten (Hooper-Greenhill, 1988). Vanaf eind jaren tachtig / begin jaren negentig van de vorige eeuw, met de opkomst van de 'New Museology'-stroming, realiseren museumcuratoren zich steeds meer dat de beleving en betekenisgeving van de bezoeker belangrijk is en dat musea niet vrij zijn van sociale, economische en politieke invloed (Prentice, 2001). Museumcuratoren beseffen dat objecten op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd en dat niet alle interpretaties verenigbaar zijn (Hein, 2000). De beleving van de bezoeker is hierin steeds belangrijker (Hein, 2000; Lord, 2006). Volgens Anderson (2004) zijn musea opgeschoven op het continuüm van een "ivoren toren van exclusiviteit naar een meer sociaalverantwoordelijk cultureel instituut in dienst van het publiek".

Deze trend naar een nieuwe, postmoderne invulling van het begrip 'museum' is door diverse auteurs op verschillende manieren benoemd. Zo spreekt Spalding (2002) over het 'poetic museum', poëtisch omdat het museum niet categorisch of didactisch is, maar ingaat op de diepere betekenissen van objecten en optreedt als communicator of 'verhalenverteller'. Hooper-Greenhill (2000; in Welsh, 2005) gebruikt het begrip 'post-museum' als alternatief voor het modernistische museum geleid door een rationalistische objectiviteit. Volgens Hooper-Greenhill staat het post-museum een verandering voor van materieel naar immaterieel erfgoed, van het tentoonstellen van cultuur naar 'culturele performance', van een gesloten ruimte naar een beleving, en van objectiviteit en rationaliteit naar subjectiviteit. In de ontwikkelingen in postmoderne musea en in de postmoderne visie op musea kunnen volgens Urry (2002) drie belangrijke veranderingen worden onderscheiden:

- Een enorme uitbreiding van de hoeveelheid objecten waarvan men het de moeite waard vindt om ze te bewaren. Dit komt door een veranderend begrip van geschiedenis: er is sprake van allerlei vormen van geschiedenis, zoals industriële, feministische of economische geschiedenis.
- Een verandering in de aard van het museum: niet langer ligt de nadruk op museumobjecten, maar op de bezoeker en op actieve participatie.

- Ten slotte is het onderscheid tussen musea en andere sociale instituties, zoals winkels en themaparken, steeds minder duidelijk. Musea moeten concurreren met vele andere instellingen, waardoor ze meer marktgericht zijn geworden.

In de volgende subparagrafen worden deze drie belangrijke ontwikkelingen voor het 'postmoderne' museum, die interessant zijn in het kader van dit onderzoek, besproken: (1) veranderende ideeën over het verleden; (2) van object naar beleving; en (3) commercialisering en 'verpretparking'. Daarbij moet opgemerkt worden dat deze veranderingen niet op zichzelf staan maar allen met elkaar samenhangen.

2.2.1 Veranderende ideeën over het verleden

In de laatste kwart van de twintigste eeuw is zowel een herwaardering ontstaan van het verleden als een nieuwe interpretatie van wat het verleden behelst. De herwaardering van het verleden heeft volgens Ashworth (1994) te maken met "de ineensstorting van zoveel culturele, sociale, economische, politieke en morele zekerheden waardoor het des te noodzakelijker is voor een individu op zoek te gaan naar de zekerheden van een individueel verleden". Dat het instorten van deze zekerheden maakt dat het individu niet alleen meer bezig is met zijn verleden, maar ook met de toekomst en zingeving, blijkt uit de toename van de interesse in spiritualiteit, die zal worden beschreven in hoofdstuk 3. Deze trend voor interesse in spiritualiteit is minder terug te zien in musea, terwijl de herwaardering van het verleden een groot effect heeft op musea.

Volgens Nora (1989), in zijn betoog over het verschil tussen herinnering ('memory') en geschiedenis, zijn we tegenwoordig erg veel bezig met herinnering en op zoek naar *lieux de mémoire*: plaatsen waar herinnering kristalliseert en een gevoel van historische continuïteit bestaat. Echte herinnering is volgens Nora nog maar weinig aanwezig, en wordt alleen gevonden in historisch doorgegeven tradities, gewoonten en onbewuste reflexen, terwijl geschiedenis juist vrijwillig en weloverwogen is, individueel en subjectief, en nooit sociaal, collectief en alomvattend zoals herinnering. De zoektocht naar geschiedenis is volgens Nora niet langer vanuit een idee van retrospectieve continuïteit, maar vanuit het idee van discontinuïteit. Of zoals Hewison (1989; in Schurink, 1996) het beschrijft: "we zijn geobsedeerd door het verleden, maar zien geen continuïteit en verandering meer, dit is vervangen door een gefragmenteerd idee van verleden". Werd in de moderne samenleving de toekomst gezien als voorspelbaar en manipuleerbaar, in de postmoderne samenleving wordt de toekomst gezien als onzichtbaar, onvoorspelbaar en niet te controleren. Evenzo werd in de moderne tijd het verleden gezien als een geheel of universaliteit vanuit een enkel verklaarbaar principe, terwijl in de postmoderne tijd sprake is van een 'pluralisering van geschiedenis' (Nora, 1989; Urry, 2002). Met pluralisering van geschiedenis wordt bedoeld dat er vele verschillende vormen van geschiedenis worden onderscheiden, economische, sociale, familiale, feministische geschiedenis, en zelfs geschiedenis van de geschiedenis.

De nadruk op (individuele) geschiedenis is dus een kenmerk van de postmoderne maatschappij. Welke invloed heeft dat op musea? De groei in populariteit van (plaatselijke) geschiedenis kan onder andere worden waargenomen in het toegenomen aantal museumbezoeken, open dagen bij monumenten en in tv-programmering. Het aantal musea en erfgoedcentra is sterk groeiende. Bovendien worden steeds meer verschillende soorten geschiedenis gezien als waardevol om te laten zien in een museum. Tegenwoordig worden bijna alle objecten, van Mona Lisa tot het oude tinnen bakblik van de vrouw van een textielarbeider, beschouwd als museumwaardig (Urry, 2002). Vooral de geschiedenis van de 'gewone man' wordt steeds belangrijker in musea. Bovendien wordt ook de persoonlijke geschiedenis of beleving die mensen bij objecten hebben steeds belangrijker (Murphy, 2005).

2.2.2 Van object naar beleving

Het bestaansrecht van musea is van oudsher gebaseerd op objecten. Musea worden dan ook vaak geassocieerd met een collectie van objecten die allen op zichzelf een intrinsieke waarde hebben, maar waarvan de waarde sterk is vergroot door het verzamelen en bewaren van alle objecten samen op één plek (Hein, 2000). Wat een museum van origine doet, is het

oppakken van een object uit zijn context en in een andere context plaatsen (Spalding, 2002). Daardoor verdwijnt de gebruikswaarde van een object. In plaats daarvan wordt het object geïnterpreteerd en vaak letterlijk van een label voorzien binnen de context van de collectie van het museum. Zoals al eerder is aangegeven, wordt die interpretatie de laatste decennia steeds meer gezien als problematisch. Tegenwoordig gaan museumcuratoren ervan uit dat er niet één interpretatie is, maar een veelheid aan interpretaties en narratieven. Kennis wordt steeds meer gezien als tijdsgebonden, contextafhankelijk en niet gesitueerd in de objectieve werkelijkheid maar in de subjectiviteit van de kenner (Waterman, 2005).

Daarnaast is niet alleen de interpretatie van objecten problematisch geworden, maar wordt ook steeds vaker getwijfeld aan (de mogelijkheid van) het tonen van het 'echte, authentieke' object. Ten eerste is het de vraag wanneer een object authentiek is, aangezien de authentieke functie van een object in een museum per definitie niet meer aanwezig is. Ten tweede dragen curatoren steeds vaker redenen aan om niet meer het 'echte' object te laten zien in een museum, bijvoorbeeld vanwege ruimtegebrek, strenge gezondheids- en veiligheidsvoorschriften, culturele redenen (zo is het opzetten van zeldzame soorten niet gewenst meer), of het gevaar van beschadiging (bijvoorbeeld door het blootstellen aan verkeerde klimaatsomstandigheden) (Hein, 2000).

Dit alles leidde tot een verandering in nadruk van het object zelf naar de beleving van de bezoeker. Niet langer wordt van bezoekers verwacht met ontzag naar de collectie te kijken, in plaats daarvan ligt de nadruk op actieve participatie. Lagen voorheen objecten in musea bijna allemaal achter glas, tegenwoordig zijn de meeste tentoonstellingen interactief en liggen objecten onder handbereik van de bezoeker. Waar musea eerder als doelstelling had 'authentieke objecten' tentoon te stellen, wordt nu steeds meer geprobeerd om 'authentieke ervaringen' te creëren. Daarin zijn de traditionele 'authentieke objecten' niet altijd of per se het meest succesvol. Het blijft echter de vraag wat een 'authentieke ervaring' inhoudt. Want, zoals Urry (2002) het mooi verwoordde, "in veel erfgoedcentra en musea is alles bedoeld als authentiek, zelfs tot aan de geuren toe, maar niets is daadwerkelijk authentiek". In het verleden werden collecties gewaardeerd volgens disciplinespecifieke standaarden als bijzonderheid, typicaliteit, historisch belang of schoonheid (Hein, 2000). Tegenwoordig zijn er echter geen duidelijke criteria om de museumbeleving te waarderen.

In de hedendaagse museologie is weinig onderzoek gedaan c.q. overeenstemming over wat een museumervaring precies inhoudt. Falk en Diering (1992) zijn een van de weinige auteurs die hebben geprobeerd de museumervaring in een theorie te vangen. In hun Interactive Experience Model geven zij aan dat de beleving van de bezoeker wordt gecreëerd in drie verschillende contexten:

- De persoonlijke context (interesses, motivatie, zorgen, kennis, eerdere ervaringen)
- De sociale context (de eventuele sociale groep waarvan de bezoeker onderdeel uitmaakt, museumpersoneel, andere bezoekers)
- De fysieke context (gebouwen, objecten)

Echter, ook dit model geeft geen uitsluitsel over wat een museumervaring nu precies is, alleen dat deze gefilterd wordt door een persoonlijke context, bemiddeld in een sociale context en ingebed is in de fysieke context. Andere concepten die gebruikt zijn om de museumervaring te beschrijven zijn liminaliteit en flow. Zo geeft Urry (2002) aan dat het wellicht mogelijk is het concept liminaliteit, gebaseerd op Turner's analyse van *rites de passage*, te gebruiken om de museumervaring te duiden. Het idee van liminaliteit bestaat uit drie fases: eerst het afstand nemen van de normale verblijfplaats en conventionele sociale banden, vervolgens het echte liminaliteit, waarbij de bezoeker zich bevindt in een 'anti-structuur' en waar een directe ervaring aanwezig is van het heilige of bijzondere, en tot slot re-integratie, waarbij de bezoeker, vaak met een hogere sociale status, terugkeert naar zijn sociale groep. Hein (2000) gebruikt het begrip 'flow', geïntroduceerd door Csikszentmihalyi, om een optimale museumervaring te duiden. In een dergelijke ervaring is er een optimale balans tussen de competentie van een individu en de gepresenteerde uitdaging, een duidelijk persoonlijk doel en feedback tijdens het proces over hoe de prestaties van het individu zijn. Een extra kenmerk van flow is dat de concentratie zo intens is dat het individu zijn gevoel van tijd en zelf verliest. Beide concepten zijn afkomstig uit de sociale wetenschappen en toegepast in relatie tot musea. Deze concepten zijn echter niet specifiek voor museumervaringen en geven vooral de inhoud van de ervaring niet weer. In hoofdstuk 3 zal verder worden ingegaan op een mogelijke inhoud van museumervaringen, namelijk de spirituele

ervaring. In de volgende paragraaf volgt eerst een korte analyse van een ontwikkeling die sterk samenhangt met de gerichtheid van het museum op de bezoeker, namelijk commercialisering en verpretparking van musea.

2.2.3 Commercialisering en 'verpretparking'

Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw is het aantal musea enorm gegroeid. Zo waren er in 1947 nog 195 musea in Nederland en in 2000 meer dan 1000 musea. In diezelfde periode groeide het aantal bezoekers van 3 miljoen naar 21 miljoen (Van der Sman, 2001). De uitgaven van de overheid aan musea zijn echter niet in hetzelfde tempo gegroeid (Weil, 2007). Integendeel, de overheid trekt zich ten opzichte van musea juist terug. Sinds de privatisering van nationale musea midden jaren negentig van de vorige eeuw en de daarop volgende privatisering van vele provinciale en gemeentelijke musea, hebben musea van de overheid de ruimte en autonomie gekregen om hun eigen beleid te voeren (Kuyvenhoven, 2001). Musea zien zich daardoor tegenwoordig steeds meer voor de taak gesteld hun eigen inkomsten te verwerven. Door het organiseren van commerciële activiteiten, verhoging van entreegelden, het afstoten en verkopen van gedeelten van de collectie, of door samenwerking met private bedrijven proberen musea hun inkomsten zeker te stellen (Janes, 1999). Daarmee is niet gezegd dat er in de moderne periode helemaal geen commerciële activiteiten plaatsvonden in musea. Zo opende het eerste museumrestaurant in 1857 (McPherson, 2006). Echter, de huidige toenemende commercialisering heeft ertoe geleid dat andere, meer commerciële waarden en methoden steeds belangrijker worden voor musea (Lumley, 1988). Zo oriënteren musea zich steeds meer op de markt en proberen ze zich aantrekkelijk te maken voor bezoekers (Schurink, 1996; Weil, 2007; Rottenberg, 2002). Musea worden steeds vaker geëvalueerd op basis van bezoekersaantallen, wat er toe leidt dat marketing en adverteren belangrijker is geworden en dat musea steeds meer medewerkers aantrekken van buiten de museumwereld, gespecialiseerd in bijvoorbeeld management of PR (Engelsman, 2006). Verscheidene critici hebben betoogd dat door deze commercialisering de 'integriteit' van musea in het gedrang kan komen (zie onder andere McPherson, 2006 en De Jong, 1993).

De trend tot commercialisering gecombineerd met de nadruk op het creëren van belevingen in plaats van het tonen van objecten, heeft als gevolg gehad dat musea meer overeenkomsten kregen met andere instituten zoals pretparken en winkelcentra. Vooral het verminderde onderscheid met pretparken, ook wel de 'verpretparking' van musea genoemd, wordt vaak bekritiseerd. Zowel in pretparken als in musea investeert het publiek aanzienlijk in tijd en geld (Schurink, 1996). Bovendien wordt er zowel in pretparken als in musea geprobeerd 'unieke belevingen' te creëren (Hein, 2000; Prentice, 2001) en zijn ze beide (mede)gericht op vermaak. Een manier waarop musea zich kunnen onderscheiden van pretparken is volgens Lumley (1988) dat ze mensen helpen zichzelf te oriënteren en ontdekkingen te doen en volgens Weil (2007) en Falk en Diering (1992) dat ze zich onderscheiden als instituut voor 'public learning'. Dit is gerelateerd aan het idee dat een museum een 'spirituele ervaring' kan zijn – een ervaring die in pretparken waarschijnlijk niet snel zal plaatsvinden. Of spirituele ervaringen in musea echter daadwerkelijk mogelijk zijn, is één van de vragen waarop dit onderzoek zich richt.

2.2.4 Conclusie: het museum in transitie

Musea zijn continu in een proces van verandering. Of, zoals Welsh (2005) het formuleert: "Museums 'zijn' nooit. Ze 'worden' altijd - zelfs als ze saai, gevestigde dinosaurussen worden". Vele factoren spelen samen in die verandering, sommige inherent aan het individuele museum, andere aan sociale veranderingen. Zelfs als musea proberen interne stabiliteit te bewerkstelligen, verandert de wereld om musea heen en daarmee ook de kijk op musea, en die veranderende percepties veranderen weer het instituut zelf. Commercialisering, de nadruk op beleving en een veranderende kijk op geschiedenis zijn een drietal belangrijke ontwikkelingen in de 'postmoderne' maatschappij die musea veranderd hebben, maar er zijn ook andere invloedrijke ontwikkelingen zoals de opkomst van nieuwe (massa)media (Taekema, 2001). Musea zijn van instellingen met als belangrijkste doel het verzamelen, beheren en tentoonstellen van objecten veranderd in

instellingen gericht op belevingen en met een sociale functie: centra gericht op leren, culturele interactie en sociale verandering en discussie; waar mensen zichzelf kunnen oriënteren en ontdekkingen kunnen doen. Het is echter onduidelijk wat bezoekers daadwerkelijk ervaren in musea. Dit onderzoek probeert deze lacune in de wetenschappelijke kennis te verkleinen door dieper in te gaan op een mogelijke ervaring van musea, namelijk een spirituele ervaring. In hoofdstuk 3 zullen de concepten spiritualiteit en spirituele beleving theoretisch worden uitgewerkt. Nu volgt eerst een inleiding op Museumpark Orientalis, het museum waar het onderzoek plaatsvindt.

2.3 Museumpark Orientalis

Museumpark Orientalis is een bijzonder en uniek museum in Nederland. Het noemt zichzelf bewust een *museumpark*, daarmee benadrukkend dat zowel cultuur als natuur/ landschap een belangrijke waarde heeft in het museum. Museumpark Orientalis heeft een bijzondere geschiedenis, ontstaan als devotiepark en eerste openluchtmuseum in Nederland. In de volgende paragrafen zal dieper worden ingegaan op de geschiedenis van het park, het huidige Museumpark Orientalis, het landschap van Museumpark Orientalis en 'postmoderne' ontwikkelingen die een belangrijke rol spelen in het museumpark.

2.3.1 Korte geschiedenis van Museumpark Orientalis

In 1911, op de heiderijke heuveltoppen van de stuwwal tussen Groesbeek en Nijmegen, werd begonnen met de realisatie van een landschap waar men zich in het Heilige Land ten tijde van Jezus' leven kon wanen. Het idee hiervoor kwam van kapelaan Arnold Suys. Hij ontmoette tijdens de door hem in 1905 georganiseerde eerste Nederlandse pelgrimstocht naar Palestina de architect Jan Stuyt en beeldend kunstenaar Piet Gerrits. Zij kwamen gedrieën op het idee om op de Sionsberg nabij Nijmegen de grootste Heilig Hart Basiliek van Europa te bouwen. Omdat Suys echter meende dat het Nederlandse volk nog niet rijp was voor een dergelijk groot initiatief, wilde hij eerst meer kennis aanreiken over het leven van Christus middels een devotiepark, waarin de uit het evangelie bekende plaatsen nagebouwd en Bijbelse gebeurtenissen uitgebeeld werden (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007).

Met deze insteek werd de Heilig Land Stichting opgericht. Doel van de Heilig Land Stichting, verwoord in de statuten van 1911 (in Blok en Van Dam, 2008): *"Op een aanschouwelijke wijze de herinneringen van Jezus Christus in het leven te roepen, ten einde op die wijze aan het volk, in den meest algemeene zin des woords, Jezus Christus te leeren kennen en door die kennis te brengen tot liefde en daartoe meer in het bijzonder: op te bouwen de gewijde plaatsen van het Heilig Land, gelijk zij waren ten tijde van Christus en daar op de meest authentieke en meest verheven wijze de Heilige Geheimen voor te stellen, die aan deze gewijde plaatsen verbonden zijn, alzo te beginnen met de Zaal van het Laatste Avondmaal, om daarin altijddurende aanbidding te hebben, vervolgens langzamerhand rondom het memoriale van alle Heilige Geheimen, de grote van Bethlehem, het huis van Nazareth, de Olijfhof, de weg des Kruises, Calvarie, Het Heilig Graf, de poorten en muren van Jerusalem, enzovoorts."* De oorspronkelijke opzet van de Heilig Land Stichting was het ruimtelijk weergeven van de levensloop van Jezus Christus, van geboortegrot tot hemelvaartskoepel. Daarbij werd zoveel mogelijk geprobeerd in verhouding dezelfde landschappelijke afstanden en hoogten aan te houden als in het echte Heilig Land het geval is (Blok en Van Dam, 2008).

Begonnen werd met het bouwen van een kerk voor de viering van het Laatste Avondmaal, de Cenakelkerk, die in 1915 werd ingezegend. Later dat jaar werd een kruis geplaatst op de Calvarieberg en volgde de oprichting van de Kruisweg. In september 1915 werd het Bijbels museum geopend in een gedeelte van de pastorie. In 1916 werd gestart met rondleidingen door het park (Blok en Van Dam, 2008). In het oorspronkelijke plan werd het terrein opgedeeld in zes delen: geboorte en de basiliek, het verborgen leven van Jezus, het openbare leven van Jezus, het laatste avondmaal, het lijden, en de hemelvaart. Door toevoegingen van bezienswaardigheden en wijzigingen in de beoogde volgorde veranderde het padenstelsel in de

loop van de tijd. De geplande lineaire en chronologische rondgang werd al in de jaren '20 gewijzigd in twee lussen: langs het Verborgene en Openbare leven, en langs de Lijdensweg.

De glorieperiode van het museum was de periode voor de Tweede Wereldoorlog. In die tijd werd veel bijgebouwd en toegevoegd aan het museumpark – zoals een begraafplaats en vele gebouwen en beelden – en had het museum zelfs een eigen treinstation (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007). Na de oorlog raakte het museum in verval, onder andere door het overlijden van de geestelijke vaders Suys (in 1941) en Gerrits (in 1957) en de veranderende katholieke geloofsbeleving na het Tweede Vaticaans Concilie tussen 1962 en 1965 (Blok en Van Dam, 2008). De Heilig Landstichting wist hier geen aansluiting op te vinden en zag haar bezoekersaantallen sterk afnemen van 54.000 voor de oorlog naar 40.000 in 1970 (Blok en Van Dam, 2008). Na een tijd van stilstand kreeg het park begin jaren '90 een nieuwe impuls, die onder meer samenhang met de splitsing van de Heilig Land Stichting in vier zelfstandige beheerstichtingen: de Cenakelkerk en het Parochiecentrum, het Begraaf- en Gedenkpark, het pelgrimshuis Casa Nova en het Bijbels Openluchtmuseum. Door de splitsing van de begraafplaats en het museum viel het grootste gedeelte van de onderdelen die het laatste avondmaal, de lijdensweg en de hemelvaart verbeelden buiten het museum. Het museum heeft zich in de jaren '90 verder geactualiseerd en verbreed door zich te richten op de drie monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam. In 2007 werd de naam van het Bijbels Openluchtmuseum veranderd in Museumpark Orientalis en werd het museale ontwikkelingsplan 'Open your Mind' opgesteld.

Het tegenwoordige Museumpark Orientalis biedt een moderne kijk op de drie religies die bepalend zijn geweest voor de identiteit van het hedendaags Europa: jodendom, christendom en islam. Het Museumpark Orientalis heeft zich omgevormd en uitgebreid tot een interculturele en interreligieuze ontmoetingsplaats, waar jong en oud kan zien, ervaren en beleven hoe de joodse, christelijke en islamitische cultuur en religie is ontstaan, en in historie en betekenis met elkaar verbonden zijn. Orientalis wil 'laten zien dat er meer is dan het bekende spanningsveld: hun gemeenschappelijke oorsprong, gedeelde geschiedenis, verwante tradities, verhalen en rituelen' (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007).

2.3.2 Rondleiding door het huidige Museumpark Orientalis

Tijdens een rondwandeling in het museumpark komt de bezoeker vele verschillende gebouwen en objecten tegen (zie figuur 2.1 voor een overzichtskaart). De entree van het museumpark wordt gevormd door een rechte weg tussen de kassa en het hoofdgebouw, het binnenmuseum. Dit binnenmuseum – een met rondbogen en koperen koepels omgeven binnentuin en een grote zaal met kolommen, bogen en gewelven – vormt het voorportaal van wat oorspronkelijk bedoeld was als de Heilig Hart Basiliek. Deze basiliek is echter nooit afgebouwd. De koepelzaal van het hoofdgebouw toont een indrukwekkende filmpresentatie die op indringende wijze met beeld, geluid en lichteffecten de wereld van jodendom, christendom en islam laat zien.

Wanneer de bezoeker vanuit het binnenmuseum de route door het buitenmuseum begint, komt hij of zij eerst langs een Joods dorp, Beth Juda. Dit dorp, oorspronkelijk als verbeelding van Nazareth ontworpen door Piet Gerrits in de jaren 30, is geïnspireerd op de plaats El Hosson in Jordanië. Tegenwoordig bestaat het dorp uit diverse stijlkamers die beeldend informatie geven over thema's die in het jodendom een rol spelen. In de buurt van dit dorp, verder op de route, ziet de bezoeker een schapenweide met herders en een wachttoren. Het veld heeft diverse lage muurtjes, zoals er aan het einde van de negentiende eeuw veel te zien waren in het Nabije Oosten. Daarachter ligt een kopie van de door Piet Gerrits ontworpen geboortegrot, alsook een tollenaarwoning (oorspronkelijk in 1924 gebouwd als timmermanswerkplaats en woning van Maria en Jozef).

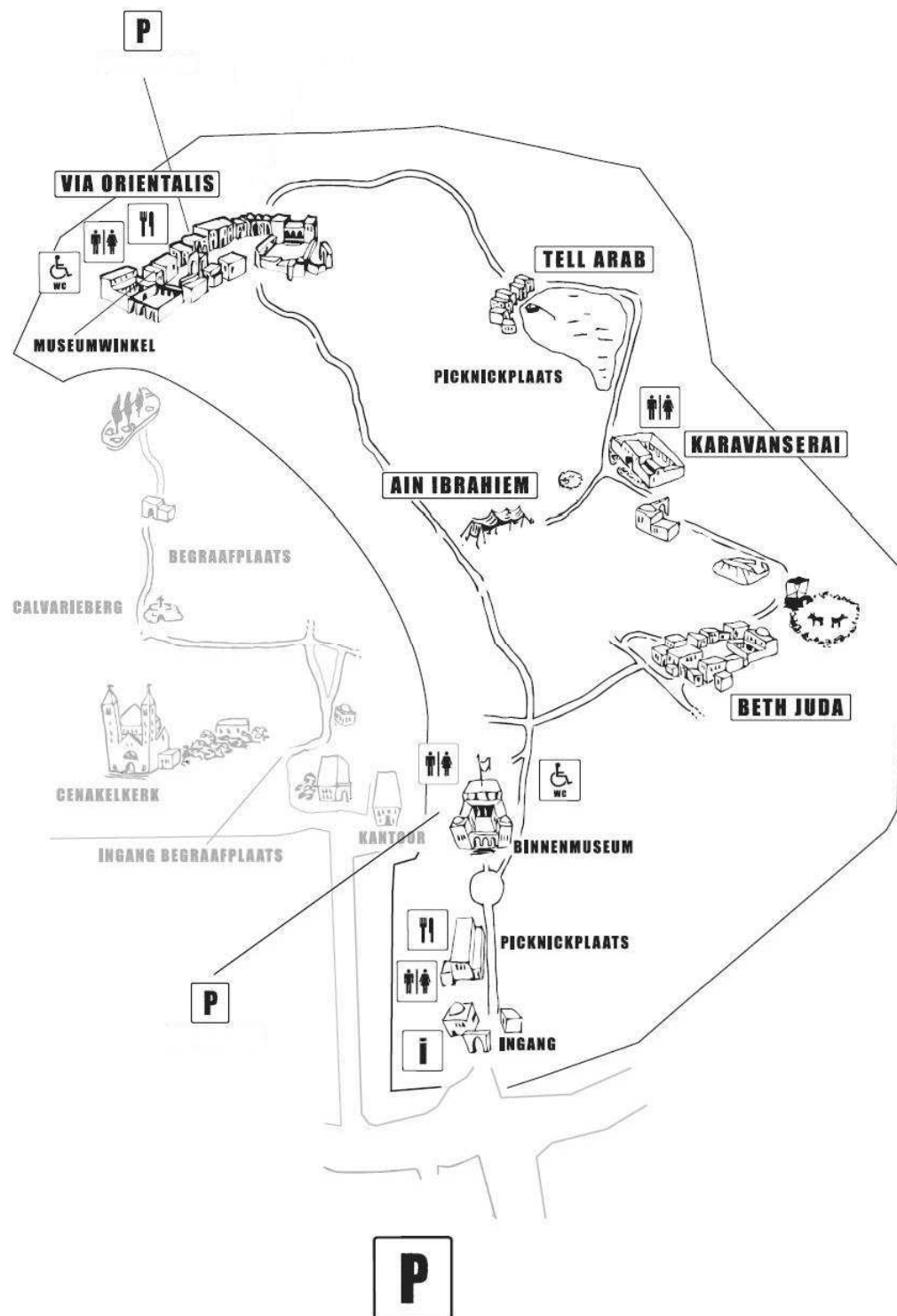
Vervolgens komt de bezoeker bij de Karavanserai, waar Oost en West elkaar ontmoeten. Het interieur van de Karavanserai vormt een illustratie van het westerse, romantische beeld van de Oriënt. De Karavanserai nodigt als Huis van ontmoetingen uit na te denken over beeld en beeldvorming. Na de Karavanserai loopt de route langs een meertje naar het islamitische vissersdorp Tell Arab. Hier maakt de bezoeker kennis met de wereld van de islam. De stijlkamers geven een beeld van het moderne leven in het Midden-Oosten. De architectuur en decoratie van

Tell Arab zijn gebaseerd op die van de Omaanse handelsplaats Mirbat, gelegen aan de Arabische Zee.

Vervolgens komt de route uit in de Via Orientalis, waar de bezoeker kennismaakt met het christendom. De architectuur van de Via Orientalis toont een afwisseling van sobere, blokachtige huizen en bebouwing in Romeinse stijl. Samen vormen ze een decor dat verwijst naar een denkbeeldige straat in het oude Midden-Oosten, omstreeks de tijd dat de Romeinen zich er vestigden. In de Via Orientalis staan een aantal belangrijke gebouwen, zoals wat oorspronkelijk een weergave van het paleis van Pilatus was en tegenwoordig het Ruzie- en Vredespaleis is.

Op de terugweg naar het hoofdgebouw komt de bezoeker langs een Arabisch bedoeïenenkamp, Ain Ibrahiem. Het tentenkamp is de plaats waar de bezoeker kan nadenken over de bindende elementen in de tradities van jodendom, christendom en islam: een gemeenschappelijke oorsprong in de nomadische wereld van het Midden-Oosten, een gedeelde geschiedenis, verwante tradities, verhalen en rituelen.

Het landschap van het museumpark is heuvelachtig en wisselt van besloten bosweide tot zandverstuiving, waarbij de ruimte rond de bebouwing veelal open is. Het landschap wordt nader besproken in de volgende paragraaf, nu volgt na deze rondleiding eerst nog wat algemene informatie over het museumpark. De bezoekers van Museumpark Orientalis, jaarlijks gemiddeld 120.000-140.000, zijn afkomstig uit binnen- en buitenland, met een spreiding 'van Randstad tot Ruhrgebied' (Orientalis, 2007). Ruim de helft van dit aantal wordt gevormd door jongeren tussen de negen en vijftien jaar oud (Orientalis, 2007). Het museumpark is het hele jaar door geopend, behalve op maandagen. Het heeft twee restauratieve voorzieningen: een restaurant bij de hoofdingang en een herberg aan de Via Orientalis. Sinds 2004 is het complex, inclusief de bouwwerken, reliëfs, beelden, schilderijen, glasmozaïeken en landschappelijke aanleg, een Rijksmonument.

Figuur 2.1: Indeling Museumpark Orientalis

2.3.3 Het natuurlijke landschap van het Museumpark

Toen het museumpark gebouwd werd, bestond het terrein vooral uit kale berghellingen met heide en lage struikbeplanting. Hier en daar kwamen stukken bos en lanen met o.a. eikenhakhout en berk voor. Tevens waren er veel wildwallen aanwezig die akkers of andere percelen omzoomden (Blok en Van Dam, 2008). Bij de aanleg van het park is geprobeerd zo veel mogelijk in verhouding dezelfde landschappelijke afstanden en hoogten aan te houden als in het echte Heilig Land het geval is. Het landschap speelde dus een grote rol bij de aanleg van het park. In hun oorspronkelijke aanleg beschikken natuur en architectuur elk over specifieke functies. Architectuur en sculptuur werden gezien als dragers van religieuze emoties, waar tegenover het landschap als plaats van rust stond. Het idee was dat dankzij de religieuze emoties die de architectuur bij de bezoeker oproept, de natuur zijn kalmerende functie kan vervullen. In die visie waren het kalmerende, tot overweging en bespiegeling stemmende landschap en de 'emotionaliserende' architectuur en sculptuur onlosmakelijk met elkaar verbonden (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007; Blok en Van Dam, 2008).

In de huidige missie wordt het landschap door de directie nog steeds op dezelfde manier benaderd, als rustgevend tegenhanger voor de 'emotionaliserende' architectuur (Orientalis, 2008). Het landschap zelf is echter behoorlijk veranderd. In de jaren 1920-1960 is het terrein door Staatsbosbeheer grootschalig bebost, voornamelijk met grove den en corsicaanse den (Blok en Van Dam, 2008). Daarnaast zijn in de pioniervegetatie van heide en berken geleidelijk veel eiken en beuken opgekomen, die ondertussen het bos domineren. Verder staat in het Sanhedrin een Judasboom, bij het paleis van Pilatus en de Karavanserail enkele jeneverbessen, en zijn langs het stuifzand enkele Libanonceders geplant. Door de vele bomen groeide het terrein dicht en kreeg het een besloten karakter met 'kamers' in het bos. Bij bijvoorbeeld de tent van Abraham was de omgeving van belang, zodat hier een terrein met weinig beplanting en stuifzanden werd opgehouden (Blok en Van Dam, 2008). Verder is er een meertje aangelegd bij het vissersdorp Tell Arab.

De directie van het museum heeft de laatste jaren opnieuw veel aandacht gegeven aan het landschap en de directe omgeving van de monumenten. Men vond het landschap 'vervallen' en slecht onderhouden. Vooral de volgende punten werden als schadelijk ervaren (in Blok en Van Dam, 2008):

- Alle zichtassen van buiten op het complex zijn dichtgegroeid;
- Door bijbouw zonder rekening te houden met het landschap is een rommelig, onlogisch in elkaar zittend complex ontstaan met gedeeltes die verval ademen;
- De museale objecten zijn slecht of niet ingepast;
- Er is een groot gebrek aan open ruimte, alles lijkt verstikt in een overdaad aan (slecht, niet onderhouden) bos. Het open heideterrein van begin 20^e eeuw is volledig verdwenen. Het unieke samenspel tussen natuur en gebouwen dreigt plaatselijk te verworden tot een vrij saai en spanningsloos geheel;
- De oorspronkelijke ontsluiting wordt steeds minder gebruikt. Nieuwe paden zijn aangelegd, zonder enige hiërarchie, onoverzichtelijk en slecht begaanbaar.

Om de kwaliteit te verbeteren wordt in de huidige landschappelijke benadering, vormgegeven in de missie 'Open your Mind', ingezet op grotere open ruimtes, vrijzetten van objecten, deze ontdoen van beplanting en een eigen passende omgeving geven, verschillen in open en dicht versterken en zichtlijnen en uitzichtpunten (opnieuw) aanbrengen (Orientalis, 2007; Blok en Van Dam, 2008). Een aantal aanpassingen is al gerealiseerd. Zo is de omgeving van Via Orientalis in de afgelopen tien jaar weer ontbost om de gebouwen meer ruimte te geven. Ook de tuinen rond Beth Juda zijn in de afgelopen vijf jaar gerealiseerd, waarin onder andere vijgen en pseudo-olijven staan (Blok en Van Dam, 2008). Verder is Museumpark Orientalis van plan tussen de huidige hoofdingang en het hoofdgebouw een 'Spirituele Tuin' aan te leggen, waar de bezoeker de onrust van stad en verkeer achter zich kan laten en zich kan openstellen voor de prikkels van het museum. Deze Spirituele Tuin zou een paradijselijke omgeving moeten worden naar historische voorbeelden als het Alhambra in Granada (Orientalis, 2007).

2.3.4 Conclusie: Museumpark Orientalis - een 'postmodern' museum

De laatste jaren hebben er vele ontwikkelingen plaatsgevonden in het museumpark, van veranderingen in het landschap tot in de naamgeving. De 'postmoderne' ontwikkelingen die zich in de museumwereld in het algemeen hebben voorgedaan (zie paragraaf 2.2), spelen ook in Museumpark Orientalis een belangrijke rol. Er is sprake van een veranderende kijk op het verleden. De gebouwen, die eerst werden gezien als het leven van Jezus voorstellend, worden nu gezien als een 'bijzondere uitdrukking van de rooms-katholieke emancipatiebeweging' (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007), oftewel een weergave over hoe men in 1911 dacht over geloof en hoe men probeerde kennis over het geloof te verspreiden. Het oude devotiepark is daarmee als historisch verschijnsel onderdeel van de collectie geworden, verhalend over de oorsprong van de plek en het dromen over de Oriënt belichamend (Orientalis, 2007). Museumpark Orientalis staat niet meer één geloof voor als het ware geloof, zoals eerder het christendom vanuit de Heilig Hart-traditie, maar wil "bezoekers stimuleren na te denken hoe nu zelf op constructieve wijze om te gaan met de eeuwenoude culturele, levensbeschouwelijke en religieuze tradities die in onze samenleving tot ontwikkeling zijn gekomen" (Orientalis, 2007).

Ook de ontwikkeling van commercialisering is niet aan het Museumpark Orientalis voorbij gegaan. Al vanaf het ontstaan van de Heilig Land Stichting was geld van belang. Geestelijk vader kapelaan Suys richtte namelijk in eerste instantie het park op om kennis over het leven van Jezus te verspreiden, zodat mensen daarna mee zouden betalen aan de te bouwen Heilig Hart Basiliek (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007). Later werd er ook een begraafplaats ingericht waarvoor betaald moest worden om onder het kruis te liggen en zo bijna zeker een plekje in de hemel te verwerven. De huidige commercialisering is echter anders van aard. Ten eerste wordt deze gekenmerkt door professionalisering, zoals blijkt uit het volgende citaat uit de missie van Orientalis: "voor de bekostiging van alle plannen zoekt Museumpark Orientalis op een professionele manier sponsors: fondsen, bedrijven, overheden en particulieren met wie samen wordt gezocht naar de beste vorm van samenwerking waarbij aspecten als organisatie, uitstraling en waardering, imago, marktpositie, publieksprofiel, reclame- en relatiemogelijkheden aan de orde komen" (Orientalis, 2007). Verder is de commercialisering gerelateerd aan een verbreding van de aard van het museum: het onderscheid met andere sociale instituties zoals winkels en themaparken is steeds minder duidelijk. Museumpark Orientalis is van plan voorzieningen te creëren als een boekenwinkel, restaurant, atelier en auditorium voor lezingen (Orientalis, 2007).

De trend van object naar beleving ten slotte is ook terug te vinden in Museumpark Orientalis. Hoewel (emotionele) beleving in het museum altijd al een grote rol heeft gespeeld, wordt deze vooral tegenwoordig zeer benadrukt. Zo ziet Museumpark Orientalis dat "tot het 'gereedschap' dat Museumpark Orientalis inzet om kennis over te brengen en inzicht te vergroten, de directe benadering van de bezoeker behoort, zowel intellectueel als emotioneel" (Orientalis, 2007). Dat leidt tot een actieve benadering gericht op participatie: "Door inhoud en presentatievorm spreken *statements* van gelovigen en niet-gelovigen de bezoeker niet alleen rechtstreeks aan, zij vragen hem ook: wat vind jij ervan, waar sta jij?" (Orientalis, 2007). Een bezoek aan Museumpark Orientalis moet "een indrukwekkende, ja zelfs spirituele ervaring zijn. Een stimulans bovendien na te denken over de vraag hoe nu zelf om te gaan met de eeuwenoude culturele, levensbeschouwelijke en religieuze tradities die in onze samenleving tot ontwikkeling zijn gekomen" (Orientalis, 2007:7). De directie van Orientalis vindt het belangrijk dat het landschap hierbij een grote rol speelt. Echter, in hoeverre het landschap daadwerkelijk bijdraagt aan de museumbeleving of in hoeverre er sprake is van een spirituele ervaring van het landschap is onduidelijk.

Hoofdstuk 3: Theoretisch kader

In hoofdstuk 2 is gebleken dat musea in een postmoderne samenleving steeds meer gericht zijn op het creëren van ervaringen of belevenissen. Ook de directie van Museumpark Orientalis probeert het museum neer te zetten als 'een indrukwekkende ervaring', en zij richt zich daarbij in het bijzonder op 'spirituele ervaringen'. Het landschap moet hierin een grote rol spelen. Voordat het mogelijk is te onderzoeken of het landschap van Museumpark Orientalis daadwerkelijk een spirituele ervaring kan zijn, is het belangrijk om conceptuele duidelijkheid te scheppen in wat een spirituele ervaring is en hoe deze gerelateerd is aan het landschap. In paragraaf 3.1 wordt dieper ingegaan op de moderne drang naar spiritualiteit en wordt een onderscheid gemaakt tussen spirituele levenshouding en spirituele ervaring. Het concept spirituele ervaring, en met name de persoonlijke component hiervan, wordt besproken in paragraaf 3.2. In paragraaf 3.3 ligt de nadruk op de interactieve component van de spirituele ervaring, waarbij geanalyseerd wordt hoe de relatie tussen spirituele beleving en (natuurlijke) omgeving wetenschappelijk is benaderd. Hierbij wordt eerst gekeken naar wetenschappelijk onderzoek naar spirituele ervaringen in de natuur, aangezien er naar spirituele ervaringen in het landschap weinig wetenschappelijk onderzoek is gedaan. Vervolgens wordt een verband gelegd tussen spirituele ervaringen en het landschap. Op basis hiervan volgt in paragraaf 3.4 een uitwerking van spirituele ervaringen in het landschap voor dit onderzoek. Deze uitwerking is een aanknopingspunt voor de methode van dit onderzoek, die zal worden beschreven in hoofdstuk 4.

3.1 Postmoderne drang naar spiritualiteit

Het woord spiritualiteit wordt sinds enkele decennia steeds meer gebruikt (Roothaan, 2007). Werd eerder vooral de term 'religie' of 'religiositeit' gebruikt, tegenwoordig is de term 'spiritualiteit' in zwang (Taylor, 2005). 'Religie' wordt nu vaak gezien als te beperkend om alle ervaringen weer te geven die mensen ten diepste raken en die oriëntatie geven aan het leven. Kenmerkend voor religie is een georganiseerde oriëntatie op de wereld, geïnstitutionaliseerd en vastgelegd in rituelen en praktijken (Taylor, 2001; Tanya, 2002; Pesut et al., 2008). Zo beschrijft Mbiti (in Roothaan, 2007) dat religie gevonden kan worden in vijf gebieden, die geen van alle religie in haar geheel kunnen omvatten maar die in samenhang religie vormgeven, namelijk: overtuigingen; praktijken, ceremonies en festivals; religieuze objecten en plaatsen; waarden en morele opvattingen; religieuze ambtsdragers of leiders. Spiritualiteit is niet op een dergelijke manier sociaal georganiseerd, maar gaat uit van het individu. Spiritualiteit kan voor sommigen deel uitmaken van traditionele religies, maar hoeft niet per se ingebed te zijn in een religie (Roothaan, 2007; Taylor, 2001; Tanya, 2002).

Vanwaar nu dat individuele spiritualiteit steeds meer in de belangstelling staat? De belangstelling voor spiritualiteit is te verklaren vanuit het idee van moderne en postmoderne veranderingen, zoals ook beschreven in het voorgaande hoofdstuk over veranderingen in opvattingen over musea. In de tijd van de Verlichting, waarin rede en ratio steeds belangrijker werden, zoals in hoofdstuk 2 is te lezen, nam de sociale autoriteit van religie steeds meer af (Pesut et al., 2008). Uit deze tijd stamt de secularisatiethesis, een theorie die beschrijft dat wanneer mensen meer verlicht en zelfreflectief worden, religie zal verdwijnen (Ward, 2004). Cijfers van godsdienstsociologen lieten zien dat er sprake was van ontkerkelijking, een afname van de maatschappelijke en culturele betekenis van het christelijke geloof en een afname van het christelijke geloof bij het individu in Nederland (Van Harskamp, 2000). Deze modernistische secularisatiethesis is echter zwaar onder vuur komen te liggen. Uit een onderzoek uit 1997 bleek bijvoorbeeld dat slechts 16% van de Nederlanders zichzelf uitdrukkelijk atheïst noemt (Van Harskamp, 2000). Wanneer de 15% agnosten, zij die bewust en gewild niet-weten of zich tot niet-weten genoopt voelen, gemakshalve niet tot de gelovigen gerekend worden, dan gelooft nog steeds 69% van de Nederlanders in iets hogers (Van Harskamp, 2000). Uit een recenter onderzoek door het CBS (2008) bleek dat in 2006 bijna 60% van de Nederlanders zegt gelovig te zijn, hoewel slechts ongeveer 20% daarvan daadwerkelijk elke week naar een kerk, moskee of

ander godsdienstig ontmoetingspunt gaat. Dus hoewel de kerken leeglopen en het christelijke godsgeloof vervluchtigt in Nederland, neemt het belang van het spirituele niet af. Het manifesteert zich echter niet meer in collectieve, in kerken georganiseerde en in vaste overtuigingen, rituelen en gedragingen geïnstitutionaliseerde vormen, maar in een spectrum van geïndividualiseerde vormen van spiritualiteit (Van Harskamp, 2000).

Twee gerelateerde, postmoderne trends zijn daar debet aan: ont-traditionalisering en individualisering. Ont-traditionalisering staat voor de verzwakking van het houvast dat mensen ooit aan tradities hadden. Ont-traditionalisering uit zich niet alleen in een veranderende kijk op het verleden, zoals beschreven in paragraaf 2.2.1, maar ook in een veranderende kijk op de toekomst; een toekomst die zich niet meer laat vatten in universeel geldende theorieën van vooruitgang en welvaart, zoals gedacht in het modernisme. Deze onzekerheid ten opzichte van de toekomst leidt tot een grotere belangstelling voor spiritualiteit. Individualisering leidt ertoe dat individuen steeds meer verantwoordelijkheid willen dragen voor het eigen bestaan en identiteit (Both, 2005; Boeve, 2005). Het gezag van voorgegeven waarheden wordt niet meer als vanzelfsprekend geaccepteerd (Van Harskamp, 2000). Aangezien de invloed van inspirerende instituties is verdwenen, wordt het enige morele houvast geboden door het eigen zelf (De Pater, 2006). Het postmoderne individu kan daarbij kiezen uit vele verschillende spirituele opties, zodat zelfs individuen die kiezen voor een traditionele religie meer reflexief zijn geworden omdat ze zich er meer van bewust zijn dat ook andere keuzes mogelijk zijn (Boeve, 2005). Bij deze ontwikkelingen moet wel opgemerkt worden dat deze niet per se crosscultureel geldig zijn. Zo kan de individueel gerichte innerlijke spirituele zoektocht weinig relevantie hebben voor samenlevingen gericht op collectieve spiritualiteit, zoals uitgedragen in sommige Oosterse filosofieën (Pesut et al., 2008).

In dit onderzoek is de postmoderne zoektocht naar spiritualiteit en een spirituele levenshouding vooral een aanleiding of context. Het object van dit onderzoek is echter niet de veranderende spirituele levenshouding, maar spirituele ervaringen. Het is van belang om onderscheid te maken tussen deze twee aspecten van spiritualiteit. Het woord spiritualiteit kan namelijk ten eerste betrekking hebben op een bepaalde levensinstelling of wijze van doen (Roothaan, 2007). Ten tweede kan het woord spiritualiteit betrekking hebben op bepaalde specifieke ervaringen, ook wel mystieke of transcendente ervaringen genoemd. Met ervaringen wordt hier bedoeld het zowel cognitieve als emotionele-affectieve functioneren (Walach en Reich, 2005) of de bewustzijns- en gevoelstoestand (Van Trigt et al., 2003) op een bepaald moment of voor een korte periode. Hoewel het twee verschillende aspecten van spiritualiteit zijn, staan spirituele ervaringen en spirituele levensinstelling niet los van elkaar. Zo beschrijft Maslow (1970) georganiseerde religie als een manier om piekervaringen (een vergelijkbaar begrip als spirituele ervaringen) te communiceren aan mensen die deze ervaringen niet hebben gehad. Walach en Reich (2005) suggereren dat spirituele ervaringen aan de basis staan van bijna alle religies. In dit onderzoek staan primair spirituele ervaringen centraal, en niet de veranderende spirituele levenshouding. Echter, het is wel interessant om die spirituele ervaringen te plaatsen in de context van veranderende spirituele levenshoudingen. Daarom zal in dit onderzoek ook gekeken worden naar de spirituele levenshouding van bezoekers van Museumpark Orientalis, en wordt onderzocht of deze levenshouding gerelateerd is aan de ervaringen in het landschap.

Van Trigt (2002) stelt dat het in wetenschappelijk onderzoek naar spirituele ervaringen nuttig is om onderscheid te maken tussen twee componenten van spirituele ervaringen:

- De *persoonlijke component* heeft betrekking op de bewustzijns- en gevoelstoestand van een persoon tijdens en voorafgaand aan een spirituele ervaring en omvat het geheel van gedachten en gevoelens.
- De *interactieve component* belicht het proces van interactie tussen een persoon en het onderwerp dat de aanleiding vormt tot de spirituele ervaring. Daarmee belicht het interactieve aspect de manier waarop een spirituele ervaring kan ontstaan.

De persoonlijke en de interactieve component benadrukken ieder een deelaspect van het geheel van de spirituele ervaring. Beide aspecten maken samen het geheel van de spirituele ervaring en zijn slechts *in theorie* van elkaar te onderscheiden, in de concrete ervaring kunnen deze niet los van elkaar worden gezien of ervaren (Van Trigt, 2002). Om het begrip 'spirituele ervaringen' wetenschappelijk te benaderen, zal in dit onderzoek gebruik gemaakt worden van de theoretische tweedeling in persoonlijke en interactieve componenten van de spirituele ervaring. In paragraaf

3.2 zal eerst ingegaan worden op de persoonlijke component van 'spirituele ervaringen'. Vanaf paragraaf 3.3 zal ingegaan worden op de interactieve component van spirituele ervaringen: hoe spirituele ervaringen ontstaan in interactie met de natuurlijke omgeving en het landschap. In paragraaf 3.4 wordt kort het begrip spirituele levenshouding uitgelicht.

3.2 Spirituele ervaringen: de persoonlijke component

In deze paragraaf wordt ingegaan op de persoonlijke component van de spirituele ervaring: de bewustzijns- en gevoelstoestand van een persoon tijdens een spirituele ervaring. Er lijken een aantal universeel herkenbare bewustzijns- en gevoelstoestanden te zijn die door mensen als zeer speciaal worden ervaren, onafhankelijk van het onderwerp waarop de ervaring betrekking heeft of het feit dat de ervaring wordt erkend als spiritueel (Van Trigt, 2002). Een range van dergelijke spirituele ervaringen zijn op diverse manieren benoemd, onder andere als piekervaring (Maslow, 1970), ervaring van flow (Csikszentmihalyi, 1990), transcendente ervaring (Williams en Harvey, 2001) mystieke ervaring (Weima, 1981; Brainard, 1996) en grenservaring (Van den Berg, 1995). De meeste auteurs zijn het er over eens dat iedereen een dergelijke ervaring kan beleven (zie onder andere Maslow, 1970; Van den Berg, 1995). Hoe deze ervaring ontstaat, kan echter per persoon verschillen (Maslow, 1970), daarop zal verder ingegaan worden in paragraaf 3.3.

Wat houdt een spirituele ervaring precies in? Eigenlijk zijn er net zoveel definities van spirituele ervaringen als dat er auteurs zijn die over spirituele ervaringen hebben geschreven. Met de vergrote maatschappelijke interesse in spiritualiteit, zoals beschreven in de vorige paragraaf, is ook de wetenschappelijke interesse in spiritualiteit vergroot en het aantal auteurs dat schrijft over spiritualiteit en spirituele ervaringen toegenomen. Volgens Pesut et al. (2008) is de hoeveelheid wetenschappelijke publicaties die betrekking hebben op spiritualiteit de laatste jaren enorm gegroeid, wat onder andere blijkt uit het feit dat het aantal keer dat spiritualiteit wordt genoemd in Web of Science en Academic Search Premier de laatste zes jaar is verdubbeld ten opzichte van de zes jaar daarvoor. Echter, er is nog steeds weinig systematisch onderzoek gedaan naar spirituele ervaringen en met name naar de relatie tussen spirituele ervaringen en (natuurlijke) omgeving (Williams en Harvey, 2001). Er is ook geen overeenstemming over wat spirituele ervaringen precies zijn. Vaak pogen auteurs niet tot een algemeen geldende definitie van spirituele ervaringen te komen, maar worden kenmerkende aspecten of kenmerkende gevoelens en gedachten van spirituele ervaringen benoemd.

In tabel 3.1 zijn de kenmerken weergegeven die zijn onderscheiden in vijf studies naar spirituele ervaringen of aanverwante ervaringen. In het merendeel van deze studies is onderzoek gedaan naar spirituele ervaringen in de context van de natuurlijke omgeving, en niet bijvoorbeeld in de context van gezondheidszorg, waarnaar ook verscheidene wetenschappelijke studies zijn gedaan. Dit zijn alle gevonden studies waarin kenmerken van spirituele ervaringen in de context van de natuurlijke omgeving worden beschreven. In tabel 3.1 zijn de concepten flow (Csikszentmihalyi, 1990) en piekervaring (Maslow, 1970) niet opgenomen, hoewel deze begrippen wel raakvlakken hebben met spirituele ervaringen. Zo zijn een aantal kenmerken van flow een gevoel van tijdloosheid en een gevoel van eenheid; kenmerken die ook gebruikt worden om spirituele ervaringen te beschrijven. Het begrip flow zoals geïntroduceerd door Csikszentmihalyi wijkt echter af van het begrip spirituele ervaringen, in die zin dat het specifiek doelt op ervaringen waarin men actief bezig is met bepaalde activiteiten. Dit is echter te beperkend voor spirituele ervaringen, die ook voor kunnen komen als men niet gericht is op het doen van specifieke activiteiten. Het begrip piekervaring van Maslow (1970) heeft veel raakvlakken met spirituele ervaringen, maar lijkt een meer overkoepelend begrip waaronder ook andere ervaringen dan spirituele ervaringen vallen, zoals heftige ervaringen opgewekt door drugsgebruik of positieve ervaringen op het werk. Deze ervaringen missen het transcendente aspect – het kenmerk 'ervaren van een Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht' – welke door veel auteurs wordt gezien als een van de belangrijkste kenmerken van spirituele ervaringen.

Elke kolom in tabel 3.1 geeft de kenmerken van spirituele ervaringen weer die onderscheiden zijn in een specifieke wetenschappelijke studie. Vergelijkbare kenmerken zijn in dezelfde rij gezet. Het is opvallend dat er veel overlap is tussen de door verschillende auteurs onderscheiden kenmerken. Hoewel er dus vele verschillende definities van spirituele ervaringen zijn, vertonen deze kenmerken (en in het bijzonder kenmerken van spirituele ervaringen in een natuurlijke

omgeving) veel convergentie. Vijf kenmerken worden door minstens de helft van de auteurs genoemd, namelijk het voorkomen van een sterk affect of diepgaande emoties, onzegbaarheid of onbeschrijfelijkheid van de ervaring, een ervaring van eenheid (dit kan zijn met het universum of een bepaalde kracht), een ervaring van tijdloosheid, en een ervaring van een Ander, een hogere werkelijkheid of een centrale kracht. Minder genoemde kenmerken zijn innerlijk inzicht, een gevoel van roeping, verhoogde zintuiglijke gevoeligheid, absorptie in het moment, zingeving, contact met het innerlijk, en de ervaring als paradox. Deze kenmerken worden hier allen kort besproken.

Een sterk affect

Alle vijf auteurs geven aan dat een spirituele ervaring heftige gevoelens oproept. Vaak genoemde gevoelens zijn onder andere overweldiging, ontzag, nederigheid, verwondering, geluk, harmonie en sereniteit. De meeste auteurs noemen slechts positieve gevoelens. Sommige, meer recente publicaties, beargumenteren echter dat spirituele ervaringen ook negatieve gevoelens kunnen oproepen, zoals angst (De Pater, 2006; Pesut et al., 2008).

Onzegbaarheid

Vier auteurs benadrukken dat de spirituele ervaring niet goed mededeelbaar is of onmogelijk in woorden uit te drukken is. Een aspect van de onzegbaarheid van spirituele ervaringen is de gedachte dat de spirituele ervaring verkwanseld zou worden door erover te spreken.

Ervaring van eenheid

Vier auteurs noemen een ervaring van eenheid of totale verbondenheid (Weeda, 1996) als kenmerk van spirituele ervaringen. Williams en Harvey (2001) specificeren het als een ervaring van eenheid met het universum of met een bepaalde kracht. Volgens Van Trigt (2002) kunnen tijdens spirituele ervaringen gevoelens van eenheid met het goddelijke of juist met de natuur voorkomen.

Ervaring van tijdloosheid

Verscheidene auteurs noemen ervaring van tijdloosheid of vertekening van het gevoel voor tijd en ruimte een kenmerk van een spirituele ervaring. Deze ervaring van tijdloosheid heeft twee aspecten. Ten eerste kan een spirituele ervaring een ervaring van eeuwigheid of oneindigheid zijn. Ten tweede kan men tijdens een spirituele ervaring de tijd geheel vergeten en niet meer weten of er enkele seconden of vele minuten voorbij zijn gegaan. Dit laatste gevoel van tijdloosheid is ook een van de meest bekende aspecten van het concept flow.

Ervaring van een Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht

Het ervaren van een Ander of een hogere werkelijkheid wordt in sommige studies naar spirituele ervaringen als het enige of meest belangrijke kenmerk van spirituele ervaringen gezien (Schroeder, 1992; Walach en Reich, 2005). Het concept 'transcendent', dat vaak wordt gebruikt als synoniem voor spirituele ervaring, wijst ook naar dit idee van een ontmoeting met een Ander, vaak een goddelijk wezen, of een hogere werkelijkheid die groter is dan het individu en de fysieke wereld overstijgt. Schroeder (1992:25) beschrijft deze ontmoeting met een Ander als volgt: "in een spirituele ervaring ontmoet men een Ander groter dan het individu zelf. De Ander hoeft niet te worden geconceptualiseerd in traditioneel religieuze termen. Afhankelijk van het individu kan de transcendente Ander een bovennatuurlijke kracht zijn als God of een natuurlijke entiteit als de Aarde. Het kan iets zijn dat buiten het individu ligt (zoals het proces van evolutie) of binnenin het individu (zoals creatieve inspiratie)."

Innerlijk inzicht

Twee studies in tabel 3.1 geven aan dat een spirituele ervaring tot een innerlijk inzicht kan leiden of noëtische kwaliteiten heeft. Dit innerlijk inzicht kan betrekking hebben op het individu zelf of op het leven of de wereld in het algemeen. Andere studies noemen dit geen specifiek kenmerk, maar geven wel aan dat een spirituele ervaring ook cognitieve kanten heeft (o.a. Margolis en Elison, 1979; Van Trigt, 2002).

Tabel 3.1: Kenmerken van spirituele ervaringen omschreven in wetenschappelijke literatuur

Auteur	Van den Berg, 1995	Frederickson en Anderson, 1999	Williams en Harvey, 2001	Van Trigt, 2002	Terhaar, 2005 (in De Pater, 2006)
Erving	Grenservaring	Spirituele ervaring	Transcendente ervaring	Spirituele ervaring	Mystieke ervaring
Sterk affect	Hefte gevoelens, o.a. geluk, verhevenheid, eerbied, liefde, verbondenheid, dankbaarheid, eenheid, vrede, verwondering, verlangen, grootsheid	Kenmerkende gevoelens: overweldiging, hoopvol, geborgenheid, verwondering, ontzag, nederigheid	Sterk positief affect	Diepgaande gevoelens (essentieel voor het menselijke bestaan)	Sterk affect (gewoonlijk positief maar kan ook negatief)
Onzegbaar	Onbeschrijflijk en kwetsbaar: woorden kunnen het vernietigen	Onzegbaar en ontastbaar		Ongrijpbaar: ervaring waar geen woorden voor zijn	Onzegbaar
Erving van eenheid	Erving van eenheid		Erving van eenheid met het universum of een andere kracht	Erving van eenheid	Erving van eenheid
Erving van tijdloosheid		Erving van tijdloosheid	Erving van tijdloosheid		Erving van tijdloosheid en oneindigheid
Erving van Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht		Erving aanwezigheid van centrale kracht	Overschrijdt grenzen van alledag	Erving van hogere werkelijkheid	Erving aanwezigheid van een Ander
Innerlijk inzicht	Innerlijk inzicht				Noëtische kwaliteit
Roeping	Roeping				
Verhoogde zintuiglijke gevoeligheid		Verhoogde zintuiglijke gevoeligheid			
Absorptie in het moment			Absorptie in het moment		
Zingeving				Levensvragen en zingeving	
Contact met innerlijk				Contact met innerlijk	
Paradox					Paradox (de ervaring is zo maar kan niet zo zijn)

Roeping

Het kenmerk roeping wordt alleen onderscheiden door Van den Berg (1995). Hij geeft daarbij aan dat tijdens een spirituele ervaring roeping niet altijd voorkomt. Volgens Van den Berg komt als onderdeel van een spirituele ervaring wel vaak het verzoek iets te doen. Voor het individu is het niet altijd duidelijk wat de roeping precies inhoudt. Ook voelen individuen soms de drang om te ontsnappen aan deze roeping.

Verhoogde zintuiglijke gevoeligheid

Een verhoogde zintuiglijke gevoeligheid wordt in de uitgelichte studies in tabel 3.1 alleen als kenmerk door Frederickson en Anderson (1999) onderscheiden, hoewel ook Van Trigt (2002) beschrijft dat een verhoogde gevoeligheid en grotere bewustheid van de omringende wereld vaak voorkomen tijdens een spirituele ervaring. Gevoeligheid voor beelden en geluiden uit de omgeving en het zich sterker bewust zijn van de wereld om zich heen wordt ook door Maslow (1970) als aspect van de piekervaring omschreven.

Absorptie in het moment

De absorptie in en significantie van het moment wordt alleen door Williams en Harvey (2001) onderscheiden. Het kenmerk 'absorptie in het moment' heeft raakvlakken met het kenmerk 'ervaring van tijdloosheid' en is daardoor wellicht niet door andere auteurs onderscheiden.

Zingeving

Van Trigt (2002) onderscheidt als enige zingeving als kenmerk van de spirituele ervaring. Volgens Van Trigt heeft zingeving betrekking op "het zoeken naar verdieping van het alledaagse bestaan. Vragen rondom het ontstaan en het doel van het leven en de zoektocht naar de essentie van het menselijk bestaan spelen daarbij een rol" (Van Trigt, 2002:23). Dit kenmerk is niet door andere auteurs onderscheiden, wellicht doordat de zoektocht naar de essentie van het menselijk bestaan meer kenmerk is van de spirituele levensinstelling dan van de spirituele ervaring.

Contact met het innerlijk

Ook dit kenmerk wordt alleen door Van Trigt (2002) onderscheiden. Zij beschrijft het contact met het innerlijk als het idee dat mensen tijdens spirituele ervaringen contact maken met hun innerlijk of ware Ik.

Paradox

Dit kenmerk wordt alleen door Terhaar (2005; in De Pater, 2006) genoemd, hoewel Maslow (1970) ook de piekervaring als paradoxaal omschrijft. De paradoxaliteit van de spirituele ervaring wordt goed weergegeven in de volgende beschrijving: 'de ervaring *is* zo maar *kan* niet zo zijn'.

Aangezien er nog weinig overeenstemming is over de precieze kenmerken van spirituele ervaringen, worden alle beschreven kenmerken in dit onderzoek opgenomen als mogelijke kenmerken van spirituele ervaringen, behalve de kenmerken 'absorptie in het moment' en 'zingeving'. Het kenmerk 'absorptie in het moment' komt namelijk vrij sterk overeen met het kenmerk 'ervaring van tijdloosheid'. Het kenmerk 'zingeving' beschrijft meer een spirituele levenshouding dan een spirituele ervaring.

Door alle overblijvende onderscheiden kenmerken van spirituele ervaringen mee te nemen in dit onderzoek wordt het begrip spirituele ervaringen zo ruim mogelijk ingevuld. Bovendien is het dan wellicht mogelijk onderscheid te maken tussen verschillende spirituele ervaringen die verschillend scoren op de diverse kenmerken van spirituele ervaringen. In de wetenschap ontbreekt namelijk niet alleen een eenstemmige definiëring van spirituele ervaringen, maar is ook geen overeenstemming of er slechts één vorm is van spirituele ervaringen of meerdere vormen. Zo geven Williams en Harvey (2001) aan dat er diverse classificaties bestaan van spirituele ervaringen. Ook Roothaan (2007) betoogt dat er meerdere vormen van spirituele ervaringen zijn, namelijk het alledaagse en het onalledaagse. In de onalledaagse spirituele ervaring breekt het besef van het grenskaracter van het bestaan of het contact met de hogere werkelijkheid plotseling door, als in contrast met het gewone alledaagse leven dat gericht is op het idee dat men zijn eigen leven kan beïnvloeden. Is het alledaagse leven echter volledig doordrenkt van een besef van eindigheid en beperktheid, wat bijvoorbeeld het geval kan zijn bij mensen die in hun

omgeving vaak ziekte, falen en dood hebben meegemaakt, dan kan een ervaring van een wijdere werkelijkheid zich juist ook opdringen in heel gewone dingen. Ook deze alledaagse ervaring met de wijdere werkelijkheid, die niet geheel rationeel begrepen kan worden, is volgens Roothaan een spirituele ervaring. Maslow maakt ook een dergelijk onderscheid, wanneer hij aan zijn theorie over piekervaringen later het concept plateauervaring toevoegt. Volgens Maslow is dat een serene, harmonieuze en kalme, minder emotionele en overweldigende ervaring dan de piekervaring. Deze tweedeling is wellicht van belang bij het onderscheiden van spirituele ervaringen in relatie tot het landschap. Hierop gaat de volgende paragraaf dieper in.

Ten slotte moet nog één aspect van het persoonlijke component van de spirituele ervaring opgemerkt worden, namelijk dat het wellicht mogelijk is om verschillende fases te onderscheiden in spirituele ervaringen of om een spirituele ervaring te zien als een proces met opeenvolgende stappen. In dit onderzoek worden deze mogelijke verschillende fases van spirituele ervaringen niet onderzocht, maar wordt de spirituele ervaring vanwege onderzoekstechnische redenen opgevat als één geheel. Het meten van verschillende fases in spirituele ervaringen is namelijk methodologisch erg lastig. Het stelt hoge eisen aan de deelnemers van het onderzoek: er wordt van hen verwacht dat ze zelf verschillende fases kunnen onderscheiden in hun ervaring en dit onder woorden kunnen brengen. Bovendien worden in dit onderzoek deelnemers achteraf gevraagd naar hun spirituele ervaringen in het landschap, en niet op het moment van de ervaring zelf. Het is voor deelnemers aan het onderzoek extra moeilijk om zich precies de verschillende fases van hun ervaring te herinneren. Binnen het kader van dit onderzoek wordt daarom niet geprobeerd verschillende fases in spirituele ervaringen te onderscheiden, hoewel dit voor latere ontwerp- en inrichtingsvraagstukken wel interessant kan zijn.

3.3 Spirituele ervaringen en omgeving: de interactieve component

In de vorige paragraaf is de persoonlijke component van de spirituele ervaring beschreven. De persoonlijke component van de spirituele ervaring en de kenmerken hiervan kunnen gebruikt worden om spirituele ervaringen te definiëren. In deze paragraaf wordt ingegaan op de interactieve component van de spirituele ervaring: de relatie tussen de persoon en zijn omgeving, waarbij de omgeving wordt gezien als mogelijke aanleiding tot de spirituele ervaring. Hoewel spiritualiteit en spirituele ervaringen een opkomend onderzoeksobject zijn, is er nog weinig onderzoek gedaan naar de relatie tussen de persoon en zijn omgeving tijdens spirituele ervaringen. Het weinige onderzoek dat is gedaan, is vooral gericht op de natuurlijke of wildernisomgeving en niet op het meer bebouwde landschap. Dit is niet zo vreemd, want hoewel spirituele ervaringen overal plaats kunnen vinden, is voor veel mensen de natuur of wildernis de belangrijkste plek waar spirituele ervaringen plaatsvinden (Ashley, 2007; Treib, 2005; Schroeder, 1992; Frederickson en Anderson, 1999). In paragraaf 3.3.1 zal derhalve een overzicht worden gegeven van het onderzoek gedaan naar spirituele ervaringen in de natuur of wildernis. Vervolgens wordt in paragraaf 3.3.2 verder ingezoomd op hoe spirituele ervaringen relateren tot natuur en natuurlijke elementen. Ten slotte wordt in paragraaf 3.3.3 gekeken naar wat een landschap is en de mogelijke relatie tussen het individu en het landschap tijdens spirituele ervaringen.

3.3.1 Spirituele ervaringen en natuur

Er zijn een aantal wetenschappelijke onderzoeken gedaan naar spirituele ervaringen in de natuur. Slechts weinig van deze studies hebben plaatsgevonden in Nederland, de meeste bekende onderzoeken vonden plaats in de wildernis van de Verenigde Staten. Zo zijn er een aantal kwalitatieve onderzoeken gedaan naar de ervaringen van mensen die een aantal dagen in een wildernisomgeving verbleven, in afzondering van hun alledaagse leven (Kaplan en Talbot, 1983; Talbot en Kaplan, 1986; Frederickson en Anderson, 1999). Daaruit blijkt dat een dergelijk verblijf in de wildernis nogal eens spirituele ervaringen oproept. Kaplan en Talbot (1983) beschrijven hoe een verblijf in de wildernis gevoelens oproept bij de deelnemers, welke overeenkomen met een aantal beschreven kenmerken van spirituele ervaringen:

- diepe gevoelens van rust, vrede, stilte en sereniteit;

- ervaring van heelheid en contact en bereiken van de ware Ik;
- ervaring van eenheid met het universum.

In een latere studie van Talbot en Kaplan (1986) naar ervaringen bij een verblijf in de wildernis benadrukken Talbot en Kaplan vooral de gevoelens van verwondering en ontzagwekkendheid ten opzichte van de natuur en gebeurtenissen in de natuur. In een studie door Frederickson en Anderson (1999) werden twee groepen vrouwen gevraagd om een dagboek bij te houden van hun ervaringen tijdens een 'outdoor trip' in de wildernis, en daarbij vooral te letten op de betekenisvolle ervaringen en aspecten van hun trip. Een aantal van de deelnemers gaf aan een spirituele ervaring in de natuur te hebben gehad, gekarakteriseerd door een verlichting van het bewustzijn, ervaring van eenheid met de kosmos, een verhoogd gevoel van verbondenheid van alle levensvormen en gevoelens van vrede en nederigheid. Deze studie suggereert overigens dat de sociale dimensie (het contact met andere mensen) in een dergelijk verblijf in de natuur net zo betekenisvol is als de omgeving zelf.

In de studies van Talbot en Kaplan en van Frederickson en Anderson zijn deelnemers uit hun alledaagse omgeving gehaald en in een wildernisomgeving gezet, waarbij werd gekeken naar de spirituele aspecten die een dergelijk verblijf in de wildernis oproepen. Williams en Harvey (2001) hebben in een kwantitatieve studie spirituele ervaringen in de natuur op een geheel andere wijze benaderd. Zij vroegen deelnemers zich één transcendente ervaring te herinneren die plaatsvond in een bos. Deze ervaring probeerden ze te meten aan de hand van de schaal van mysticiteit van Hoods (1975, in Williams en Harvey, 2001), waarbij zes verschillende items werden gebruikt om transcendentie te meten (overschrijden van grenzen van alledag, nieuwe inzichten, ervaring van eenheid, tijdloosheid, onzegbaarheid en bijzonderheid). Hierbij moet opgemerkt worden dat deze items niet helemaal overeenkomen met de kenmerken van transcendente ervaringen zoals Williams en Harvey eerder hadden beschreven en zoals opgenomen in tabel 3.1. Andere items waren aan de enquête toegevoegd waarin deelnemers werd gevraagd hun emoties, gedrag, gedachten en oorzaak van de ervaring aan te geven. Uit een principal component analyse bleek dat transcendente ervaringen in bossen variëren in drie dimensies: fascinatie (een intense emotionele betrokkenheid in het moment), nieuwigheid en passendheid (compatibility). Elke ervaring werd vervolgens geanalyseerd op het voorkomen van de drie onderscheiden componenten, en op basis daarvan werden zes klassen van positieve ervaringen onderscheiden. Volgens Williams en Harvey beschreven twee van deze klassen daadwerkelijk transcendente ervaringen, namelijk overweldigende ervaringen van nietigheid (Diminutive Experience genoemd) en ervaringen van flow (Deep Flow genoemd). De andere vier soorten positieve ervaringen (waaronder esthetische ervaringen en twee vormen van restoratieve ervaringen) delen een aantal karakteristieken met transcendente ervaringen maar zijn minder typisch transcendent. Daarbij gaven Williams en Harvey aan dat het opmerkelijk was dat, ook in deep flow-ervaringen, de spirituele ervaring bijna nooit wordt toegeschreven aan het doen van een bepaalde activiteit in het bos, terwijl flow-ervaringen volgens Csikszentmihalyi (1990) juist alleen door het doen van activiteiten worden opgewekt.

Bovenstaande studies, allen uitgevoerd in de Verenigde Staten, zijn de meest bekende en geciteerde studies naar spirituele of transcendente ervaringen in de natuur. Daarbij moet opgemerkt worden dat er ook meerdere, veelal Amerikaanse, studies zijn gedaan naar New Age en deep ecology (zie onder andere Taylor, 2001; Zweers, 1996). Deze studies beschrijven ook spiritualiteit in relatie tot de natuur, maar zijn niet gericht op spirituele ervaringen, maar op een spirituele levenshouding die is verbonden met natuur. New Age en deep ecology studies hebben betrekking op groepen mensen die de natuur zelf als heilig of zingevend zien en de intrinsieke waarde van natuur zeer benadrukken (Taylor, 2001; Zweers, 1996). Deze studies zijn dus gericht op een bepaalde levensinstelling en sluiten groepen mensen met andere spirituele ervaringen in de natuur uit. Daarom passen deze studies niet binnen dit onderzoek en zullen ze verder niet worden beschreven.

In Nederland zijn weinig studies gedaan naar de spirituele ervaring in relatie tot de natuur of natuurlijke elementen. De enige gevonden studie is van Van Trigt (2002) naar de spirituele waarde van bomen en bos. In een kwalitatief onderzoek vroeg zij in semigestructureerde interviews mensen met interesse in natuur (gedefinieerd door een lidmaatschap van een natuurorganisatie) naar zowel hun diepe, persoonlijke ervaringen in relatie tot bomen en bos als

naar de rol die bomen en bos in hun levens spelen (dus zowel spirituele ervaringen als spirituele levenshouding). Zij onderscheidde daarbij een aantal eigenschappen van bomen en bossen die aanleiding kunnen geven tot spirituele ervaringen:

- bieden van rust;
- beschutting en geborgenheid;
- schoonheid;
- lange levensduur;
- seizoenscyclus en onverstoortbaarheid;
- zichtbaarheid van seizoenen en groeiprocessen.

Van Trigt betoogt dat het ontstaan van een spirituele ervaring in relatie tot de fysieke natuur veelal wordt toegeschreven aan het ervaren van grootse en overweldigende elementen in de natuur, terwijl haar studie aantoont dat ook minder extreme factoren als schoonheid en bieden van rust en minder extreme omgevingen als de Amerikaanse wildernis aanleiding kunnen zijn voor spirituele ervaringen.

De beschreven studies naar spirituele ervaringen in de natuur wijzen erop dat het wellicht mogelijk is een tweedeling aan te brengen in spirituele ervaring. Zo maken Williams en Harvey (2001) onderscheid tussen enerzijds overweldigende ervaringen van nietigheid (Diminutive Experience) en anderzijds ervaringen van flow en compatibility (Deep Flow), en ziet Van Trigt een tweedeling tussen overweldigende spirituele ervaringen opgeroepen door extreme factoren en meer harmonieuze spirituele ervaringen. Dit doet denken aan de eerder beschreven onderscheidingen van Roothaan (2007) in alledaagse en onalledaagse ervaringen en van Maslow (1970) in piek- en plateauervaringen. Een tweedeling in ervaring is ook terug te vinden in andere studies naar beleving van de natuur. Zo refereert Schouten (2001) aan het aloude Engelse onderscheid tussen 'the sublime and the beautiful': tussen het verhevene dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is en de ziel confronteert met haar eigen onmetelijkheid, en het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept. Both (2005) maakt onderscheid tussen het chaotisch, onvoorspelbare, grootse en overweldigende en de kwetsbaarheid van de natuur. Abma (2002) volgt in zijn onderzoek naar subjectieve beleving van natuur een idee van Nietzsche, waarbij hij onderscheid maakt tussen een Dionysische en Apollinische natuurbeleving. Het Dionysisch ervaren van natuur is een ervaren van de grootsheid en het overweldigende van natuur die ons overstijgt en ons van onze nietigheid doordringt. Het aanschouwen hiervan geeft een gevoel van extase – bij dergelijke fenomenen voelt de mens zich op een bescheiden plek gezet – hij kan de natuur niet geheel beheersen en wordt zich bewust van de vergankelijkheid van het leven. In de Dionysische ervaring van de natuur is er ook de ervaring van diepere emoties en gevoelens: niet alleen de betovering van extase en lust, maar ook het lijden als gevolg van eenzaamheid, ontberingen en angst. Het Apollinisch ervaren van natuur wordt zichtbaar in de omgang van de mens met natuur. De mens staat hierbij een soort ideaalbeeld voor ogen. Het is terug te zien in de beleving van natuur als esthetisch en roept emoties op als schoonheid, rust, harmonie, vredigheid en geborgenheid.

Diverse auteurs onderscheiden dus twee verschillende vormen van spirituele ervaringen, deze tweedelingen zijn echter niet geheel identiek. Vooral de indeling van Williams en Harvey wijkt af ten opzichte van de andere tweedelingen, aangezien zij onderscheid maken tussen overweldigende ervaringen van nietigheid en ervaringen van flow. Ervaring van het schone of harmonieuze, zoals door de meeste andere auteurs onderscheiden, is een van de positieve ervaringen die volgens Williams en Harvey wel kenmerken heeft van transcendente ervaringen maar geen typische transcendente ervaring is.

3.3.2 Hoe relateren spirituele ervaringen tot natuur en natuurlijke elementen?

In de vorige paragraaf is ingegaan op de wetenschappelijke onderzoeken naar spirituele ervaringen in relatie tot natuur. Om na te gaan of dergelijke spirituele ervaringen ook in minder natuurlijke landschappen kunnen voorkomen, is het noodzakelijk om dieper in te gaan op de manier waarop een spirituele ervaring in relatie tot de omgeving tot stand kan komen. Hierover

zijn volgens Williams en Harvey (2001) en Van Trigt (2002) in de wetenschap drie verschillende theorieën te vinden.

Ten eerste kan het suggestieve karakter van natuur of natuurlijke elementen symbolisch werken. In deze wetenschappelijke benadering wordt de spirituele ervaring als een proces gezien, waarbij de natuur als symbool enerzijds verwijst naar een idee of gedachte die op zichzelf moeilijk te begrijpen is en waarbij anderzijds onbewuste of onuitspreekbare gevoelens zich manifesteren in bepaalde eigenschappen van de natuur (Van Trigt et al., 2003). Het suggestieve karakter en de mate waarin een element als spiritueel inspirerend wordt ervaren, kan bepaald worden door fysieke verschijningsvorm, culturele, sociale en historische betekenis of, volgens dieptepsychologie geïnspireerd op Jung, door projectie van archetypen (Van Trigt et al., 2003). De dieptepsychologie suggereert dat de bijzondere kwaliteiten van transcendente momenten toegeschreven kunnen worden aan de krachten van het onbewuste (Williams en Harvey, 2001; Schroeder, 1992). Volgens Jung zijn er verschillende niveaus in de psyche: het bewuste, het persoonlijke onbewuste en het collectieve onbewuste. In het collectieve onbewuste worden instinctieve patronen opgeslagen, archetypes genaamd – symbolen of mentale constructies (Schroeder, 1992). Een van de belangrijkste manieren waarop archetypes zich manifesteren is door projectie. Vanuit dit perspectief bestaan spirituele ervaringen in de natuur uit het projecteren van archetypes uit het onbewuste op natuurlijke elementen of de natuur in zijn geheel (Schroeder, 1992). Wanneer archetypes geprojecteerd worden op natuurlijke elementen kan dat sterke emoties oproepen en grote significantie hebben voor het individu. In veel culturen zijn natuurlijke elementen als water en bomen rijk aan symbolische betekenis en kunnen daardoor een trigger zijn voor spirituele ervaringen (Williams en Harvey, 2001).

Een andere wetenschappelijke benadering relateert het ontstaan van spirituele natuurervaringen aan het ervaren van een 'sense of place' (Fredrickson en Anderson, 1999; Williams en Harvey, 2001; Van Trigt et al., 2003). Inherent aan deze benadering is het idee dat spirituele ervaringen de uitkomst zijn van complexe transacties tussen persoon en setting (Williams en Harvey, 2001). In tegenstelling tot de vorige benadering worden spirituele ervaringen in de natuur niet beschouwd als gevormd door symbolische associaties, maar impliceert een spirituele ervaring de algehele bewustwording en ervaring van een specifieke plaats of omgeving. Die omvat het algehele proces van betekenisgeving, waarbij factoren als vertrouwdheid, emotionele binding, esthetische, culturele en historische waarden een omgeving tot een betekenisvolle plaats maken (Van Trigt et al., 2003). Williams en Harvey (2001) maken daarbij, geïnspireerd op Kaplan (1995; in Williams en Harvey, 2001), onderscheid tussen 'soft fascination', waarbij de aandacht gericht is op meerdere punten in de omgeving of de omgeving als geheel, en 'hard fascination', waarbij de aandacht gericht is op een of twee opvallende elementen in de natuur. Deze opvallende elementen kunnen bijvoorbeeld enorme bomen zijn, grote watervallen, extreme koude, stilte, of het doordringende lawaai van bepaalde insecten. Ook Frederickson en Anderson (1999) vonden in hun studie naar spirituele ervaringen in een wildernissetting dit onderscheid in aandacht. Sommige landschappen werden in hun onderzoek ervaren als geheel of 'gestalt', terwijl in andere landschappen mensen meer aandacht hadden voor de individuele fysieke elementen in de natuur.

Een laatste wetenschappelijke benadering ziet de natuur vooral als setting voor activiteiten die spiritualiteit opwekken (Van Trigt et al., 2003; Williams en Harvey, 2001). Dit is gerelateerd aan het idee van 'flow' van Csikszentmihalyi (1990), die argumenteert dat onder andere gevoel van eenheid en verminderd tijdsbesef ontstaat wanneer iemand zijn aandacht compleet focust op één taak of activiteit. De natuur is in deze benadering de fysieke setting voor spirituele ervaringen opgeroepen door activiteiten als bergbeklimmen of diepzeeduiken.

Deze drie in de wetenschap onderscheiden manieren waarop spirituele ervaringen tot stand kunnen komen, waarbij natuur of natuurlijke elementen fungeren als symbool, gevoelens van 'sense of place' oproepen of fungeren als setting voor specifieke activiteiten, kunnen wellicht ook tot stand komen in minder natuurlijke landschappen. Daarvoor zal in de volgende paragraaf ingegaan worden op het begrip landschap, en de relatie tussen spiritualiteit en het landschap.

3.3.3 Spirituele ervaringen en het landschap

Volgens sommige auteurs komen spirituele ervaringen bijna alleen voor in echte, wilde natuur (Schroeder, 1992). Anderen beargumenteren dat gevoelens van 'sense of place' en symboolwerking zich niet beperken tot wilde natuur en dus ook in (minder natuurlijke) landschappen kunnen voorkomen (Gezondheidsraad en RNMO, 2004). Wellicht is er in een (minder natuurlijk) landschap wel sprake van een andere vorm van spirituele ervaring, zoals een meer harmonieuze, serene ervaring van het 'schone'. Zo beschrijft de directie van Museumpark Orientalis het landschap zelf als een *paysage spirituel* - een begrip dat in de wetenschap niet of amper gebruikt wordt, maar waarmee het Museumpark Orientalis een landschap duidt dat rust geeft als tegenhanger van diepe religieuze emoties (Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting, 2007). Voordat verder ingegaan wordt op mogelijke hypothesen, is het goed om het begrip 'landschap' beter te duiden.

Wat is een landschap? Het Nederlandse woordenboek van Van Dale (2005) geeft aan het woord landschap twee betekenissen, namelijk 1) de omgeving zoals de mens die waarneemt en 2) een schilderstuk van een landschap. Over het concept landschap is veel gefilosofeerd en gediscussieerd in de sociale wetenschappen en in het bijzonder in de geografie. Deze discussie is vooral gerelateerd aan de eerste door Van Dale (2005) onderscheiden betekenis van landschap als de omgeving *zoals de mens die waarneemt*. Het landschap wordt in de geografie niet gezien als een neutraal begrip om fysieke omgevingen te duiden, maar als een begrip om fysieke omgevingen te duiden vanuit het standpunt van de mens, vanuit het individu. Zoals Ashworth (2008:146) zegt: "Landschappen zijn producten van menselijke verbeelding, niet van fysische processen. Bepaalde verzamelingen van natuurlijke elementen worden door mensen in hun onderlinge samenhang als waardevol gezien. Het zijn sociale constructies."

De tweede betekenis van landschap onderscheiden door Van Dale (2005) is verbonden aan de historische herkomst van het woord landschap. In de zestiende eeuw werd het woord landschap gebruikt voor Renaissancistische Nederlandse en Vlaamse schilderijen die een beeld weergaven van de natuurlijke binnenlandse 'scenery' (Mitchell, 2002; Lorz, 2001; Cosgrove, 1984). Van daaruit is het woord landschap onder ander overgenomen in het Engels als 'landscape'. Deze twee betekenissen van landschap lijken nogal verschillend, maar hebben zeker ook belangrijke overeenkomsten. Beide betekenissen zijn namelijk gericht op het visuele en benadrukken een specifieke 'manier van kijken' naar de wereld, namelijk vanuit het gezichtspunt van de mens. Zo benadrukt Cosgrove (1985) het belang van de indertijd ontwikkelde techniek van het perspectief voor landschapsschilderijen. Het gebruik van perspectief maakte het mogelijk de omgeving weer te geven zoals de mens deze zag.

Het landschap is dus niet slechts een neutrale fysieke omgeving, maar een omgeving zoals de mens deze ziet, beleeft en interpreteert. In het woord landschap zit een relatie verbonden tussen de mens en zijn omgeving (Cosgrove, 1984). Hoe de omgeving wordt gezien, beleefd en geïnterpreteerd kan veranderen door de tijd. Ook de manier waarop in de wetenschap het idee landschap is benaderd, is zeer divers. Binnen de traditionele geografie zag men het landschap slechts als een neutrale achtergrond voor menselijke activiteiten (Stephenson, 2008). Latere geografische stromingen concentreerden zich op diverse aspecten van de relatie tussen mens en omgeving, zoals de invloed die de mens op het landschap had of juist de beleving van het landschap door de mens en de invloed van het landschap op bepaalde ideologieën (Stephenson, 2008). Er zijn dan ook vele methodes gebruikt om het landschap en de relatie tussen mens en omgeving te onderzoeken, variërend van uiterst kwalitatief tot uiterst kwantitatief. In sommige van deze benaderingen spelen spirituele ervaringen een rol. Zo bestaan er een aantal vaak zeer kwantitatieve benaderingen waarin wordt geprobeerd de waarde, kwaliteit of functie van het landschap te meten. Een voorbeeld van een dergelijke kwantitatieve benadering is de functieanalyse, waarin meestal vijf functies van het landschap worden onderscheiden: de regulatiefunctie, habitatfunctie, productiefunctie, informatiefunctie en draagfunctie (zie onder andere De Groot, 2006). Vaak worden mogelijkheden voor contemplatie en spirituele verrijking gezien als een onderdeel van de informatiefunctie, waarbij meestal niet expliciet wordt gemaakt hoe deze worden gemeten (De Groot, 2006). Andere vaak kwantitatief onderzochte kwaliteiten

van het landschap die relateren aan aspecten van spirituele ervaringen zijn schoonheid (Daniel en Vining, 1983) en rust, ruimte en stilte (Couterier en de Boer, 2001).

Ook sommige kwalitatieve benaderingen van het landschap raken aan spirituele ervaringen. Zo is er veel onderzoek gedaan naar place attachment (wat volgens Williams en Vaske (2003) vaak wordt gelijk gesteld aan sense of place): de manier waarop mens en plaats verbonden zijn. Vaak wordt hierbij een positieve emotionele verbondenheid met het landschap beschreven (Kyle et al., 2004; Williams en Vaske, 2003). Een onderdeel van place attachment is place identity: het belang van een plaats voor emoties die zin en doel geven aan het leven (Williams en Vaske, 2003). Deze benadering, gericht op binding met het landschap, is meer een indicatie van de spirituele levenshouding van een individu en het belang van een bepaald landschap daarin, dan een indicatie van spirituele ervaringen (hoewel spirituele ervaringen wel de oorzaak kunnen zijn van een bepaalde spirituele levensinstelling en emotionele binding met een landschap). Bovendien is deze benadering alleen gericht op positieve emoties ten opzichte van het landschap (Manzo, 2005).

Een andere kwalitatieve benadering, de iconografie van het landschap, benadrukt de symbolische waarde van landschappen. Deze benadering gaat ervan uit dat landschappen worden gecreëerd, hervormd en betwist in een sociaal proces (Knudsen et al., 2008). Elke nieuwe generatie in een maatschappij verandert of 'manipuleert' (de beleving van) het landschap (Huff, 2008). Of zoals de vaak geciteerde Lefebvre (1991) beschrijft: "every society (...) produces a space, its own space." In deze benadering worden landschappelijke elementen als bomen, stenen, water en dorpjes geïnterpreteerd als symbolen in religieuze, politieke of psychologische allegorieën (Mitchell, 2002). Een van de manieren waarop het landschap volgens deze benadering kan worden geïnterpreteerd is religieus. Een religieuze interpretatie 'symboliseert' landschap door religieuze of spirituele waardes toe te kennen aan natuurlijke elementen in het landschap (Levine, 1986). Zo beschrijft Schouten (2001) dat een rivier voor een aboriginal een bovengronds spoor van de Regenboogslang uit de Droomtijd is, voor een hindoe symbool van leven en vergankelijkheid, voor een christen een plek door God geschapen waarvoor de mens als rentmeester moet zorgen, en voor een niet-gelovige een fijne plek om te recreëren (zie ook Westhoff, 1983). Deze benadering is vaak gericht op sociaal geconstrueerde symbolen en veel minder op de individuele (spirituele) ervaring van het landschap.

In de wetenschap is het landschap en de relatie tussen de mens en het landschap dus wel benaderd vanuit ideeën als symboolwerking, sense of place en setting voor activiteiten – drie benaderingen onderscheiden in de vorige paragraaf waarop spirituele ervaringen tot stand zouden kunnen komen in relatie tot de natuur. Echter, er is niet daadwerkelijk systematisch onderzoek gedaan naar individuele spirituele ervaringen in relatie tot het landschap en naar de mate waarin landschappen aanleiding kunnen zijn voor spirituele ervaringen. Dit onderzoek wil daartoe een eerste aanzet geven.

3.4 Spirituele levensinstelling en persoonlijkheid

In de vorige paragrafen is ingegaan op spiritualiteit gedefinieerd als spirituele ervaringen. Echter, spiritualiteit kan niet alleen gedefinieerd worden als spirituele ervaringen, maar ook als spirituele levenshouding. De veranderende spirituele levenshouding is, zoals in paragraaf 3.1 beschreven, een aspect van de postmoderne samenleving. In dit onderzoek wordt de veranderende spirituele levenshouding vooral als aanleiding en context gezien, en zijn spirituele ervaringen het hoofdonderwerp van onderzoek. Toch is het wel interessant om te zien of er een relatie bestaat tussen spirituele ervaringen en spirituele levenshouding. Een mogelijke hypothese is dat mensen met een meer ontwikkelde of uitgesproken spirituele levenshouding meer openstaan voor spirituele ervaringen. Voor de directie van museumpark Orientalis is een dergelijke onderzoeksvraag interessant in het kader van doelgroepenonderzoek. Daarom zal in dit onderzoek naast spirituele ervaringen ook de spirituele levenshouding van bezoekers van Museumpark Orientalis worden onderzocht. Daarbij wordt onder een spirituele levensinstelling verstaan het zoeken en nastreven van een aandachtige levenshouding of oriëntatie, die gepaard kan gaan met een duidelijk vastgelegde levensbeschouwing of met een brede en oude religie, maar ook kan zijn zonder duidelijke levensbeschouwing, zonder inbedding in een religie (naar

Roothaan, 2007). Een spirituele levensinstelling kan meer of minder duidelijk ontwikkeld zijn. Zowel het zoeken als nastreven van een aandachtige levenshouding zijn van belang: in een meer ontwikkelde spirituele levensinstelling kunnen deze niet zonder elkaar. Zonder het zoeken wordt een levenshouding slechts dogmatisch en zonder het nastreven krijgt het zoeken naar spiritualiteit geen vaste grond.

Naast de relatie tussen spirituele ervaringen en spirituele levensinstelling, is het ook interessant om spirituele ervaringen te relateren aan persoonlijkheid. 'Persoonlijkheid' is een veelvuldig onderzocht concept in de sociale wetenschappen. Het wordt succesvol gebruikt om vele verschillende aspecten te verklaren, zoals intelligentie, gezondheid en psychopathologie (MacDonald, 2000). Verschillende studies hebben een relatie gevonden tussen persoonlijkheid en spiritualiteit (MacDonald, 2000; Csarny et al., 2000).

Om spirituele levenshoudingen en persoonlijkheid te meten is geprobeerd aan te sluiten bij bestaande meetinstrumenten. Door aan te sluiten bij bestaande meetinstrumenten is het mogelijk resultaten te vergelijken met resultaten uit andere onderzoeken. Ook kost dit minder tijd dan een nieuw instrument ontwerpen. Vooral omdat spirituele levensinstelling niet het hoofdonderwerp van het onderzoek is, is dat een groot voordeel. Een nadeel van niet zelf een meetinstrument ontwerpen is dat het instrument mogelijk niet precies aansluit bij de informatie die vereist is voor het onderzoek.

3.5 Conclusie: onderzoeksvragen opnieuw geformuleerd

In dit hoofdstuk is ingegaan op spirituele ervaringen in relatie tot het landschap. Spirituele ervaringen kunnen theoretisch worden opgedeeld in een persoonlijk component en een interactief component. De *persoonlijke component* heeft betrekking op de bewustzijns- en gevoelstoestand van een persoon tijdens en voorafgaand aan een spirituele ervaring en omvat het geheel van gedachten en gevoelens. De persoonlijke component van spirituele ervaringen kan gebruikt worden om spirituele ervaringen te definiëren. Er zijn in verschillende wetenschappelijke onderzoeken diverse kenmerken gedefinieerd van spirituele ervaringen. In dit onderzoek worden spirituele ervaringen zo breed mogelijk opgevat en worden alle mogelijke kenmerken betrokken bij het onderzoek, behalve de kenmerken die betrekking hebben op een spirituele levensinstelling. De relevante kenmerken zijn:

- Sterk affect
- Onzegbaarheid
- Ervaring van eenheid
- Ervaring van tijdloosheid
- Ervaring van Ander of hogere werkelijkheid
- Innerlijk inzicht
- Roeping
- Verhoogde zintuiglijke gevoeligheid
- Contact met innerlijk
- Paradox

De *interactieve component* van de spirituele ervaring belicht het proces van interactie tussen een persoon en het onderwerp dat de aanleiding vormt tot de spirituele ervaring. Daarmee belicht het interactieve aspect de manier waarop een spirituele ervaring kan ontstaan. Er zijn een aantal wetenschappelijke onderzoeken gedaan waaruit blijkt dat spirituele ervaringen kunnen ontstaan in wildernisnatuur. In de wetenschap zijn drie manieren onderscheiden waarop spirituele ervaringen ontstaan in relatie tot natuur, namelijk doordat natuur als symbool kan fungeren, door een algehele bewustwording en ervaring van natuur of 'sense of place', of door activiteiten waarbij de natuur de setting is. Uit onderzoek naar spirituele ervaringen in de natuur blijkt dat er wellicht sprake is van verschillende vormen van spirituele ervaringen. Zo zou er bijvoorbeeld onderscheid gemaakt kunnen worden tussen ervaringen van het verhevene dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is en de ziel confronteert met haar eigen onmetelijkheid, het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept en ervaringen die lijken op een flow-ervaring. De opgeroepen affecten of diepe emoties bij deze mogelijke vormen van spirituele ervaringen verschillen van elkaar.

Verder bleek dat er nog weinig tot geen systematisch onderzoek naar spirituele ervaringen in relatie tot het landschap is gedaan. Van landschappen is echter wel onderzocht dat ze kunnen fungeren als symbool, als 'sense of place' kunnen worden ervaren en als setting voor activiteiten kunnen fungeren – manieren waarop het ontstaan van spirituele ervaringen in wildernisnatuur ook zijn beschreven. Het is goed mogelijk dat spirituele ervaringen daarom ook kunnen ontstaan in interactie met landschappen, waarbij landschappen worden gezien als deels natuurlijk en deels door de mens beïnvloede omgevingen zoals deze door de mens worden gezien, beleefd en geïnterpreteerd.

Tot slot is het goed om spirituele ervaringen in de context van veranderende spirituele levenshoudingen en persoonlijkheid te plaatsen. Daarbij wordt onder een spirituele levensinstelling verstaan het zoeken en nastreven van een aandachtige levenshouding of oriëntatie, die gepaard kan gaan met een duidelijk vastgelegde levensbeschouwing of met een brede en oude religie, maar ook kan zijn zonder duidelijke levensbeschouwing, zonder inbedding in een religie.

In het licht van deze theoretische beschouwingen is het goed terug te komen op de onderzoeksvragen en deze als volgt aan te scherpen:

1. In hoeverre voldoen ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis aan onderscheiden kenmerken van een spirituele ervaring?
2. Indien ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap voldoen aan kenmerken van spirituele ervaringen, is het dan mogelijk om verschillende vormen van spirituele ervaringen te onderscheiden?
3. Welke kenmerken en eigenschappen van Museumpark Orientalis, en in het bijzonder van het landschap van Museumpark Orientalis, vormen de aanleiding van spirituele ervaringen in Museumpark Orientalis?
4. Kunnen ervaringen in het landschap van Museumpark Orientalis die voldoen aan de kenmerken van een spirituele ervaring, worden gecorreleerd met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid?

Ten slotte nog één opmerking: dit onderzoek is alleen bedoeld om ervaringen te beschrijven en relaties te leggen met het landschap en met persoonskenmerken. Het is echter niet mogelijk om op basis van dit onderzoek causale verbanden te leggen tussen spirituele ervaringen en het landschap. Om causale verbanden aan te tonen zou een experimenteel ontwerp van onderzoek nodig zijn, met onder andere controlegroepen.

Hoofdstuk 4: Methoden

Dit hoofdstuk gaat in op de methoden waarmee getracht is de onderzoeksvragen zoals gedefinieerd in hoofdstuk 3 te beantwoorden. Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is gebruik gemaakt van een kwantitatieve opzet. Hiervoor is gekozen vanwege meerdere redenen. Volgens Jennings (2001) is het alleen met kwantitatief onderzoek mogelijk om hypotheses te testen. In kwantitatief onderzoek kunnen op basis van gedefinieerde kenmerken verschillende vormen van spirituele ervaringen statistisch van elkaar onderscheiden worden en is het mogelijk om statistische correlaties tussen bijvoorbeeld spirituele ervaringen en spirituele levenshouding of persoonlijkheid te testen. Bovendien worden concepten als spirituele levenshouding en persoonlijkheid bijna altijd kwantitatief gemeten (zie bijvoorbeeld Genia, 1997; Moberg, 2002; MacDonald, 2000; Gosling et al., 2003). Datzelfde geldt voor intense emotionele ervaringen (zie Williams en Harvey, 2001). Om bij deze onderzoeken aan te sluiten is het daarom van belang kwantitatief onderzoek doen. Verder is een goede statistische analyse voor Museumpark Orientalis van belang in het kader van doelgroepenanalyse.

Ten slotte is er ook een praktisch voordeel aan het doen van kwantitatief onderzoek. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen, worden de (spirituele) ervaringen van bezoekers in het Museumpark Orientalis in dit onderzoek direct na afloop van het bezoek gemeten. Zo wordt niet de ervaring op het moment zelf gemeten, maar wel zo snel mogelijk na het plaatsvinden van de ervaring. Bezoekers hebben aan het einde van de dag, vlak voor vertrek, waarschijnlijk niet veel zin om mee te werken aan een uitgebreid kwalitatief interview. Deze interviews zouden op een later moment gehouden kunnen worden, maar het nadeel daarvan is dat hoe meer tijd verstrijkt, hoe meer de herinnering aan de ervaring kan verschillen met de daadwerkelijke ervaring.

Er is vanwege bovenstaande redenen voor gekozen om bezoekers direct aan het einde van hun bezoek relatief kortere enquêtes over hun (spirituele) ervaringen in het landschap in te laten vullen, zodat de ervaring in het landschap nog heel vers in het geheugen zit. Dit hoofdstuk gaat dieper in op de wijze waarop het onderzoek precies is uitgevoerd. Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: in paragraaf 4.1 wordt de opzet van de enquête uitgelegd, paragraaf 4.2 gaat in op de steekproefomvang en de selectie van de respondenten, in paragraaf 4.3 wordt de uitvoering van de enquête besproken en paragraaf 4.4 ten slotte geeft de achtergrondkenmerken van de respondenten weer.

4.1 Opzet enquête

Voor dit onderzoek wordt een enquête gebruikt, die bestaat uit vijf onderdelen. De onderdelen zijn (zie bijlage C): 1) Het landschap van Museumpark Orientalis in het algemeen; 2) Een aantal landschappen van Museumpark Orientalis; 3) Een intense ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis; 4) Kenmerken van uw bezoek; 5) Persoonlijke kenmerken. Het eerste onderdeel bevat een drietal relatief makkelijke vragen over het landschap van Museumpark Orientalis. Deze vragen zijn bedoeld om het onderwerp van de enquête te introduceren bij de respondent, en hem op zijn gemak te stellen. In de eerste vraag moet de deelnemer het landschap van Museumpark Orientalis op een aantal aspecten evalueren. In de tweede vraag kan hij aangeven wat hij zou willen veranderen in het landschap van Museumpark Orientalis. Bij de derde vraag moet de bezoeker aangeven welk soort beplanting (Oosters of Nederlands) het beste passen in het park. Deze vragen zijn niet zozeer gericht op spirituele ervaringen in het landschap, maar wel van belang voor de directie van Museumpark Orientalis.

In het tweede deel van de enquête wordt aan de hand van foto's gevraagd naar de beleving van een aantal specifieke landschappen, namelijk het landschap rondom Beth Juda, het vissersdorpje Tell Arab aan het meertje, het bos en de open vlakte Ain Ibrahim. Deze vier landschappen geven de verschillende landschapstypen van het museumpark goed weer. Om de enquête niet te lang te maken, is ervoor gekozen om de deelnemer de ervaring van deze landschappen slechts kort te laten evalueren, in het bijzonder op hoe belangrijk hij het landschap

vindt, hoe mooi of rommelig, en of het sterke emoties oproept dan wel de deelnemer tot rust brengt. Bovendien wordt voor elk landschap gevraagd wat de meeste indruk maakte.

In het derde deel van de enquête wordt de deelnemer gevraagd naar de meest intense of indrukwekkende ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis. Deze aanpak is vergelijkbaar met de aanpak in andere onderzoeken naar emotionele ervaringen in diverse contexten (zie Williams en Harvey, 2001). Hierbij wordt uitdrukkelijk niet direct gevraagd naar een *spirituele* ervaring, aangezien dit begrip waarschijnlijk niet tot de leefwereld van alle deelnemers behoort (Van Trigt, 2002) en, vooral als het genoemd wordt samen met landschap of natuur, negatieve associaties op kan roepen met bijvoorbeeld 'bomenknuffelen' (Van Trigt, 2002). Aan de deelnemers wordt eerst gevraagd hun meest intense of indrukwekkende ervaring te beschrijven. Vervolgens wordt er op bepaalde aspecten dieper ingegaan, namelijk op de plek waar de ervaring plaats vond, het gezelschap waarin men zich bevond, de emoties die men had tijdens de ervaring en de relatie van de ervaring met het landschap. Ook wordt getest of de ervaring voldoet aan kenmerken van een spirituele ervaring. Ten slotte wordt de deelnemers gevraagd of ze een dergelijke ervaring hadden verwacht en of ze het een spirituele ervaring zouden noemen.

In het vierde deel van de enquête wordt gevraagd naar kenmerken van het bezoek, namelijk of de deelnemer het park al eerder heeft bezocht en in welk gezelschap hij het park bezoekt.

Het laatste deel van de enquête gaat in op persoonlijke kenmerken. Hierbij worden spirituele levensinstelling en persoonlijkheid gemeten. Ook wordt gevraagd naar geslacht, leeftijd en nationaliteit.

Het voldoen van de intense ervaringen aan kenmerken van spirituele ervaringen, de relatie van de ervaring met het landschap en de emoties tijdens de meest intense ervaring zijn in dit onderzoek van groot belang. Daarom zal in de volgende paragrafen dieper worden ingegaan op de wijze waarop deze zijn gemeten. Ook wordt dieper ingegaan op hoe spirituele levenshouding en persoonlijkheid zijn gemeten.

4.1.1 Kenmerken van spirituele ervaringen meten

In vraag 15 van de enquête wordt gemeten in hoeverre de meest intense ervaring van de deelnemers kan worden gelabeld als een spirituele ervaring. Daartoe zijn de kenmerken van spirituele ervaringen (zie paragraaf 3.2) omgezet in enquête-items, waarop deelnemers op een vijfpunts Likert-schaal, van sterk mee oneens tot sterk mee eens, kunnen reageren. Van sommige kenmerken kunnen subkenmerken onderscheiden worden, reden waarom de deelnemers hierop zijn bevraagd via meerdere items (zie tabel 4.1).

Om te ondervangen dat deze items vooral een piekervaring van het verhevene, dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is, zouden beschrijven en minder een plateauervaring, een ervaring van het paysage spiritueel of een ervaring van het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept, is mede op aanraden van de directie van Museumpark Orientalis besloten om nog twee items hieraan toe te voegen, namelijk: 'het landschap stemde me tot nadenken' en 'ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie'. Deze twee items kunnen samengevat worden als het kenmerk 'rust en bezinning'.

4.1.2 Relatie tussen spirituele ervaring en het landschap meten

In vraag 14 van de enquête wordt gevraagd naar de aanleiding van de intense ervaring, ofwel de interactieve component van de ervaring. De antwoordcategorieën zijn gebaseerd op de theorie over spirituele ervaringen in de natuur, namelijk dat er drie manieren te onderscheiden zijn waarop spirituele ervaringen ontstaan in relatie tot natuur: doordat natuur als symbool kan fungeren, door een algehele bewustwording en ervaring van natuur of 'sense of place', of door activiteiten waarbij de natuur de setting is. Bij een 'sense of place' wordt onderscheid gemaakt tussen het landschap als geheel en bepaalde (natuurlijke en gebouwde) elementen in het landschap die een spirituele ervaring op kunnen roepen. Bovendien is 'contact met andere personen' toegevoegd aan deze vraag, aangezien contact met andere personen volgens Frederickson en Anderson (1999) ook een spirituele ervaring op kan roepen.

Tabel 4.1: Omzetting van kenmerken van spirituele ervaringen in enquête-items.

Kenmerk van spirituele ervaring	Item in enquête
Sterk affect	- Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens - Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens -> Specifieke gevoelens ook gemeten in vraag 16 over emoties
Onzegbaarheid	- Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven - Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven
Ervaring van eenheid	- Ik had een gevoel van totale verbondenheid - Ik voelde me één met God of een hogere macht - Ik voelde me één met het landschap - Ik voelde me één met het universum
Ervaring van tijdloosheid	- Ik ervoer de oneindigheid van tijd - Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang
Ervaring van Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht	- Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid - Ik had gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf
Innerlijk inzicht	- Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven - Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf
Roeping	- Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen
Verhoogde zintuiglijke gevoeligheid	- Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving - Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen
Contact met het innerlijk	- Ik maakte contact met mijn ware Ik
Paradox	- Ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo <i>kon zijn</i>

4.1.3 Emoties meten

In vraag 16 van de enquête worden zelfgerapporteerde emoties tijdens de meest intense ervaring gemeten. Ondanks dat naar het meten van emoties veel onderzoek is gedaan, bestaat er nog steeds onduidelijkheid over de manier waarop emoties het beste te meten zijn. In emotieonderzoek zijn twee verschillende onderzoekslijnen te vinden. De eerste lijn richt zich op basisemoties (zie onder andere Ekman, 1992; Izard, 1992; de Hauw, 2008). In deze evolutiegerichte onderzoekslijn wordt verondersteld dat basisemoties drie essentiële kenmerken bezitten, namelijk een aangeboren neurale substraat, een unieke en universele gelaatsuitdrukking en een specifiek subjectief gevoel (Izard, 1992). Volgens Ekman (1992) vervullen de basisemoties bovendien elementaire biologische en sociale functies. Er is nog geen consensus over welke emoties basisemoties zijn en hoeveel basisemoties er precies zijn; meestal worden in ieder geval de volgende zes emoties onderscheiden: boosheid, walging, angst, vreugde, verdriet en verrassing (Ekman, 1992; De Hauw, 2008). Deze basisemoties zijn echter niet bedoeld om emoties te beschrijven waaruit alle andere emoties kunnen worden gevormd, zoals bijvoorbeeld in de kleurenleer. Naast de basisemoties bestaan veel meer (aangeleerde) emoties. De evolutiegerichte onderzoekslijn naar basisemoties is voor dit onderzoek gezien de beperkingen niet interessant: er zijn nog veel meer emoties die door deze basisemoties niet worden ondervangen en er is nog geen consensus over welke emoties nu precies basisemoties zijn.

Een andere onderzoekslijn richt zich op 'core affects' (zie onder andere Bradley en Lang, 1994; Russell en Barret, 1999; Larsen et al., 2001). Deze onderzoekslijn probeert de meest elementaire emoties te beschrijven. Zo kwamen Russell en Barret (1999) tot twee dimensies die basisemoties vormen, namelijk de mate van plezier/blijheid en de mate van activiteit. Op basis van deze twee dimensies kwamen zij tot een circumplexmodel van emoties. In het

circumplexmodel wordt veronderstelt dat emoties die slechts een paar graden van elkaar verwijderd zijn positief gecorreleerd zijn, emoties die 90° van elkaar gescheiden zijn ongecorrleerd en emoties die ongeveer 180° van elkaar gescheiden zijn (zoals vrolijk en verdrietig) negatief gecorreleerd zijn of bipolariteit vertonen (Larsen et al., 2001). Bipolariteit geeft volgens Russell en Barret (1999) bijvoorbeeld aan, dat wanneer je blij bent, je niet verdrietig bent en wanneer je verdrietig bent, je niet blij bent. Russell en Barret betogen dat emoties het beste gemeten kunnen worden op een bipolaire schaal, volgens een semantische differentiaalschaal waarbij aan weerszijden van de schaal twee tegengestelde woorden staan (zoals blij - verdrietig en kalm - gespannen). Niet alle wetenschappers zijn het hier mee eens. Zo wordt er door sommigen een derde dimensie aan het model toegevoegd, zoals mate van dominantie of invloed (onder andere door Bradley en Lang, 1994; en Russell en Marhabian, 1977). Anderen betogen juist weer dat er geen sprake is van bipolariteit. Uit studies van Larsen et al. (2001) en Larsen et al. (2004) bleek bijvoorbeeld dat in bepaalde bijzondere situaties mensen tegelijkertijd verdrietig en vrolijk kunnen zijn. Larsen et al. (2004) raden daarom af om semantische differentiaalschalen te gebruiken, aangezien een score in het midden van de schaal zowel een neutrale emotie kan weergeven als het voorkomen van zowel positieve als negatieve emoties tegelijk. Bovendien geven Russell en Barrett (1999) zelf al aan dat 'core affects' niet hetzelfde zijn als de emoties die men op een specifiek emotievol moment heeft (door hen een 'prototypische emotionele episode' genoemd). Verschillende situaties die bijvoorbeeld boosheid, angst of walging oproepen, kunnen op dezelfde plek in het circumplexmodel worden geplaatst en zijn door dit instrument dus niet te onderscheiden. De twee door Russell en Barret onderscheiden dimensies moeten dus gezien worden als een van de vele componenten waaruit emotievolle situaties bestaan.

Basisemoties en 'core affects', de twee belangrijkste onderzoekslijnen naar emoties, zijn voor dit onderzoek niet bijzonder interessant aangezien ze niet gericht zijn op specifieke emotionele situaties en niet alle mogelijke emoties tijdens een spirituele ervaring weergeven. Er is daarom besloten niet bij deze onderzoekslijnen aan te sluiten, maar een andere aanpak te volgen, namelijk om een aantal emoties te meten die in de literatuur zijn onderscheiden als emoties die vaak voorkomen tijdens spirituele ervaringen. Om de enquête niet te lang te maken, zijn vijftien emoties opgenomen van de vele tientallen die genoemd worden door onderzoekers naar spirituele ervaringen, te weten: blij, angstig, rustig, vervuld van liefde, dankbaar, euforisch, nederig, gelukkig, wanhopig, eerbiedig, verheven, vredig, verwonderd, levendig en hoopvol. Deze vijftien emoties worden bijna allemaal meerdere keren genoemd in onderzoeken naar spirituele ervaringen en weerspiegelen de grote verscheidenheid van emoties die onderdeel kunnen zijn van een spirituele ervaring. Daarbij zijn zowel heftige, intense emoties opgenomen die vaak worden gebruikt voor de beschrijving van het verhevende dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is, alsook de meer harmonieuze emoties van het schone: gevoelens van vredigheid en kalmte. Aangezien sommige auteurs recentelijk betoogden dat spirituele ervaringen ook negatieve emoties op kunnen roepen (zie onder andere De Pater, 2006), zijn ook een tweetal negatieve emoties opgenomen, namelijk angstig en wanhopig. Op aanraden van Larsen et al. (2004) worden emoties op een unipolaire schaal gemeten, en wel op een vijfpuntsschaal (met 1 = helemaal niet, 2 = een beetje, 3 = tamelijk, 4 = erg en 5 = heel erg).

4.1.4 Spirituele levensinstelling meten

Met de vragen 24-26 van de enquête wordt de spirituele levensinstelling gemeten. Spirituele levensinstelling wordt wetenschappelijk gemeten vanaf ongeveer de jaren zestig van de vorige eeuw (Moberg, 2002) en is dus een relatief nieuw onderzoeksobject. Er zijn vele verschillende meetschalen in omloop, die allen net iets anders meten. Een recent literatuuronderzoek onderscheidde zelfs 70 verschillende psychometrische instrumenten om spiritualiteit en gerelateerde constructen te meten (MacDonald, 2000). Een aantal van deze instrumenten maakt geen onderscheid tussen spirituele ervaringen en spirituele levenshouding en meet deze door elkaar, zoals de Index of Core Spiritual Experiences (zie Mytko en Knight, 1999). Deze instrumenten zijn niet geschikt voor dit onderzoek. Verder zijn er veel verschillende kwantitatieve meetinstrumenten ontwikkeld in relatie tot gezondheid en hoe mensen omgaan met ziektes, zoals de 'Functional Assessment of Chronic Illness Therapy-Spiritual Well-Being' (zie Mytko en Knight, 1999). Ook deze specifiek op spiritualiteit, ziekte en 'coping' gerichte instrumenten zijn voor dit

onderzoek niet interessant. Andere meetinstrumenten, zoals de Spiritual Assessment Scale en de Spiritual Orientation Inventory (MacDonald, 2000), zijn nog te weinig gebruikt en getest zodat de betrouwbaarheid en validiteit onduidelijk is.

Veel instrumenten om spiritualiteit te meten zijn bovendien sterk gekoppeld aan bestaande religies, hoewel dit niet altijd wordt erkend door de opstellers van de meetschaal (Moberg, 2002). Zo ook het meest gebruikte sociopsychometrische instrument voor spiritualiteit, de Spiritual Well-Being Scale (SWBS) (Ellison, 1983). Deze meetschaal is gevalideerd, gestandaardiseerd en gebruikt in meer dan 100 verschillende studies (Moberg, 2002). De SWBS bestaat uit een enquêtevraag met 20 items, waarvan de helft 'Existential Well-Being' meet en de ander helft 'Religious Well-Being'. De subschaal Existential Well-Being is bedoeld om het gevoel van levensvoldoening en levensdoelen te meten en de subschaal Religious Well-Being om de relatie van de deelnemer met God te meten (Ellison, 1983; Genia, 2001). De SWBS is bedoeld om verschillende levensbeschouwingen te meten en gebruikt 'algemene taal' en indicatoren in plaats van items als geloof in Jezus Christus of Mohammed (Ellison, 1983). Echter, alle items voor Religious Well-Being refereren naar God, en dat kan bijvoorbeeld atheïsten, Hindoes of Boeddhisten afschrikken (Moberg, 2002). Bovendien is dit instrument vooral geïnspireerd op geïnstitutionaliseerde religies. Aangezien de postmoderne zoektocht naar spiritualiteit juist vaak niet geïnstitutionaliseerd is in religie, zoals bleek uit paragraaf 3.1, is dit veelgebruikte instrument minder interessant voor dit onderzoek.

Verder zijn er een aantal meetschalen opgesteld om 'spirituele ontwikkeling' te meten. Voorbeelden hiervan zijn de verschillende Quest Scales, die opgesteld zijn om een open zoektocht naar spiritualiteit te meten. Op deze methodes is in de loop van de tijd veel kritiek gekomen, vooral omdat ze correleren met negatieve psychologische effecten als identiteitsverwarring en psychologisch disfunctioneren (Watson en Morris, 2005). Dit wordt wellicht veroorzaakt doordat deze meetschalen slechts het zoeken naar een spirituele levenshouding meten en niet het nastreven van een spirituele levenshouding, twee aspecten die beide van belang zijn in een ontwikkelde spirituele levenshouding, zoals in hoofdstuk 3 beschreven. Een meetschaal die beide aspecten wel meeneemt is de door Genia (1997) ontwikkelde Spiritual Experience Index-Revised (SEI-R). Deze index is bedoeld om de mate van ontwikkeling van mensen in hun spirituele zoektocht te meten. De index is, hoewel minder gebruikt in wetenschappelijk onderzoek dan de Spiritual Well-Being Scale, in meerdere studies gebruikt, getest en gevalideerd. De meetschaal bestaat uit twee subschalen, Spiritual Support (SS) en Spiritual Openness (SO), gemeten op een zespunts Likert-schaal (zie bijlage A voor de oorspronkelijk Engelstalige items). De Cronbach alpha reliability coëfficiënten variëren van 0.92-0.95 voor de SS-schaal, 0.75-0.79 voor de SO-schaal en 0.87-0.89 voor de volledige schaal (Genia, 1997; Reinert en Bloomingdale, 2000; Csarny et al., 2000). Spiritual Support meet in 13 items het vertrouwen op geloof of levensbeschouwing voor support. Dit kan worden geïllustreerd door de claim dat "mijn levensinstelling mijn hele manier van leven leidt" (Watson en Morris, 2005). Spiritual Openness meet in 10 items de receptieve houding ten opzichte van nieuwe spirituele mogelijkheden. Dit kan worden geïllustreerd door het geloof dat "ideeën van andere levensinstellingen dan de mijne kunnen bijdragen aan mijn begrip van de spirituele waarheid" (Watson en Morris, 2005). Een spirituele levenshouding wordt ontwikkeld genoemd wanneer deze op zowel SS als SO hoog scoort (Genia, 1997). Een spirituele levenshouding alleen gericht op Spiritual Support heeft de neiging rigide en dogmatisch te worden en een spirituele levenshouding alleen gericht op Spiritual Openness is incompleet als deze zoektocht naar nieuwe spirituele mogelijkheden niet wordt omgezet in commitment. Genia onderscheidt vier typen spirituele levenshoudingen: 'onderontwikkeld', voor mensen die laag scoren op beide schalen, 'dogmatisch', voor mensen die hoog scoren op SS en laag op SO, 'transitioneel', voor mensen die laag scoren op SS en hoog op SO, en 'groeigeoriënteerd', voor mensen die hoog scoren op beide schalen.

De Spiritual Experience Index-Revised van Genia is bedoeld als instrument dat geen binding met een specifieke religie heeft. Het beoogt een ideologisch neutraal instrument te zijn, dat spirituele karaktertrekken meet die in verschillende levensovertuigingen als goed beschouwd worden. De items zijn opgesteld met de volgende criteria:

- Een transcendente relatie met iets dat groter is dan het individu zelf
- Consistentie van levensstijl, inclusief moreel gedrag, met spirituele waarden
- Commitment zonder absolute zekerheid

- Waardering van spirituele diversiteit
- Afwezigheid van egocentrisme en magisch denken
- Nadruk op zowel rede als emotie
- Begaan zijn met anderen
- Moedigt menselijke groei aan
- Heeft er moeite mee om het kwaad en lijden te begrijpen
- Heeft een gevoel van zingeving en doel in het leven
- Ruimte voor zowel traditionele religies als persoonlijke interpretaties

De benadering van spirituele levenshouding in de SEI-R is bijna dezelfde als de benadering van spirituele levenshouding in het onderhavige onderzoek, waarin zowel het zoeken als nastreven van een aandachtige levenshouding van belang is. Er moet echter benadrukt worden dat geen enkel instrument perfect is. Een belangrijk kritiekpunt is dat hoewel deze meetschaal beoogt ideologisch neutraal te zijn, ook in bovengenoemde criteria en in de items van de meetschaal Christelijke invloeden terug te vinden zijn. Zo wordt er in één item aan God gerefereerd, wordt magisch denken gezien als negatief en wordt in een aantal items verwezen naar een 'hogere macht'. Ook Genia zelf geeft aan dat de SEI-R vooral gericht is op Westerse levensinstellingen. Volgens Moberg (2002) is het zelfs onmogelijk om een spirituele schaal te ontwikkelen die universeel toepasbaar is. Moberg argumenteert dat in alle schalen die universeel worden genoemd, bepaalde gangbare (vaak monotheïstische) spirituele levenshoudingen als meer ontwikkeld worden gezien dan andere spirituele levenshoudingen. Hij raadt daarom aan om geen universele schalen te gebruiken of, als dit toch nodig is, deze uit te breiden met andere operationele criteria en methoden.

Voor dit onderzoek is de Spiritual Experience Index-Revised de best toepasbare bestaande schaal om spirituele levensinstelling te meten. In een door mijzelf in het Nederlands vertaalde versie is deze daarom gebruikt in vraag 24. Daarbij moet benadrukt worden dat deze schaal niet perfect is: beïnvloed door het christendom kan deze schaal andere, met name niet-monotheïstische levensinstellingen, benadelen.

Daarnaast worden op aanraden van Moberg (2002) in dit onderzoek ook andere manieren meegenomen om spirituele levensinstelling te meten. Ten eerste wordt ook een door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) ontwikkelde methode om levensbeschouwingen te meten opgenomen in de enquête. Het CBS (2008) vraagt elk jaar aan 10.000 mensen tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering men zich rekent. De antwoordcategorieën daarbij zijn 'geen', 'rooms-katholiek', 'Nederlands-hervormd', 'gereformeerd', 'Protestante Kerk in Nederland', 'islam' en 'overig'. Deze vraag is opgenomen in dit onderzoek bij vraag 24. In dit onderzoek is de antwoordcategorie 'jodendom' toegevoegd, aangezien dit de derde religie is die wordt besproken in Museumpark Orientalis. Vervolgens wordt in vraag 25 aan alle respondenten die aangeven zich tot een bepaald geloof te rekenen, gevraagd hoe vaak zij naar een godsdienstige bijeenkomst gaan. Door te vragen naar specifieke levensbeschouwelijke groeperingen is deze methode meer gericht op religies dan op individuele spirituele levenshouding, maar door te vragen hoe vaak mensen naar een godsdienstige bijeenkomst gaan, neemt deze methode ook mee in hoeverre de religie geïnstitutionaliseerd is. Verder worden deelnemers in vraag 26 gevraagd in hoeverre zij belang hechten aan hun geloof of levensinstelling, conform de methode die onder andere door Genia (2001) werd gebruikt.

4.1.5 Persoonlijkheid meten

In vraag 27 van de enquête wordt persoonlijkheid gemeten. 'Persoonlijkheid' is een veelvuldig onderzocht concept in de sociale wetenschappen. Het wordt succesvol gebruikt om vele verschillende aspecten te verklaren, zoals intelligentie, gezondheid en psychopathologie (MacDonald, 2000). De wetenschap is in de jaren tachtig tot consensus gekomen over een standaardtaxonomie van persoonlijkheid. Er bleek te kunnen worden volstaan met vijf basistrekken die de *Big Five* worden genoemd: extraversie, vriendelijkheid of aangenaamheid, zorgvuldigheid of consciëntieusheid, emotionele stabiliteit en openheid voor nieuwe ervaringen (De Raad en Doddema-Winsemius, 2006; Van Eijck en de Graaf, 2001). Over de inhoudelijke interpretatie van deze vijf persoonlijkheidskenmerken is een sterke mate van overeenstemming

ontstaan, met uitzondering van de factor openheid, die ook wel als vindingrijkheid, creativiteit, intellect, cultuur of autonomie wordt geïnterpreteerd. De factor emotionele stabiliteit wordt overigens ook wel neuroticisme genoemd, naar de andere pool van dit persoonlijkheidskenmerk (Van Eijck en de Graaf, 2001).

Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar de relatie tussen persoonlijkheid en spiritualiteit. Csarny et al. (2000) hebben persoonlijkheid specifiek onderzocht in relatie tot de Spiritual Experience Index-Revised en vonden dat Spiritual Openness positief gecorreleerd is met openheid ($r = 0,46$; $p < 0.01$) en licht gecorreleerd met extraversie ($r = 0,11$; $p < 0.05$). Spiritual Support correleerde in hun onderzoek alleen met vriendelijkheid ($r = 0,25$; $p < 0.01$).

Persoonlijkheid wordt het meest gedetailleerd gemeten met de gestandaardiseerde NEO-Personality Inventory revised, een test met 240 items die in ongeveer 45 minuten kan worden ingevuld. Er zijn echter ook kortere versies ontwikkeld voor situaties waarin korte methodes nodig zijn of waarin persoonlijkheid niet het hoofddoel is, zoals in dit onderzoek. Zo hebben Gosling et al. (2003) een zeer korte Big Five-test ontwikkeld, bestaande uit 10 items, en deze uitgebreid getest (zie bijlage B voor originele, Engelstalige items). Deze 10-items test heeft een adequaat niveau op het gebied van 'convergent and discriminant validity, test-retest reliability, and patterns of external correlates'. Om persoonlijkheid te meten wordt in vraag 27 gebruik gemaakt van deze korte versie van de NEO-Personality Inventory revised zoals deze is opgesteld en getest door Gosling et al. (2003) en in het Nederlands is vertaald door mijzelf.

4.2 Steekproef

Dit onderzoek is bedoeld om een statistisch betrouwbaar beeld te geven van spirituele ervaringen van bezoekers in Museumpark Orientalis. Voor een statistische betrouwbaarheid van 95% met 5% sampling error, volgens Vaske (2008) minimaal noodzakelijk in recreatieonderzoek, is gezien de bezoekersaantallen van Museumpark Orientalis (120.000-140.000 per jaar) een sample van 384 respondenten noodzakelijk (Vaske, 2008). Dit aantal is derhalve als streefaantal aangehouden. Vanwege financiële redenen was het niet mogelijk om veel meer dan 400 enquêtes uit te voeren om te statistische betrouwbaarheid nog groter te maken.

Afhankelijk van het weer zijn op meerdere dagen enquêtes uitgevoerd. Daarbij zijn vooral dagen met goed weer (geen of weinig neerslag, niet erg koud) uitgekozen, omdat op deze dagen meer bezoekers aanwezig zijn en wellicht de kans op een spirituele ervaring groter is. Er zijn zowel op doordeweekse dagen als op weekenddagen enquêtes uitgevoerd. In het weekend komen namelijk andere bezoekers naar het Museumpark dan doordeweeks: in het weekend meer gezinnen en doordeweeks meer alleengaande bezoekers (persoonlijke communicatie met directeur Orientalis). Maandagen zijn niet meegenomen, omdat het park op maandag gesloten is. De dagen waarop onderzoek gedaan is, zijn terug te vinden in tabel 4.2. Tijdens een onderzoeksdag zijn alle bezoekers, voor ze het park verlaten, gevraagd om een enquête in te vullen, met uitzondering van bezoekers die de Nederlandse taal niet machtig zijn, bezoekers in georganiseerd groepsverband en bezoekers jonger dan 18 jaar. Aangezien de enquête in het Nederlands was opgesteld, konden bezoekers die de Nederlandse taal niet machtig zijn de enquête niet invullen. Bezoekers in georganiseerd groepsverband hebben geen tijd om de enquête (die minimaal 15 minuten duurt) in te vullen. Voor bezoekers onder de 18 ten slotte leek de enquête te ingewikkeld.

Vanwege tijdsbeperkingen konden de enquêtes alleen afgenomen worden in maart en begin april 2009. Daardoor is het onderzoek niet volledig representatief, aangezien het alleen de ervaringen weergeeft van bezoekers in het vroege voorjaar met redelijk goed weer. De ervaringen in andere seizoenen zijn dus niet meegenomen, terwijl seizoenen en verschillende weersomstandigheden wel degelijk een grote rol kunnen spelen bij (spirituele) ervaringen in het landschap.

Tabel 4.2: Overzicht dagen waarop onderzoek is gedaan.

Dag	Datum	Aantal uitgedeelde enquêtes	Aantal correct ingevulde enquêtes	Aantal non-respondenten	Weers-gesteldheid ¹
Donderdag	12 maart	6	6	2	1
Vrijdag	13 maart	14	13	3	2
Zondag	15 maart	39	34	15	3
Dinsdag	17 maart	16	16	1	2
Woensdag	18 maart	10	9	0	2
Donderdag	19 maart	8	7	3	2
Vrijdag	20 maart	6	6	0	2
Zondag	22 maart	66	64	24	3
Dinsdag	24 maart	25	25	7	4
Zaterdag	28 maart	13	13	8	3
Zondag	29 maart	66	65	21	3
Donderdag	2 april	14	14	6	2
Zaterdag	4 april	55	49	10	3
Zondag	5 april	88	87	34	2
Totaal	14 dagen	426	407	134	

¹ Weersgesteldheid: 1 = bewolkt, lichte regen; 2 = zonnig, droog; 3 = bewolkt, droog; 4 = wisselvallig, buien en zon.

4.3 Uitvoering enquête

De enquête is zo opgesteld dat deze door deelnemers zelf ingevuld kan worden. De enquête is geprint als boekje op A5-formaat (zie bijlage C voor versie op A4-formaat), met in het midden een nietje.

Enquêtes zijn uitgedeeld voor het restaurant bij de uitgang van Museumpark Orientalis. Deelnemers aan de enquête werd een gratis kopje koffie of thee aangeboden. De weg vanaf het binnenmuseum naar de uitgang van het park (zie figuur 2.1) is tamelijk lang, zodat het mogelijk was bezoekers al van verre aan te zien komen, wat het uitdelen van enquêtes aan alle bezoekers makkelijker maakte. Op doordeweekse dagen heb ik alleen geënquêteerd. Op enkele drukke dagen in het weekend had ik assistentie van een mede-enquêteur. Geprobeerd is alle bezoekers die het park verlaten en voldoen aan de kenmerken uit paragraaf 4.2 te vragen deel te nemen aan het onderzoek. Van alle bezoekers die weigerden een enquête in te vullen (non-respondenten) is het geslacht, de geschatte leeftijd, de groepsgrootte en reden voor niet-deelnemen bijgehouden. Op sommige dagen met grote drukte was het niet mogelijk alle in aanmerking komende bezoekers te vragen deel te nemen. Vooral tegen sluitingstijd, als velen tegelijkertijd het park verlaten, gebeurde het wel eens dat bezoekers voorbij liepen terwijl ik bezig was aan anderen uitleg te geven.

Voor de uitvoering van de enquête is deze getest op 53 proefpersonen op 12 maart, 13 maart en 15 maart. Naar aanleiding van deze tests zijn er kleine wijzigingen aangebracht in de enquête. Zo is het lettertype vergroot, wat de leesbaarheid verbeterde. Voor vraag 21 (naar aantal eerdere bezoeken) zijn antwoordcategorieën ingesteld, aangezien vooral mensen die het park al vaak hebben bezocht het lastig vonden het precieze aantal bezoeken te herinneren. Verder zijn de titels en antwoordcategorieën van sommige vragen versimpeld en ingekort, aangezien sommige proefpersonen de enquête te omvangrijk vonden. Hierdoor was de enquête sneller te voltooien. De op de testdagen ingevulde enquêtes zijn gebruikt in de verwerking van de resultaten.

Ook na deze verbeteringen bleek dat sommige deelnemers de enquête erg lang vonden. De gemiddelde tijd die respondenten nodig hadden om de enquête in te vullen, was ongeveer 15-20 minuten. De omvang van de enquête was voor de meeste bezoekers echter geen reden om de enquête niet af te maken en niet zo volledig mogelijk in te vullen. Meerdere enquêtes zijn desondanks niet helemaal compleet ingevuld. Dit had vooral te maken met de inhoud van de vragen. Met name oudere mensen waren niet altijd bereid persoonlijke vragen naar bijvoorbeeld

spirituele levensinstelling of persoonlijkheid te beantwoorden of vonden het te moeilijk om hierop antwoord te geven. Enquêtes die grotendeels maar niet volledig ingevuld zijn, zijn wel gebruikt in de verwerking van de resultaten. 19 enquêtes die voor minder dan de helft waren ingevuld, zijn beschouwd als niet compleet en daarom niet opgenomen in de resultaten.

Enquêtes werden alleen uitgedeeld aan volwassenen van boven de 18 jaar. Soms was de leeftijd echter lastig in te schatten en bleken respondenten jonger dan 18 jaar. Bovendien wilden sommige jongeren van wie de ouders waren gevraagd deel te nemen aan het onderzoek, ook graag een enquête invullen. Aangezien deze kinderen over lastige vragen uitleg van hun ouders konden krijgen, is dit toegestaan. De antwoorden van deze respondenten jonger dan 18 jaar zijn meegenomen in de resultaten van dit onderzoek.

Verder werd er tegelijkertijd met deze enquête ook een algemene bezoekersenquête uitgevoerd door studenten van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN). Deze werd uitgedeeld aan elke twintigste bezoeker. Om bezoekers niet te overvoeren met vragenlijsten is aan bezoekers die de enquête van de HAN invulden niet gevraagd om ook de enquête voor dit onderzoek in te vullen.

De respons op de enquête was vrij goed. Vooral doordeweeks waren bezoekers bereid om de enquête in te vullen: op enkele doordeweekse dagen was de respons zelfs 100%. Het gratis kopje koffie of thee droeg er sterk aan bij dat bezoekers de enquête invulden. In het weekend was de respons iets minder hoog, bezoekers gaven dan vaker aan geen tijd te hebben of andere afspraken te hebben. De redenen om niet deel te nemen aan de enquête zijn te vinden in bijlage D. Meest genoemde redenen zijn 'geen tijd/ik heb haast', 'geen interesse in een enquête' en 'de kinderen zijn moe/moeten slapen'. De totale response-rate (het aantal correct ingevulde enquêtes gedeeld door het totaal aantal in aanmerking komende bezoekers) is $407 / (426+134) * 100 = 72,7\%$. Dit is volgens diverse onderzoekers een acceptabele en vrij hoge response-rate (zie Vaske, 2008).

Er zijn weinig verschillen tussen non-respondenten en respondenten qua geslacht, (geschatte) leeftijd en (geschatte) groepsgrootte (zie bijlage F). De weinige verschillen zijn grotendeels te verklaren door een verschil in metingen. Onder de non-respondenten zijn minder jongeren dan onder de respondenten. Dit heeft te maken met het feit dat jongeren onder de achttien niet gecategoriseerd zijn als non-respondent aangezien ze niet onder de vereisten vielen, maar er wel enquêtes ingevuld zijn door jongeren onder de achttien (zie hierboven). Verder is er onder de non-respondenten een lichte oververtegenwoordiging van dertigers. De gemiddelde groepsgrootte is onder non-respondenten kleiner dan onder respondenten; er zijn onder non-respondenten minder grote groepen. Dit heeft te maken met het feit dat de groepsgrootte bij non-respondenten geschat werd, terwijl respondenten hun werkelijke groepsgrootte aangeven. Grotere groepen splitsen zich vaak op, en komen in kleinere groepjes naar de uitgang. Daardoor is de geschatte groepsgrootte bij non-respondenten vaak kleiner dan de werkelijke groepsgrootte.

Aangezien er geen grote of onverklaarbare verschillen zijn in geslacht, groepsgrootte en leeftijd is er geen reden om aan te nemen dat er sprake is van een 'non-response bias'. In andere woorden: er is geen aanleiding om aan te nemen dat de respondenten niet representatief zijn voor de sample.

Voor de verwerking van de resultaten van de enquête is gebruik gemaakt van het statistische computerpakket SPSS. F en χ^2 zijn gebruikt om de uitkomsten van statistische tests weer te geven (de keuze voor één van beide hangt af van het type afhankelijke en onafhankelijke variabele: dichotoom, categorisch of continu). r geeft correlaties weer en p significantie. Relaties worden significant genoemd als er sprake is van $p < ,05$.

4.4 Achtergrondkenmerken bezoekers

In deze paragraaf worden enkele achtergrondgegevens van bezoekers en kenmerken van hun bezoek behandeld, namelijk geslacht, leeftijd, nationaliteit, gezelschapsgrootte en – samenstelling, en aantal eerdere bezoeken. Deze resultaten worden waar mogelijk vergeleken met de uitkomsten van het landelijke museumpublieksonderzoek MuseumMonitor uit 2008

(Ranshuysen, 2009). De MuseumMonitor betreft een landelijke publieksenquête die in 2003 voor het eerste werd uitgevoerd in 24 Nederlandse musea. In 2008 participeerden 36 musea, met een gehele steekproef van in totaal 8.988 respondenten. Museumpark Orientalis deed niet mee aan de MuseumMonitor 2008.

4.4.1 Leeftijdsopbouw en geslacht

Hoe oud zijn de bezoekers van Orientalis? De gemiddelde leeftijd van respondenten is 47 jaar. In tabel 4.3 is de leeftijdsverdeling van de respondenten weergegeven. Ook is in deze tabel de leeftijdsopbouw van Nederland te vinden gebaseerd op gegevens van het CBS (CBS, 2009), waarbij de groep kinderen tot 15 jaar uit de berekening is weggelaten. Dit laatste is gedaan omdat deze groep niet gericht voor het onderzoek is gevraagd en daarom het beeld zou vertekenen. Uit deze cijfers blijkt dat de grootste groep bezoekers van Orientalis te vinden is in de leeftijdscategorieën 45-54 jaar en 55-64 jaar. Ouderen zijn ten opzichte van de leeftijdsopbouw van Nederland relatief oververtegenwoordigd, en jongeren tot 34 jaar zijn relatief ondervertegenwoordigd.

Tabel 4.3: Leeftijd van respondenten en leeftijdsopbouw Nederland. In procenten.

Leeftijd	Respondenten in Museumpark Orientalis	Leeftijdsopbouw Nederland (2008) ¹
15 – 24 jaar	11,8	14,6
25 – 34 jaar	11,8	15,5
35 – 44 jaar	16,3	19,7
45 – 54 jaar	23,4	17,9
55 – 64 jaar	21,4	15,4
65 – 74 jaar	11,6	9,8
75 – 84 jaar	3,3	6,1
85 – 100 jaar	0,5	1,0
Totaal	100,0	100,0

¹ Bij de leeftijdsopbouw van Nederland is uitgegaan van de leeftijdsgroep als percentage van de bevolking tussen 15-100 jaar. Bron: CBS, 2009.

Ook in het landelijke museumbezoek zijn senioren oververtegenwoordigd (Ranshuysen, 2009). In tabel 4.4 is te lezen hoe de leeftijd van de respondenten in Orientalis zich verhoudt tot de leeftijd van respondenten uit het landelijke museumonderzoek. Deze tabel is gebaseerd op de indeling in leeftijdscategorieën die werd gebruikt in het onderzoek MuseumMonitor, welke anders is dan de indeling die het CBS hanteert. Landelijk is een tiende van de bezoekers 13 tot en met 26 jaar, ruim een derde 27 tot 50 jaar, en meer dan de helft (53%) is 50 jaar of ouder. Dit betekent dat er in Orientalis relatief iets minder senioren komen en iets meer jongeren dan in Nederlandse musea als geheel. Hoewel Orientalis dus ten opzichte van de bevolkingsopbouw van Nederland minder jongeren en meer ouderen trekt, komen er ten opzichte van het gemiddelde Nederlandse museum juist relatief meer jongeren en minder ouderen.

Tabel 4.4: Leeftijd van respondenten in onderhavig onderzoek en in landelijk onderzoek. In procenten.

Leeftijd	Respondenten in Museumpark Orientalis	Respondenten landelijk ¹
13-18 jaar (tieners)	4,0	4,6
19-26 jaar (jongeren)	11,9	5,8
27-49 jaar (middengroep)	37,5	36,8
50-64 jaar (jonge senioren)	31,5	33,8
65 jaar of ouder (65-plussers)	15,1	19,0
Totaal	100,0	100,0

¹ Bron: Ranshuysen, 2009

In het onderzoek in Museumpark Orientalis is iets meer dan de helft van de respondenten een vrouw, namelijk 54,5% vrouwen tegenover 45,5% mannen. Dit is vergelijkbaar met het landelijke publieksonderzoek, waar 56% van het onderzochte publiek een vrouw is.

4.4.2 Nationaliteit

Waar komen de bezoekers van Orientalis vandaan? In dit onderzoek is afkomst gemeten door respondenten te vragen naar hun nationaliteit. Het overgrote merendeel van de respondenten heeft de Nederlandse nationaliteit (93,4%). Slechts een heel klein gedeelte heeft de Belgische (2,2%) of Duitse (1,7%) nationaliteit. Verder hadden een klein aantal respondenten de Spaanse, Zuid-Afrikaanse, Indonesische, Iraanse, Marokkaanse of Franse nationaliteit. In het landelijke onderzoek wordt niet naar nationaliteit gevraagd maar naar woonplaats. Daaruit blijkt dat landelijk gezien 95% van de bezoekers uit Nederland komt, 2% uit België en 1% uit Duitsland. Deze cijfers lijken redelijk overeen te komen met de cijfers voor Orientalis. Echter, de cijfers van Museumpark Orientalis geven wat dit betreft een nogal vertekend beeld. Dit komt doordat alleen bezoekers die de Nederlandse taal machtig waren de enquête in konden vullen. Tijdens de onderzoeksdagen waren er veel buitenlanders (voornamelijk Duitsers) die geen Nederlands spraken en daarom niet konden deelnemen aan het onderzoek.

4.4.3 Gezelschapsgrootte en –samenstelling

Bezoekers komen in divers samengestelde gezelschappen naar Orientalis. Bijna de helft van de ondervraagden bezoekt het museum in een gezelschap van twee personen (zie tabel 4.5). Ook groepen van drie tot vijf personen komen veel voor. Bezoekers komen blijkbaar graag samen met anderen, want slechts weinig mensen komen alleen naar het park. Ten opzichte van het landelijke onderzoek zijn er minder alleengaanden en koppels. Opvallend is dat er ten opzichte van de landelijke cijfers vooral meer grotere groepen zijn, waarbij ook nog eens opgemerkt dient te worden dat in Orientalis bezoekers in georganiseerd groepsverband (met een rondleider) niet gevraagd zijn om de enquête in te vullen.

Tabel 4.5: Groepsgrootte van respondenten in onderhavig onderzoek en in landelijk onderzoek. In procenten

Groepsgrootte	Respondenten in Museumpark Orientalis	Respondenten landelijk ¹
Alleen	5,2	11,3
Met 2 personen	43,9	49,3
Met 3-5 personen	27,3	29,1
Met 6-10 personen	7,6	6,2
Met meer dan 11 personen	16,0	4,1
Totaal	100,0	100,0

¹ Bron: Ranshuysen, 2009

Wat voor gezelschappen zijn dit dan? Veel respondenten komen in familieverband. Meer dan de helft van de respondenten neemt zijn partner mee om Orientalis te bezoeken. Ongeveer een vijfde van de bezoekers komt samen met de kinderen en een zesde met andere familieleden. Nog eens een zesde van de respondenten neemt vrienden en/of kennissen mee. Maar het zijn niet alleen vrienden en families die op bezoek gaan in Orientalis. Ongeveer een tiende van de respondenten komt met een club, vereniging, bedrijf of school. Dit zijn vaak religieuze groeperingen, zoals een interreligieuze dialooggroep, parochie, communiegroep, belijdenisclub of vormselclub.

Gegevens over gezelschapssamenstelling zijn niet in deze vorm onderzocht in het landelijke museumonderzoek, het is dus niet te zeggen of de groepssamenstellingen in Orientalis verschillen met die in het gemiddelde Nederlandse museum.

4.4.4 Bezoekfrequentie

Is museumpark Orientalis een aantrekkelijk museum waar bezoekers vaker dan één keer naar toe gaan? In tabel 4.6 staat weergegeven hoe vaak respondenten Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum eerder hebben bezocht. Bijna de helft van de respondenten bezocht Orientalis voor het eerst. Dat is iets minder dan in het landelijk onderzoek: daaruit bleek dat gemiddeld ruim meer dan de helft van het onderzochte publiek voor het eerst in het museum kwam waar het is ondervraagd. Bijna 40% van de bezoekers heeft Orientalis 1-4 keer eerder bezocht. Een op de twintig bezoekers is een heel frequente vaste bezoeker en heeft het park al meer dan 50 maal bezocht. Er zijn dus veel bezoekers die terugkomen nadat ze het museum al eerder hebben bezocht, en sommige bezoekers komen zelfs heel vaak terug. In de MuseumMonitor is niet onderzocht hoe vaak bezoekers het museum eerder hebben bezocht.

Tabel 4.6: Aantal eerdere bezoeken aan Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum. In procenten.

Aantal eerdere bezoeken	Respondenten in Museumpark Orientalis
0 maal, dit is mijn eerste bezoek	45,2
1 maal	19,5
2-4 maal	19,8
5-10 maal	7,4
11-20 maal	2,5
21-50 maal	0,7
Meer dan 50 maal	4,7
Totaal	100,0

Hoofdstuk 5: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten weergegeven van het kwantitatieve deel van dit onderzoek, de enquête. De precieze scores op alle enquêtevragen zijn te vinden in bijlage E. De nadruk in dit hoofdstuk ligt op de mate waarin Museumpark Orientalis een spirituele ervaring is voor bezoekers – het hoofdonderwerp van dit onderzoek. Een ander belangrijk onderwerp in dit hoofdstuk is de spirituele levensinstelling en persoonlijkheid van bezoekers en de mate waarin deze gecorreleerd zijn met spirituele ervaringen. In paragraaf 5.1 wordt kort ingegaan op de waardering en beleving van het landschap in het algemeen en van sommige specifieke landschappen in Orientalis. In paragraaf 5.2 wordt de meest intense of indrukwekkende ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis behandeld, en wordt ingegaan in op de mate waarin deze intense ervaringen spirituele ervaringen zijn. In paragraaf 5.3 wordt de spirituele levensinstelling en persoonlijkheid van deelnemers behandeld. In paragraaf 5.4 ten slotte worden de relaties tussen intense ervaringen, spirituele levensinstelling en persoonlijkheid besproken.

5.1 Beleving van het landschap

In deze paragraaf wordt de waardering en beleving behandeld van het landschap van Museumpark Orientalis in het algemeen en van een aantal specifieke landschappen. De waardering en beleving wordt gemeten op zes aspecten: de mate waarin het landschap een belangrijk onderdeel is van Orientalis, de mate waarin het mooi wordt gevonden en indruk heeft gemaakt, de mate waarin het landschap als rommelig wordt ervaren, en de mate waarin het sterke emoties oproept of juist tot rust en in harmonie brengt. Daarnaast wordt ingegaan op wat bezoekers in het park veranderd zouden willen zien. Deze gegevens zijn gerelateerd aan achtergrondkenmerken van bezoekers (geslacht, leeftijd, gezelschapsgrootte en bezoekfrequentie) besproken in paragraaf 4.4.

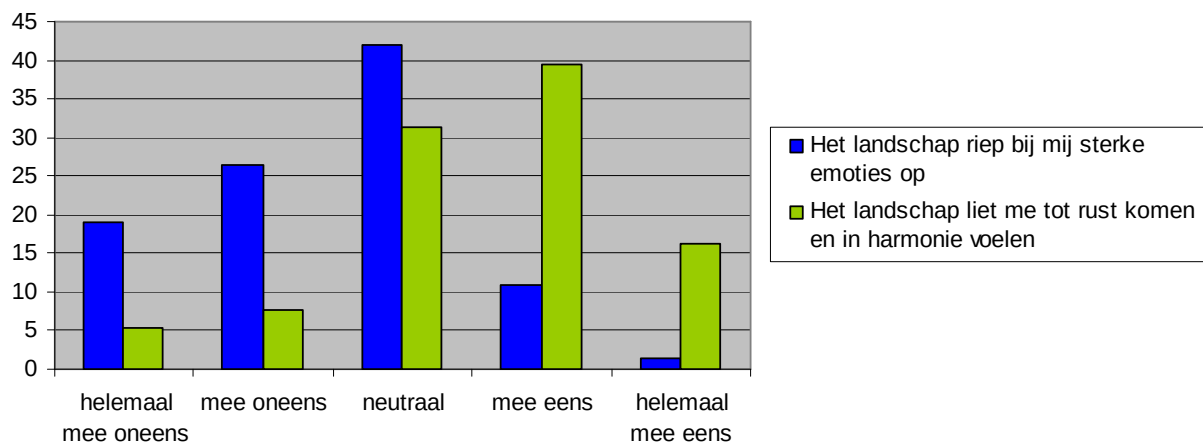
5.1.1 Beleving van het gehele landschap van Museumpark Orientalis

“Het landschap van Orientalis is een belangrijk onderdeel van Museumpark Orientalis”. Over deze stelling is veel overeenstemming. Maar liefst 88% van de deelnemers is het eens of helemaal eens met deze stelling en slechts 3% is het hiermee oneens of helemaal oneens (zie ook tabel 5.6). Bijna 80% van de respondenten vindt het landschap mooi. Dit betekent niet altijd dat het landschap ook grote indruk heeft gemaakt. Op 39% van de respondenten heeft het landschap een grote indruk gemaakt en voor 14% van de respondenten is dat niet het geval.

Mannen en vrouwen verschillen in hun waardering van het landschap. Vrouwen zijn het er sterker mee eens dat het landschap mooi is ($F = 8,389$; $p = ,004$, $\eta = 0,146$) en dat het grote indruk maakte ($F = 7,819$; $p = ,005$; $\eta = 0,141$). Ook het aantal eerdere bezoeken is van invloed op de waardering van het landschap. Respondenten die het park vaker hebben bezocht, vinden het landschap een belangrijker onderdeel van het park ($r = 0,172$; $p = ,001$). Hierbij moet opgemerkt worden dat het aantal eerdere bezoeken als een continue variabele is genomen hoewel de intervallen niet gelijk zijn (maar juist bijna exponentieel groter worden). Het is echter aan te nemen dat psychologisch gezien de stap tussen twee intervallen als ongeveer gelijk wordt gezien. Het psychologische verschil tussen één eerder bezoek en twee eerdere bezoeken is namelijk veel groter dan het verschil tussen het 50ste en het 51ste bezoek. Er is geen significant verband tussen de waardering van het landschap op de drie bovengenoemde aspecten (de mate waarin het landschap een belangrijk onderdeel van Orientalis is, mooi wordt gevonden en indrukwekkend wordt gevonden) en leeftijd of groeps grootte.

Hoewel het landschap over het algemeen mooi wordt gevonden, betekent dat niet dat het landschap ook sterke emoties oproept. 61% van de respondenten vindt dat het landschap geen of helemaal geen sterke emoties oproept, slechts 12% vindt dat het landschap wel sterke emoties

oproep (zie figuur 5.1). Het landschap kan daarentegen wel een kalmerende uitwerking hebben. Met de stelling 'het landschap liet me tot rust komen en in harmonie voelen' was meer dan de helft van de bezoekers het (helemaal) eens (zie figuur 5.1). Hierin is een relatie met achtergrondkenmerken te herkennen. Zo reageren vrouwen positiever op zowel de stelling dat het landschap sterke emoties oproept ($F = 12,763$; $p = ,000$; $\eta = 0,180$) als dat het landschap hen tot rust liet komen ($F = 6,755$; $p = ,010$; $\eta = 0,131$). Bovendien is er een zwakke relatie met groeps grootte: hoe groter de groep is, hoe minder het landschap mensen tot rust laat komen en in harmonie laat voelen ($r = -,104$; $p = ,041$). Er is geen significant verband tussen de waardering van het landschap op deze twee aspecten en leeftijd of bezoekfrequentie.

Figuur 5.1: Antwoorden op de stellingen 'het landschap van Orientalis roept sterke emoties op' en 'het landschap liet me tot rust komen en in harmonie voelen'. In procenten.

Over het aspect rommeligheid is verdeeldheid onder de respondenten. Meer dan de helft van de bezoekers vindt het landschap niet rommelig en meer dan 10% vindt dat wel. Er is geen significant verband tussen de mate waarin het landschap rommelig wordt gevonden en geslacht, leeftijd, groeps grootte of bezoekfrequentie.

Dat bezoekers niet optimaal tevreden zijn met het landschap blijkt uit het feit dat slechts 8% van de bezoekers helemaal niets zou willen veranderen aan het landschap. Gemiddeld willen respondenten drie aanpassingen in het landschap doen. Er is een verband tussen het aantal aanpassingen dat men wil doen in het landschap en leeftijd: jongeren willen meer aanpassingen doen in het landschap dan ouderen ($r = -,168$, $p = ,001$). Ook is er een relatie met groeps grootte: hoe groter het gezelschap van de respondent hoe meer hij wil veranderen ($r = 0,179$; $p = ,000$).

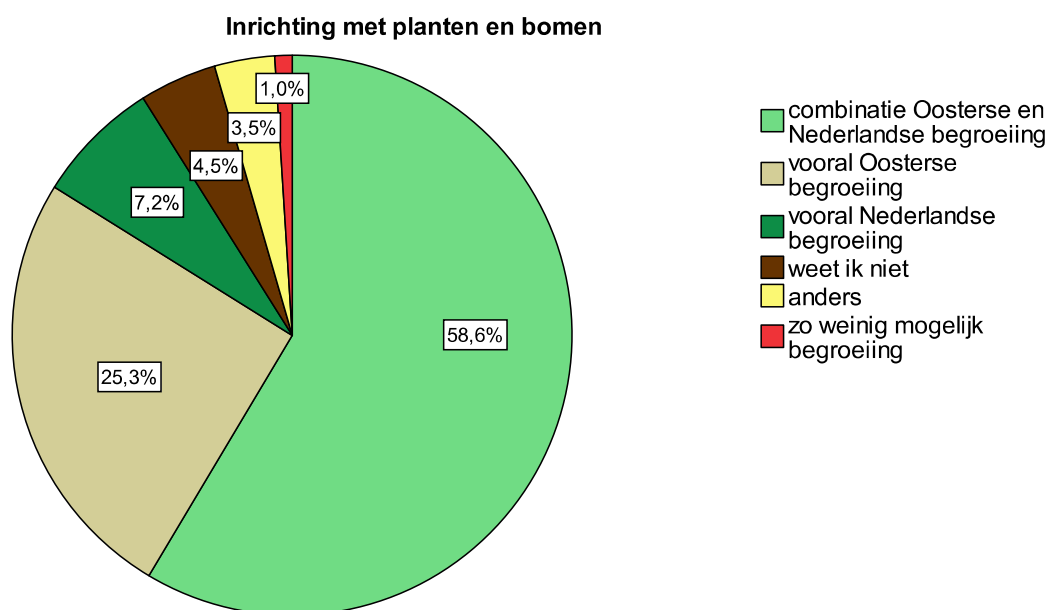
De top-10 van meest genoemde veranderingen zijn te lezen in tabel 5.1. Daaruit blijkt dat meer dan de helft van de respondenten graag meer dieren in het park wil zien. Ook het plaatsen van meer bankjes en het aanleggen van meer waterpartijen zijn geliefde aanpassingen. Dit zijn geen grootse veranderingen, maar veranderingen die passen in het huidige landschap.

De aanpassingen zoals deze te vinden zijn in tabel 5.1 zijn alle voorbedachte aanpassingen waaruit respondenten in de enquête konden kiezen. Respondenten konden echter ook zelf veranderingen aandragen. Meest aangedragen veranderingen zijn: het park beter toegankelijk maken voor ouderen en rolstoelers; het park verlevendigen of meer thematischer / Oosters maken; het park beter onderhouden; meer informatie geven; andere/meer logische routes aanleggen; meer speelplekken voor kinderen; en zachtere muziek in de gebouwen zodat deze buiten niet te horen is.

Tabel 5.1 Top-10 van de meest genoemde veranderingen die men zou willen doen in het landschap. In procenten.

Verandering in het landschap	Percentage respondenten
1. Meer dieren laten rondlopen	51,6
2. Meer bankjes plaatsen	40,0
3. Meer waterpartijen aanleggen	32,3
4. Meer gebouwen of attracties tussen de museumdorpen aanleggen	28,3
5. Meer planten en bloemen aanplanten	25,3
6. Meer uitzichtpunten maken	23,8
7. Extra wandelpaden aanleggen	19,4
8. Meer informatieborden plaatsen	18,9
9. Meer speeltoestellen plaatsen	17,2
10. Meer afvalbakken plaatsen	12,3

Naast de vraag wat respondenten in het landschap willen veranderen, konden ze ook aangeven welk soort beplanting ze het liefst zouden zien (zie figuur 5.2). Het merendeel van de deelnemers prefereerde een combinatie van Oosterse en Nederlandse bomen en planten. Anderen kozen voor ofwel Oosterse ofwel Nederlandse bomen en planten, waarbij Oosterse bomen en planten bij meer deelnemers de voorkeur had. Slechts 1% van de bezoekers ziet het liefst zo weinig mogelijk bomen en planten en zoveel mogelijk gebouwen en attracties.

Figuur 5.2: Favoriete inrichting met planten en bomen. In procenten.

5.1.2 Beleving van een aantal specifieke landschappen van Museumpark Orientalis

Naast de waardering voor het gehele landschap van Museumpark Orientalis, is respondenten ook gevraagd om aan de hand van foto's een viertal specifieke landschappen in Orientalis te waarderen op dezelfde aspecten. Deze landschappen zijn de omgeving rond Beth Juda, Tell Arab en het meertje, het bos, en de zandvlakte Ain Ibrahim. Om een overzicht te geven van de verschillen en overeenkomsten tussen de waarderingen van deze landschappen en het landschap van Orientalis in het algemeen zijn in tabel 5.2 de gemiddelde scores voor de landschappen op de zes onderzochte aspecten weergegeven. Hieruit blijkt dat met name Beth Juda en Tell Arab vergelijkbaar scoren met het landschap van Orientalis in het algemeen. Het bos en de zandvlakte van Ain Ibrahim scoren minder hoog op de stellingen 'het landschap is

een belangrijk onderdeel van Orientalis', 'het landschap vind ik mooi' en 'het landschap heeft een grote indruk op mij gemaakt'. Ook scoort de zandvlakte Ain Ibrahiem lager op de stelling 'het landschap liet me tot rust komen en in harmonie voelen'.

Tabel 5.2: Gemiddelde waardering op zes aspecten voor het landschap van Orientalis in het algemeen en vier landschappen van Orientalis in het bijzonder¹. Tussen haakjes de standaarddeviatie. De significant lagere scores zijn rood gemaakt.

	Orientalis in het geheel	Beth Juda	Tell Arab en het meertje	Bos	Zandvlakte Ain Ibrahiem
1. is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,33 (0,792)	1,26 (0,825)	1,30 (0,809)	0,68 (1,054)	0,99 (0,960)
2. vind ik mooi	1,14 (0,763)	1,11 (0,743)	1,11 (0,838)	0,85 (0,899)	0,58 (0,948)
3. heeft grote indruk op mij gemaakt	0,34 (0,900)	0,24 (0,830)	0,31 (0,935)	-0,02 (0,913)	-0,08 (0,946)
4. vind ik rommelig en onverzorgd	-0,77 (1,009)	-0,91 (0,931)	-0,95 (0,971)	-0,91 (0,949)	-0,72 (1,044)
5. riep bij mij sterke emoties op	-0,51 (0,966)	-0,40 (0,942)	-0,33 (0,994)	-0,41 (0,904)	-0,44 (0,975)
6. liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,53 (1,025)	0,40 (1,022)	0,38 (1,096)	0,42 (1,015)	0,00 (1,021)

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

Zijn er significante verbanden tussen de waardering van de vier verschillende landschappen en de achtergrondkenmerken van bezoekers? Er zijn bijna dezelfde significante verschillen tussen mannen en vrouwen in waardering van specifieke landschappen als bij de waardering van het landschap in het algemeen. Vrouwen scoren voor bijna alle landschappen relatief hoger op stelling 2, stelling 3, stelling 5 en stelling 6 (zie bijlage G: tabel 1). Dit zijn aspecten van waardering die direct inspelen op gevoelszaken: of iemand het landschap mooi vond en het grote indruk maakte en of het landschap sterke emoties oproep of tot rust liet komen. Het is niet te zeggen of vrouwen hierop hoger scoren omdat het werkelijk meer het gevoel aansprak, of omdat vrouwen wellicht meer gewend zijn om over gevoelens te praten en na te denken. Op de meer rationele stellingen of het landschap een belangrijk onderdeel van Orientalis is en of het rommelig is scoren mannen en vrouwen niet significant verschillend.

Naast verschillen naar geslacht, zijn er ook een aantal significante verbanden met leeftijd. Zo scoren in sommige landschappen ouderen hoger dan jongeren op een aantal stellingen (zie bijlage G: tabel 2). Ouderen waarderen vooral de laatste twee landschappen (het bos en de zandvlakte van Ain Ibrahiem) positiever. Dit zijn juist de landschappen die in het algemeen minder goed gewaardeerd worden.

Wat betreft groepsgrootte zijn er alleen significante verbanden met een drietal waarderingsaspecten bij de laatste twee landschappen (het bos en de zandvlakte). Respondenten die onderdeel uitmaken van grotere groepen vinden het bos een minder belangrijk onderdeel van Orientalis ($r = -,102$; $p = ,049$) en komen in het bos minder tot rust ($r = -,140$, $p = ,006$). Verder vinden respondenten in grote groepen de zandvlakte minder rommelig en onverzorgd ($r = -,131$; $p = ,012$).

Ten slotte is ook gekeken naar correlaties tussen bezoekfrequentie en de zes aspecten van waardering. Hieruit blijkt dat in het algemeen bezoekers die meer frequent het park bezoeken de eerste twee landschappen (rondom Beth Juda en Tell Arab en het meertje) hoger waarderen, behalve op rommeligheid (zie bijlage G: tabel 3). Frequente bezoekers waarderen het bos en de zandvlakte niet significant hoger of lager.

Naast het beantwoorden van bovenstaande stellingen, is respondenten gevraagd wat de meeste indruk maakte in de vier specifieke landschappen van Orientalis. Bij alle landschappen geeft het merendeel van de bezoekers aan dat het landschap als geheel het meest indrukwekkend was (zie tabel 5.3 en figuur 5.3). Er zijn ook een aantal verschillen tussen wat

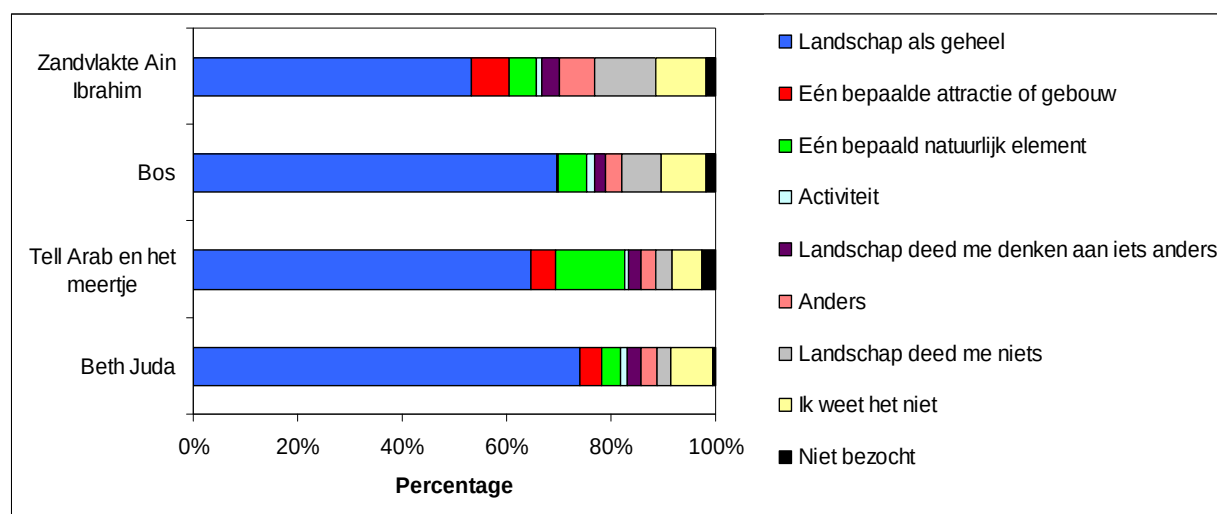
respondenten het meest indrukwekkend vinden in de vier landschappen. Een drietal verschillen wordt hier uitgelicht. Bij de zandvlakte Ain Ibrahiem geeft ten opzichte van de andere landschappen een hoger aantal respondenten aan dat ze een bepaalde attractie of gebouw in het landschap het meest indrukwekkend vinden. Vaak genoemde attractie is het tentenkamp. In het landschap rondom Tell Arab vindt ten opzichte van de andere landschappen een hoog percentage respondenten één bepaald natuurlijk element in het landschap het meest indrukwekkend. Vaak genoemd is het meertje, maar ook een aantal dieren wordt genoemd als meest indrukwekkende natuurlijke element, vooral vissen en kikkers. Ten slotte deed een relatief groot percentage respondenten het bos of de zandvlakte niets. Dit is vergelijkbaar met de lagere scores voor deze twee landschappen beschreven eerder in deze paragraaf.

Respondenten hebben een aantal opmerkingen die het vermelden waard zijn: bij Beth Juda is de verhalenverteller voor een aantal mensen het meest indrukwekkend; in het bos wordt geregeld de stilte en rust als indrukwekkend ervaren en worden de (oude) bomen en struiken en hoogteverschillen geprezen; en bij Ain Ibrahiem is voor meerdere respondenten het zand indrukwekkend en doet het landschap denken aan een woestijn, wat een aantal respondenten doet opmerken dat het wel een erg leeg en verlaten landschap is.

Tabel 5.3: Het meest indrukwekkende van de vier specifieke landschappen. In procenten.

	Beth Juda	Tell Arab en het meertje	Bos	Zandvlakte Ain Ibrahiem
Het landschap als geheel	74,0	64,6	69,5	53,3
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	4,1	4,7	0,5	7,1
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	3,7	13,3	5,4	5,2
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	1,5	0,7	1,5	1,2
Het landschap deed me denken aan iets anders	2,4	2,5	2,0	3,5
Anders	3,2	2,9	3,2	6,6
Dit landschap deed me niets	2,5	2,9	7,3	11,8
Ik weet het niet	8,1	5,9	8,6	9,6
Niet bezocht	0,5	2,5	2,0	1,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Figuur 5.3: Het meest indrukwekkende van de vier specifieke landschappen.

5.1.3 Samenvatting: het landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis

Respondenten vinden het landschap een mooi en belangrijk onderdeel van Museumpark Orientalis. Het landschap roept over het algemeen niet veel sterke emoties op, maar bezoekers komen in het landschap wel tot rust. Vrouwen waarderen het landschap iets hoger dan mannen in de mate waarop het landschap het gevoel aanspreekt (zoals op de aspecten schoonheid, het oproepen van emoties en het tot rust brengen). Het merendeel van de respondenten vindt het landschap als geheel het meest indrukwekkend. In mindere mate worden specifieke elementen in het landschap genoemd als meest indrukwekkend. Het landschap rondom Beth Juda en Tell Arab en het meertje scoren het beste onder respondenten, vooral onder frequente bezoekers. Het bos en de zandvlakte van Ain Ibrahiem worden over het algemeen als een iets minder mooi en indrukwekkend onderdeel van Orientalis beoordeeld. Over het algemeen vinden respondenten het landschap niet heel rommelig of onverzorgd. Het landschap zou wel nog aantrekkelijker gemaakt kunnen worden. Vaak aangedragen verbeteringen zijn meer dieren laten rondlopen, meer bankjes plaatsen, meer waterpartijen aanleggen en het park rolstoelvriendelijker maken.

5.2 De meest intense en indrukwekkende ervaring in het landschap van Orientalis

Uit de vorige paragraaf bleek dat respondenten over het algemeen het landschap een mooi en belangrijk onderdeel van Orientalis vinden, dat niet zozeer sterke emoties oproept maar wel tot rust en in harmonie brengt. Roept het landschap ook spirituele ervaringen op? Om deze vraag te beantwoorden is alle respondenten een aantal vragen gesteld over hun meest intense en indrukwekkende ervaring in het landschap. Zij die geen intense of indrukwekkende ervaring in het landschap hebben gehad, mochten dit onderdeel van de enquête overslaan. In totaal hebben 284 respondenten (70%) het gedeelte over intense ervaringen in het landschap ingevuld. In de volgende paragraaf zal eerst ingegaan worden op hoe respondenten deze meest intense ervaring beschrijven. In paragraaf 5.2.2 wordt vervolgens geanalyseerd in hoeverre de intense ervaringen voldoen aan de kenmerken van spirituele ervaringen. In paragraaf 5.2.3 worden de relaties tussen verschillende typen intense ervaringen en achtergrondkenmerken beschreven. In paragraaf 5.2.4 ligt de focus op de relatie tussen type intense ervaring en aanleiding en plaats van de intense ervaring. In paragraaf 5.2.5 wordt dieper ingegaan op de aanwezige emoties tijdens intense ervaringen en in paragraaf 5.2.6 op elementen die intense ervaringen verstoren.

5.2.1 Beschrijvingen van meest intense ervaringen

“Beschrijf uw meest intense en indrukwekkende ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis”. Deze vraag is door 87,5% van de respondenten met een intense ervaring ingevuld. Om de grote hoeveelheid verschillende (open) antwoorden inzichtelijk te maken, is geprobeerd deze onder te brengen in verschillende categorieën op twee niveaus: hoofdcategorieën en subcategorieën (zie bijlage H). Hierbij zijn de reacties die geen intense ervaring beschreven maar kritiek gaven op het landschap (zoals: *‘Het zou beter onderhouden moet worden’*) opgenomen onder ‘ontbreekt’. Dit betrof 2,5% van de antwoorden. In tabel 5.4 zijn de hoofdcategorieën achter elkaar gezet.

Meer dan een vijfde van de respondenten met een intense ervaring beschrijft niet de ervaring zelf maar een specifieke plek in het landschap waar deze ervaring plaatsvond. Net als in de vorige paragraaf, blijkt ook hier vooral het meertje bij Tell Arab en het landschap rondom Beth Juda grote indruk te maken. Meer dan de helft van de respondenten die een specifieke plek beschrijft, noemt Beth Juda of Tell Arab. Zo zegt een respondent over Tell Arab: *‘Het verstilte meertje bij het dorpje: peace and quiet’*. Ook andere plekken worden door respondenten genoemd, zoals de entreelaan (*‘De weg van de entree omhoog naar een mooi gebouw: zwaar mooi!’*), het panorama vanaf Via Orientalis (*‘Uitzicht op de begraafplaats vanaf Via Orientalis vond ik het mooiste punt’*) en de bosvallei (*‘Er is ergens waar twee heuvels en een dal samenkomen en dat levert een mooi plaatje op’*).

Tabel 5.4: Indeling van de meest intense ervaring in hoofdcategorieën. Het percentage is het percentage van de bezoekers met een intense ervaring (N = 284).

Hoofdcategorie intense ervaring	%
Beschrijving van een specifieke plek in het landschap	21,4
Specifieke natuurlijke of landschappelijke elementen	21,0
Rust en harmonie	18,7
Activiteit	4,6
Andere tijd / ander land	3,9
Specifieke sfeer	3,5
Schoonheid	3,5
Landschap doet denken aan iets anders	2,9
Bewustwording van religies	2,8
Informatie verwerven	1,5
Contact met anderen	0,8
Contact met God de Schepper	0,4
Ontbreekt	15,0
Totaal	100,0

Een tweede onderscheiden hoofdcategorie, waaronder ook ongeveer een vijfde van de antwoorden valt, is de beschrijving van specifieke natuurlijke of landschappelijke elementen. Vaak genoemd als indrukwekkende natuurlijke elementen zijn dieren - zoals dromedarissen, lammetjes en vogels -, (oude) bomen en de lente. Zo beschrijft een respondent als meest intense ervaring: *'twee kikkers die onder water op elkaar zaten en toen samen bovenkwamen'*. Genoemde landschappelijke elementen zijn de ruimtelijkheid of grootsheid van het park en de ligging van de dorpen en gebouwen in het landschap.

Iets minder respondenten beschrijven de meest intense ervaring als een ervaring van rust en harmonie. Het landschap geeft hen een gevoel van vredigheid en stilte. Verscheidene respondenten beschrijven hun intense ervaring slechts met één woord: 'rust'. Twee meer uitgebreide antwoorden van respondenten in deze hoofdcategorie zijn: *'Park geeft rustige sfeer, het woord dat hier bij past: sereen. In de zin van: vredig, rustig, één met de omgeving, niet bezig met andere gedachten of emoties maar alleen maar "zijn"'* en *'Mijn gemoedstoestand was in evenwicht met de stilte in het park'*. Een paar keer geven respondenten aan dat de rust helpt om de ervaringen te laten bezinken en overdenken, zoals blijkt uit de volgende reactie: *'De rust die het uitstraalde gaf je de gelegenheid wat je net gezien had te laten bezinken, gaf de tijd om met de kinderen te praten over geloven, over universele waarden. Mooi moment!'*

Voor een veel kleiner deel van de bezoekers, ongeveer een twintigste, bestaat de meest indrukwekkende ervaring uit het doen van een activiteit. De meest genoemde activiteit is wandelen. Een vergelijkbaar percentage respondenten had het gevoel dat ze in een andere tijd en / of ander land terecht waren gekomen. Meestal is dit de tijd waarin Jezus leefde en een land als Israël of een ander land uit het Midden-Oosten. De meeste respondenten voelden zich zowel in een ander land als in een andere tijd, zoals blijkt uit de volgende reacties: *'het landschap bij Beth Juda voelt echt Israëliësch; waande me even in een ander tijdperk'* en *'ik kreeg het idee dat ik terecht was gekomen op de plaats en tijd waarin Jezus leefde'*. Deze categorie beschrijvingen heeft raakvlakken met de hoofdcategorie 'specifieke sfeer', waarin respondenten de sfeer van het landschap noemen als intense ervaring. De meerderheid van de respondenten beschrijft de sfeer als "Oriëntaals" of "Oosters", maar de sfeer wordt soms ook in meer algemene termen beschreven als "positief" of "prettig".

Een klein aantal respondenten vond het meest indrukwekkend om schoonheid te ervaren. Zo roemde een respondent *'de schoonheid van de weerspiegeling van de gebouwen / natuur in het water: een lust voor het oog'*. Andere respondenten noemen het park 'mooi'.

Voor een aantal respondenten doet het landschap denken aan iets anders. Het landschap roept bijvoorbeeld herinneringen op aan de jeugd van bezoekers of aan vakanties. Zo schreef één van de respondenten: *'Het aanzien van het Joodse dorpje deed me denken aan de dorpjes die ik tijdens mijn trektocht in de Sahara tegenkwam'*. Twee respondenten gaven aan dat het landschap hun deed denken aan hun eigen sterfelijkheid: *'Doorkijk in begroeid beekdal met bomenrij deed me even denken aan de 'tunnel aan het eind van het leven' en 'memento mori als je langs de Romeinse grafstenen loopt'*.

Het landschap kan niet alleen bepaalde herinneringen oproepen, het kan ook zorgen voor bewustwording. Voor een klein aantal respondenten bestond de meest intense ervaring uit de bewustwording van religies, en in het bijzonder van het feit dat er een verbondenheid is tussen alle religies. Twee voorbeelden van reacties die in deze categorie vallen: *'De bewustwording dat er slechts één God is, de beleving en gebruiken verschillen slechts'* en *'Het gevoel dat alle geloven samen kunnen en moeten gaan – daar dacht ik dan aan'*. Andere respondenten vonden het indrukwekkend om informatie op te doen bijvoorbeeld over de geschiedenis of uit verhalen van vertellers.

Voor slechts 1% van de respondenten was de meest intense ervaring contact te hebben met een ander. Deze ander kan een andere persoon zijn (of een uitspraak van een andere persoon), maar kan ook God zijn. Eén respondent beschrijft het contact met een andere persoon als een heel intense ervaring: *'Een Koerdische (Turkse) vrouw opgevoed in een Christendorp zei tegen me: hier [in Orientalis] ben en voel ik me als thuis. Ik kreeg tranen in mijn ogen ervan. Ik ben er nog van onder de indruk.'*

Voordat verder ingegaan wordt op de vraag of deze ervaringen daadwerkelijk spirituele ervaringen zijn, zal eerst de plaats waar de intense ervaring plaatsvond en de aanleiding van de intense ervaring nader worden bekeken. Tabel 5.5 geeft een overzicht van de plaatsen waar de meest intense ervaringen plaatsvonden. Als specifieke plekken waar intense ervaringen plaatsvonden komen weer vooral Beth Juda en Tell Arab en het meertje naar voren: een derde van de bezoekers noemt één van deze twee landschappen als plek van zijn of haar intense ervaring. Een kleiner deel van de respondenten had de meest intense ervaring in Via Orientalis, in het bos of bij de zandverstuiving. Voor meer dan een derde van de respondenten vond de meest intense ervaring niet plaats op één specifieke plek, maar op een langere route door het park of was het hele park wellicht een intense ervaring. Als gekeken wordt naar de drie meest genoemde plaatsen van intense ervaringen, namelijk op een langere route door het park, bij Tell Arab en bij Beth Juda, blijken er geen significante verschillen naar geslacht, leeftijd, groepsgrootte en bezoekfrequentie.

Tabel 5.5: Plaats van de meest intense ervaring. Het percentage is het percentage van de bezoekers met een intense ervaring (N = 284).

Plaats	%
Niet op één plek, maar op een langere route door het park	34,2
Bij het meertje of het Islamitische dorp Tell Arab	21,7
Bij het Joodse dorpje Beth Juda	13,7
Bij het Christelijke Via Orientalis	8,5
In het bos	7,7
Bij de zandverstuiving of het Arabische tentenkamp Ain Ibrahim	4,2
Dat weet ik niet meer	3,9
Op een andere plek	1,8
Ontbreekt	1,8
Bij de Karavanserai of Huis van ontmoetingen	1,4
Bij de weides of de geboortegrot	1,1
Totaal	100,0

Tabel 5.6 geeft weer wat de aanleiding voor de intense ervaring was. Net zoals bij de beschrijving van het meest indrukwekkende van de vier specifieke landschappen (zie paragraaf 5.1.2 en figuur 5.3), is voor de meerderheid van de respondenten met een intense ervaring het landschap als geheel aanleiding van de intense ervaring. Voor ongeveer 13% is een bepaald natuurlijk element of gebouw in het landschap aanleiding voor de intense ervaring. Verder geeft slechts een klein percentage aan dat de ervaring werd veroorzaakt door het contact dat ze hadden met andere personen, de activiteit waar ze mee bezig waren of het feit dat het landschap aan iets anders deed denken. Een vrij groot percentage van de respondenten (9%) weet niet wat de aanleiding van de ervaring was.

Deze percentages komen niet helemaal overeen met de percentages van de hierboven bij de beschrijving van de intense ervaring besproken vergelijkbare hoofdcategorieën. Dit heeft verschillende oorzaken. Zo kan de aanleiding van de ervaring anders zijn dan de ervaring zelf: de

aanleiding kan bijvoorbeeld het landschap als geheel zijn en de ervaring het wandelen in het landschap. Ten tweede zijn bij de in tabel 5.4 weergegeven indeling naar beschrijving van de intense ervaring meer hoofdcategorieën onderscheiden. Zo kunnen respondenten bij de aanleiding van de intense ervaring bijvoorbeeld het contact met andere personen invullen, terwijl deze bij de beschrijving van de intense ervaring meer specifiek ingedeeld kan zijn zowel bij informatie verwerven als bij bewustwording van religies door contact met anderen. Ten slotte heeft meer dan 10% van de respondenten met een intense ervaring geen beschrijving van de ervaring gegeven, terwijl slechts minder dan 2% geen aanleiding van de intense ervaring heeft opgegeven.

In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de vraag of deze intense ervaringen daadwerkelijk spirituele ervaringen zijn.

Tabel 5.6: Aanleiding tot de intense ervaring. Het percentage is het percentage van de bezoekers met een intense ervaring (N = 284).

Aanleiding	%
Het landschap als geheel	63,0
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	4,6
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	7,7
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	2,5
Het landschap deed me denken aan iets anders	2,1
Het contact dat ik had met andere personen	4,2
Anders	5,6
Ik weet het niet	8,5
Ontbreekt	1,8
Totaal	100,0

5.2.2 Kenmerken van spirituele ervaringen

In de vorige paragraaf zijn beschrijvingen van intense ervaringen besproken. Kunnen deze ervaringen ook spirituele ervaringen worden genoemd? Of de ervaring een spirituele ervaring is, is voorgelegd aan de respondenten zelf. 10,6% van de respondenten vindt zijn ervaring een spirituele ervaring en 20,4% weet niet zeker of het een spirituele ervaring was. Respondenten die aangeven dat ze niet weten of het een spirituele ervaring is, doen dit bijvoorbeeld omdat ze niet weten wat een spirituele ervaring in het algemeen is of omdat ze niet weten of hun specifieke ervaring een spirituele ervaring was. Uit deze cijfers blijkt dat het geen vreemde aanname is dat een bezoek aan museumpark Orientalis een spirituele ervaring kan zijn, aangezien meer dan 10% van de respondenten met een intense ervaring vond dat ze een spirituele ervaring hadden. Maar is dat ook een spirituele ervaring zoals deze zich kenmerkt volgens de theorie? Om dat te onderzoeken zijn bezoekers gevraagd om te reageren op stellingen die kenmerken van spirituele ervaringen beschrijven (zie tabel 4.1). Gemiddeld genomen werd op deze stellingen niet positief gescoord. Slechts op vier van de 21 stellingen is de gemiddelde score positief (neutraal tot mee eens), op de andere stellingen was de gemiddelde score negatief (sterk mee oneens tot neutraal). De vier stellingen waarop gemiddeld positief gereageerd wordt, zijn: 'het landschap stemde me tot nadenken', 'ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving', 'ik voelde me één met het landschap' en 'ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie'. Het is op zich niet vreemd dat gemiddeld negatief wordt gescoord, aangezien de kans aanzienlijk is dat het merendeel van de intense ervaringen in het landschap geen spirituele ervaring is. Daardoor zal de gemiddelde waarde laag uitvallen. Sommige intense ervaringen kunnen echter wel hoog scoren op deze stellingen en kunnen daarmee wel als spirituele ervaringen worden beschouwd.

Tabel 5.7: Gemiddelde scores¹ en standaarddeviaties op stellingen die spirituele ervaringen beschrijven. (N = 284)

Stellingen die spirituele ervaringen beschrijven	Gemiddelde	Standaarddeviatie
Ik had een gevoel van totale verbondenheid	-0,10	1,049
Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	-0,05	1,077
Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven	-0,12	1,066
Ik voelde me één met God of een hogere macht	-0,87	1,003
Het landschap stemde me tot nadenken	0,11	1,166
Ik ervoer de oneindigheid van tijd	-0,13	1,187
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	-0,85	0,988
Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	-0,72	1,060
Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen	-0,96	1,063
Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	0,04	1,231
Ik maakte contact met mijn ware Ik	-0,81	1,046
Ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo <i>kon zijn</i>	-1,01	0,910
Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	-1,28	0,984
Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven	-0,27	1,025
Ik voelde me één met het landschap	0,04	1,184
Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang	-0,52	1,095
Ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	0,58	1,171
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	-0,85	1,047
Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf	-0,89	0,970
Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	-0,16	1,173
Ik voelde me één met het universum	-0,75	1,111

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2). De stellingen in blauw gedrukt zijn de complexe stellingen die door meerdere componenten werden verklaard in de Principal Component Analysis.

Is het mogelijk om onderscheid te maken tussen verschillende soorten spirituele ervaringen? Daarvoor is het nodig om te kijken of er onder de stellingen een kleiner aantal componenten verborgen gaan. Via een Principal Component Analysis (PCA) met Varimax Rotation en Kaiser normalisation is het mogelijk na te gaan of dit het geval is. Anders gezegd: middels een PCA is het mogelijk te onderscheiden of alle stellingen dezelfde component beschrijven ('spirituele ervaring'), of dat er verschillende onderliggende componenten zijn die verschillende soorten spirituele ervaringen beschrijven. Bij de PCA over alle stellingen bleek dat er drie componenten te onderscheiden waren (met selectiecriterium: eigenwaarde groter dan 1). Op de eerste component scoorden alle stellingen of variabelen hoog, op de tweede en derde component scoorden slechts een paar variabelen hoog. Dit betekent dat een aantal variabelen, namelijk alle variabelen die op de tweede en derde component hoog scoren, een complexe structuur hebben: ze scoren hoog op meerdere componenten. De complexe variabelen zijn vervolgens uit de analyse gehaald. In tabel 5.7 zijn de stellingen die complexe variabelen in de PCA weergeven in blauw gedrukt. Daaruit blijkt dat het gemiddelde van bijna al deze complexe variabelen relatief hoog is, namelijk >-0,27. Slechts één stelling scoort juist heel laag, namelijk 'ik werd overspoeld door sterk negatieve gevoelens'.

Tabel 5.8 toont de uitkomst van de PCA met alleen de tien overblijvende, simpele variabelen verklaard door één component. De component verklaart 61,2% van de variantie van de overblijvende stellingen. Om de interne consistentie van de tien variabelen van deze component te schatten, is een reliability analysis gedaan. Uit deze analyse bleek dat deze overblijvende tien stellingen een erg hoge Chronbach's alpha reliability coëfficiënt hebben, namelijk van 0,928. Ook theoretisch gezien is het mogelijk deze stellingen als één component te begrijpen. Deze stellingen vallen namelijk terug op een beperkt aantal kenmerken van spirituele ervaringen. Ten

eerste komen alle stellingen die de kenmerken 'innerlijk inzicht', 'contact met het innerlijk' en 'roeping' beschrijven in deze component voor. Deze kenmerken wijzen allemaal op inzicht of contact met het zelf of innerlijk motieven. Ten tweede komen alle stellingen voor die het kenmerk 'ervaring van een Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht' beschrijven en twee stellingen van de vier die het kenmerk 'ervaring van eenheid' omschrijven, namelijk 'ik voelde me één met God of een hogere macht' en 'ik voelde me één met het universum'. Deze samen kunnen worden gezien als een van de belangrijkste aspecten van spirituele ervaringen, namelijk het transcendent: contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander. Ten slotte komen er nog twee stellingen in deze component voor, namelijk 'ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo kon zijn' – een beschrijving van het kenmerk 'paradox' – en 'ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde' – een aspect van het kenmerk 'ervaring van tijdloosheid'. Deze component is daarmee een beschrijving van een paradoxale ervaring, tegelijkertijd transcendent gericht (contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander) en innerlijk gericht (contact of inzicht in het zelf of innerlijke motieven).

Tabel 5.8: Principal Component Matrix intense ervaringen I

	Component
	Transcendent
ik voelde me één met God of een hogere macht	,740
ik voelde dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	,827
ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	,795
ik voelde me geroepen iets te doen	,751
ik maakte contact met mijn ware Ik	,819
ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo kon zijn	,780
ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde	,644
ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	,839
ik kreeg nieuwe inzichten in mijzelf	,823
ik voelde me één met het universum	,788

Extraction Method: Principal Component Analysis. 1 component extracted.

Vervolgens is geanalyseerd hoe de respondenten op deze component scoren. Daartoe zijn de componentscores voor elke respondent berekend met een gemiddelde over de tien stellingen, waarbij maximaal antwoorden op de helft van de stellingen mochten ontbreken. Gemiddeld zijn respondenten het niet eens met de stellingen (gemiddelde = -0,83). Slechts 13,4% van de bezoekers met een intense ervaring scoort gemiddeld hoger dan neutraal ($x > 0,00$) op deze tien stellingen. Slechts 2 respondenten (0,8%) zijn het gemiddeld met deze tien stellingen eens tot sterk mee eens ($1,00 \leq x \leq 2,00$). Dit betekent dat voor de meeste respondenten de meest intense ervaring geen paradoxale ervaring zowel transcendent als innerlijk gericht is.

Om te analyseren wat de meest intense ervaring van respondenten nog meer kenmerkt, is gekeken naar de overgebleven stellingen die complexe variabelen beschrijven in de eerste PCA. Op deze elf stellingen is een nieuwe PCA uitgevoerd, waaruit drie componenten kwamen. Twee stellingen in deze PCA waren complexe variabelen: ze scoorden hoog op meerdere componenten. Deze twee stellingen, te weten 'Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven' en 'Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven' die het kenmerk 'onzegbaarheid' vertegenwoordigen; zijn vervolgens uit de analyse gehaald. Over de overblijvende negen stellingen is een nieuwe analyse uitgevoerd. Hieruit kwamen twee componenten die 58,8% van de variantie van de negen stellingen verklaren (zie tabel 5.9). Eén component bestaat slechts uit de stelling 'ik werd overspoeld door negatieve gevoelens', de stelling waarop relatief gemiddeld het laagst werd gescoord. Slechts 4,7% van de respondenten is het met deze stelling eens of helemaal eens. De andere component bestaat uit acht stellingen. Om de interne consistentie van deze component te schatten, is een reliability analysis gedaan. Uit deze analyse bleek dat deze acht stellingen een erg hoge Chronbach's alpha reliability coëfficiënt hebben, namelijk van 0,868.

Ook deze component is theoretisch te onderbouwen. Ten eerste bestaat deze uit de stellingen die het kenmerk verhoogde zintuiglijke gevoeligheid beschrijven. Andere onderdelen zijn de stellingen die het kenmerk rust en harmonie beschrijven, namelijk 'ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie' en 'het landschap stemde me tot nadenken'. Verder komen er twee aspecten van het kenmerk 'ervaring van eenheid' in deze component voor, namelijk 'ik had een gevoel van totale verbondenheid' en 'ik voelde me één met het landschap'. Ten slotte zijn de stellingen 'ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens' en 'ik ervoer de oneindigheid van tijd' onderdeel van deze component. Deze component beschrijft daarmee een positieve (plateau)ervaring van rust en harmonie, verbondenheid met het landschap en 'in het landschap zijn'.

Tabel 5.9: Principal Component Matrix intense ervaringen II

	Component	
	harmonie	2
ik had een gevoel van totale verbondenheid	,766	-,304
ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	,730	-,331
het landschap stemde tot nadenken	,751	,091
ik ervoer de oneindigheid van tijd	,712	-,035
ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	,658	,154
ik voelde me één met het landschap	,797	,074
ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	,693	-,051
ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	,667	,294
ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	,125	,874

Extraction Method: Principal Component Analysis. 2 components extracted.

Vervolgens is berekend hoe de respondenten op deze component scoren. Daartoe zijn de componentscores voor elke respondent berekend door middel van een gemiddelde over de tien stellingen, waarbij maximaal antwoorden op de helft van de stellingen mochten ontbreken. Gemiddeld zijn respondenten het een klein beetje eens met de stellingen (gemiddelde = 0,04). Meer dan de helft van de respondenten met een intense ervaring scoort gemiddeld hoger dan neutraal ($x > 0,00$) op deze acht stellingen. 11% van de respondenten is het gemiddeld met deze tien stellingen eens tot sterk mee eens ($1,00 \leq x \leq 2,00$).

Om te analyseren welke verschillende vormen van intense ervaringen voorkomen in Museumpark Orientalis, zijn de component uit de eerste PCA (genoemd: 'transcendent') en als tweede beschreven component uit de tweede PCA (genoemd: 'harmonie') uitgezet in een clusteranalyse. De component uit de tweede PCA die alleen bestond uit de stelling 'ik werd overspoeld door negatieve gevoelens' is niet meegenomen, omdat bijna alle respondenten hierop ontkennend antwoorden. Er moet opgemerkt worden dat de twee componenten 'transcendent' en 'harmonie' niet totaal verschillend zijn: er is namelijk een vrij grote correlatie van $r = 0,734$ tussen beide componenten. Dat betekent dat als de score voor de component 'transcendent' toeneemt, de score voor de component 'harmonie' ook toeneemt. Er is wel een groot verschil tussen de gemiddelde score voor beide factoren: voor transcendent is de gemiddelde score vrij negatief (gemiddelde: -0,83; standaarddeviatie: 0,804) en voor harmonisch licht positief: (gemiddelde: 0,04; standaarddeviatie: 0,832). Ondanks dat er een sterke relatie is tussen beide componenten is het toch mogelijk deze te gebruiken om verschillende vormen van intense ervaringen te onderscheiden, aangezien de twee componenten theoretisch verschillend zijn en grote verschillen hebben in gemiddelde waarden. Daarbij moet wel steeds worden onderkend dat deze componenten geen onafhankelijke dimensies zijn, aangezien ze sterk samenhangen.

Uit de clusteranalyse komen vier clusters naar voren (zie tabel 5.10). Het eerste cluster bestaat uit respondenten met een volledige spirituele ervaring: zij scoren positief op zowel het component 'transcendent' als het component 'harmonie'. Dit is slechts een zeer kleine groep van 20 respondenten. Het tweede cluster bestaat uit respondenten die positief scoren op de component 'harmonie' en negatief op de component 'transcendent'. Een dergelijke ervaring kan een ervaring van harmonie worden genoemd. Dit is een vrij grote groep respondenten, net als het

derde cluster respondenten. Deze cluster respondenten scoort sterk negatief op de component 'transcendent' en licht negatief op de component 'harmonie'. Dit kan een ervaring van lichte harmonie worden genoemd. Het laatste, iets kleinere cluster scoort op beide componenten heel laag. Voor alle clusters geldt dat de score op de component 'harmonie' hoger is dan de score op de component 'transcendent'.

Tabel 5.10: Clusteranalyse intense ervaringen. N = 276.

Clusterlabel	n	%	Transcendent gemiddelde	Harmonie gemiddelde
Spirituele ervaring	20	7,2	0,61	1,13
Ervaring van harmonie	103	37,3	-0,23	0,59
Ervaring van lichte harmonie	109	39,6	-1,24	-0,11
Niet-spirituele ervaring	44	15,9	-1,87	-1,38
Totaal	276	100,0	*	*

De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

Dus, met behulp van een clusteranalyse is geprobeerd om onderscheid te maken tussen verschillende vormen van intense ervaringen. Slechts een klein percentage van de intense ervaringen is een spirituele ervaring; het grootste deel van de intense ervaringen zijn ervaringen van harmonie of lichte harmonie.

In het begin van de paragraaf is aangegeven dat van de respondenten met een intense ervaring (N = 284) 10,6% deze benoemde als een spirituele ervaring en 20,4% niet zeker wist of het een spirituele ervaring was. In tabel 5.11 zijn de in clusters ingedeelde ervaringen vergeleken met de antwoorden die respondenten gaven op de vraag of hun ervaring spiritueel was. Hieruit blijkt dat de ervaringen van respondenten die 'ja' antwoorden op de vraag of hun ervaring spiritueel was, allen geclusterd zijn als spirituele ervaringen of ervaringen van harmonie. Van de ervaringen ingedeeld in het cluster 'spirituele ervaring', geven slechts vier respondenten aan dat hun ervaring geen spirituele ervaring was. Een vrij groot aantal respondenten met een ervaring van harmonie ziet zijn ervaring als spiritueel.

Tabel 5.11 Type intense ervaring volgens de clusteranalyse en zelfgerapporteerde spiritualiteit

Clusterlabel	Was de ervaring spiritueel?			Totaal
	Nee	Ja	Weet niet	
Spirituele ervaring	4	10	6	20
Ervaring van harmonie	70	18	14	102
Ervaring van lichte harmonie	79	0	28	107
Niet-spirituele ervaring	34	0	8	42
Totaal	187	28	56	271

5.2.3 Intense ervaringen en achtergrondkenmerken

In de vorige paragraaf zijn door middel van een clusteranalyse vier verschillende typen intense ervaringen onderscheiden: spirituele ervaringen, ervaringen van harmonie, ervaringen van lichte harmonie en niet-spirituele ervaringen. Zijn er nu verschillen te onderscheiden tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen in het type ervaring dat ze hebben? In deze paragraaf wordt geanalyseerd of het type ervaring gerelateerd is aan de achtergrondkenmerken van bezoekers, namelijk geslacht, leeftijd, groepsgrootte en bezoekfrequentie. Bovendien wordt gekeken of er een verschil is tussen bezoekers die in het weekend of doordeweeks komen en of weersomstandigheden van invloed zijn op het type spirituele ervaring. Aangezien het gemiddeld op onderzoeksdagen in het weekend drukker was dan op onderzoeksdagen doordeweeks, geeft dit een aanwijzing voor de invloed die drukte in het park kan hebben op intense ervaringen.

Uit tabel 5.14 blijkt dat vrouwen meer spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie hebben en mannen meer niet-spirituele ervaringen en ervaringen van lichte harmonie ($\chi^2 = 9,948$; $p = ,019$). Dit is vergelijkbaar met de resultaten uit paragraaf 5.2, waaruit bleek dat vrouwen hoger scoren op stellingen die direct inspelen op gevoelszaken: of iemand het landschap mooi vindt en het grote indruk maakt en of het landschap sterke emoties oproept of tot rust laat komen. Ook hier is niet te zeggen of vrouwen daadwerkelijk meer spirituele ervaringen hebben, of dat vrouwen wellicht cultureel gezien meer gewend zijn om over gevoelens te praten en na te denken, maar ondertussen dezelfde gevoelens ervaren als mannen.

Wat betreft leeftijd blijkt uit een discriminantanalyse dat de gemiddelde leeftijden van respondenten per type intense ervaring niet verschillen. Ook is er geen significant verschil wat betreft soort ervaring tussen jongeren en ouderen. Ook wat betreft groepsgrootte en bezoekfrequentie en type ervaring zijn er geen significante correlaties.

Tabel 5.12: Type intense ervaring en geslacht

			Geslacht		Totaal
			Man	Vrouw	
Type ervaring	Spiritueel	Aantal	4	16	20
		% binnen geslacht	3,2%	10,6%	7,2%
	Harmonie	Aantal	41	62	103
		% binnen geslacht	32,8%	41,1%	37,3%
	Lichte harmonie	Aantal	55	54	109
		% binnen geslacht	44,0%	35,8%	39,5%
	Niet-spiritueel	Aantal	25	19	44
		% binnen geslacht	20,0%	12,6%	15,9%
Totaal	Aantal	125	151	276	
	% binnen geslacht	100,0%	100,0%	100,0%	

Daarnaast is onderzocht of er verschillen zijn in intense ervaringen tussen respondenten die in het weekend het park bezoeken of die doordeweeks komen. Uit een Anova-test blijkt dat er geen significante verschillen zijn in het wel of niet krijgen van een intense ervaring of in het type intense ervaring tussen mensen die het park in het weekend of doordeweeks bezoeken. Dit kan vreemd overkomen: het is te verwachten dat op drukke weekenddagen minder mensen een ervaring van rust en harmonie zouden hebben. Het onderzoek heeft echter alleen in het vroege voorjaar plaatsgevonden, waarop er geen extreem drukke dagen waren. Aangezien Museumpark Orientalis vrij uitgestrekt is, komen bezoekers ook op de drukke weekenddagen weinig andere bezoekers tegen. De kans is groot dat drukte wel effect heeft op het type intense ervaring wanneer het extreem druk is.

Ten slotte is gekeken of weersomstandigheden invloed hebben op intense ervaringen. Dit is inderdaad het geval. Wanneer het wisselvallig is of licht regenachtig, wordt er lager gescoord op beide componenten van intense ervaringen. Bij zonnig weer is de score significant hoger voor zowel de component 'harmonie' ($F = 7,436$; $p = ,000$; $\eta = 0,275$) als de component 'transcendent' ($F = 2,808$; $p = ,040$; $\eta = 0,173$). Dit ligt in de lijn der verwachtingen: als het regenachtig of bewolkt weer is, ziet het park er grauw en grijs uit en lopen mensen er sneller doorheen. Ze voelen zich dan minder tot rust komen en minder in harmonie met het landschap.

5.2.4 Type intense ervaring, aanleiding en plaats van de ervaring

In paragrafen 5.2.1 en 5.2.2 zijn de aanleiding van de intense ervaring en de plaats van de intense ervaring besproken en zijn ervaringen ingedeeld naar verschillende types. Is er een relatie tussen het type ervaring en de plek van de ervaring? Komen spirituele ervaringen bijvoorbeeld vooral op één specifieke plek voor, of juist op een langere route? Het blijkt dat

spirituele ervaringen zowel op één specifieke plek voorkomen alsook op een langere route door het park. Dit geldt ook voor andere types ervaringen. Er is geen significant verschil tussen het type ervaring en de plek waar de ervaring plaatsvond.

Wat betreft de aanleiding van de intense ervaring, bleek uit tabel 5.6 dat voor het merendeel van de respondenten het landschap als geheel de aanleiding van de intense ervaring was. Ook voor respondenten met een spirituele ervaring was de aanleiding meestal het landschap als geheel. Een enkeling vond bijvoorbeeld het contact met andere personen of een bepaald natuurlijk element de aanleiding van de spirituele ervaring, of wist niet wat de aanleiding precies was. Aangezien 'het landschap als geheel' door vele respondenten als aanleiding is gegeven en de andere mogelijke aanleidingen slechts door weinig respondenten zijn onderschreven, is het niet mogelijk om een statistisch significant verschil te onderscheiden voor de verschillende typen ervaringen versus hun aanleiding.

5.2.5 Emoties tijdens intense ervaringen

Een van de aspecten van spirituele ervaringen is dat ze sterke emoties op kunnen roepen, zoals euforie of verwondering. Aan respondenten is gevraagd voor een aantal emoties die in de literatuur vaak geassocieerd worden met spirituele ervaringen, aan te geven in hoeverre ze deze voelden. In tabel 5.15 zijn de gemiddelde scores op deze emoties gegeven, alsook het percentage respondenten dat deze emotie helemaal niet voelde. Hieruit blijkt 'rustig' gemiddeld het hoogst te scoren. Slechts 7,7% van de bezoekers voelde deze emotie helemaal niet. Dit is niet verwonderlijk, rustig zijn of tot rust komen bleek uit de beschrijvingen van intense ervaringen erg belangrijk in Orientalis. Andere emoties die gemiddeld hoog scoren en door weinig respondenten niet worden gevoeld, zijn gelukkig, blij en vredig, en in mindere mate vervuld van liefde, dankbaar, verwonderd, levendig en hoopvol. Emoties die het hoogst scoren zijn vooral de meer harmonieuze emoties: gevoelens van vredigheid en kalmte. De meest heftige, intense emoties die vaak worden gebruikt om het verhevene dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is te beschrijven, zoals euforisch en verheven, scoren juist relatief laag. De twee negatieve emoties, wanhopig en angstig, scoren gemiddeld het laagst en worden door een groot deel van de respondenten (ongeveer 90%) helemaal niet gevoeld. Dit komt overeen met de bevindingen uit paragraaf 5.3.2, waarbij bleek dat respondenten bijna allen ontkennend reageren op de stelling 'ik voelde me overspoeld door negatieve emoties'.

Tabel 5.13: Emoties tijdens intense ervaringen. De tweede kolom in de tabel geeft het percentage van de respondenten met intense ervaring aan die deze emoties totaal niet voelde. De derde en vierde kolom geven de gemiddelde score en standaarddeviatie per emotie¹. N = 284

Emotie	Percentage respondenten die deze emotie <i>niet</i> had	Gemiddelde score	Standaarddeviatie
Blij	15,1	1,97	1,117
Angstig	90,1	0,13	0,567
Rustig	7,7	2,56	1,097
Vervuld van liefde	30,3	1,50	1,257
Dankbaar	26,4	1,65	1,270
Euforisch	46,1	0,88	0,996
Nederig	55,3	0,72	0,977
Gelukkig	16,5	2,01	1,199
Wanhopig	88,7	0,16	0,589
Eerbiedig	40,8	1,14	1,180
Verheven	66,9	0,53	0,893
Vredig	17,3	1,95	1,222
Verwonderd	31,0	1,41	1,212
Levendig	23,2	1,72	1,234
Hoopvol	29,2	1,56	1,270

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde en de standaarddeviatie te meten: helemaal niet (0), een beetje (1), tamelijk (2), erg (3), heel erg (4).

Emoties	Component	
	1	2
blij	,782	-,021
angstig	-,042	,797
rustig	,615	-,208
vervuld van liefde	,756	,215
dankbaar	,780	,218
euforisch	,545	,441
nederig	,451	,581
gelukkig	,816	-,015
wanhopig	-,041	,783
eerbiedig	,638	,332
verheven	,494	,493
vredig	,772	,096
verwonderd	,647	,373
levendig	,781	,218
hoopvol	,756	,203

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Emoties	Component	
	Vredig geluk	Negatieve emoties
blij	,780	-,089
angstig	,073	,837
rustig	,583	-,270
vervuld van liefde	,780	,131
dankbaar	,807	,124
gelukkig	,815	-,083
wanhopig	,062	,847
eerbiedig	,682	,234
vredig	,789	,030
verwonderd	,696	,302
levendig	,812	,166
hoopvol	,781	,114

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Tabel 5.14: Principal Component Analyse voor emoties tijdens intense ervaringen. Links met complexe items (in rood), rechts zonder deze items

Beschrijven al deze emotie-woorden verschillende emoties, of zijn sommige emoties erg vergelijkbaar? Om dit na te gaan is een Principal Component Analysis (PCA) met Varimax Rotation en Kaiser normalisation uitgevoerd. Met deze PCA (met als selectiecriteria: eigenwaarde groter dan 1) konden twee componenten onderscheiden worden (zie tabel 5.16, linkertabel) met een verklaarde variantie van 58,0%.

Sommige emoties scoren alleen op één van beide componenten hoog en zijn dus simpele items. Drie emoties zijn complexe items en scoren op beide componenten hoog, namelijk euforisch, nederig en verheven. Dit zijn de emoties die vooral worden gebruikt om het verhevene dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is te beschrijven. Wanneer de complexe emoties uit de analyse worden verwijderd en een nieuwe PCA wordt uitgevoerd, zijn er nog steeds twee componenten te onderscheiden met een verklaarde variantie van 62,1%. Het grootste deel van de emoties valt onder component 1. De Chronbach's alpha van component 1 is hoog (zie tabel 5.17). Deze component bestaat uit de meer harmonieuze emoties: gevoelens van vrede, kalmte en geluk en kan daarom 'vredig geluk' genoemd worden. De gemiddelde score op deze component is relatief hoog. Component 2 bestaat uit slechts twee emoties, angstig en wanhopig. Dit zijn de enige twee negatieve emoties. Deze component kan 'negatieve emoties' genoemd worden. De gemiddelde score op deze component is laag. Omdat deze component slechts uit twee emoties bestaat, is hierover geen Chronbach's alpha te berekenen.

Het is mogelijk om nog een derde component te onderscheiden, die bestaat uit de drie complexe items, de emoties die een grootse en meeslepende ervaring beschrijven. Wanneer over deze drie emoties een nieuwe PCA wordt uitgevoerd, kan er één component worden onderscheiden met een verklaarde variantie van 65,9%. De Chronbach's alpha van deze component is vrij hoog. Deze component kan 'grootse emoties' genoemd worden. De gemiddelde score op deze component ligt tussen de gemiddelde scores op de componenten 'vredig geluk' en 'negatieve emoties' in. Hierbij moet opgemerkt worden dat, omdat deze laatste component 'grootse emoties' bestaat uit items die complex scoren in de eerste componentanalyse, deze component correleert met de andere twee componenten (zie tabel 5.17) en vooral sterk met de component 'vredig geluk'.

Tabel 5.15: Drie emotionele componenten

	'Vredig geluk'	'Negatieve emoties'	'Grootse emoties'
Gemiddelde ¹	1,75	0,15	0,71
Standaarddeviatie	0,914	0,506	0,710
Chronbach's alpha	0,918	*	0,741
Correlatie met 'vredig geluk'	*	$r = 0,162$	$r = 0,662$
Correlatie met 'negatieve emoties'	$r = 0,162$	*	$r = 0,379$
Correlatie met 'grootse emoties'	$r = 0,662$	$r = 0,379$	*

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal niet (0), een beetje (1), tamelijk (2), erg (3), heel erg (4).

Zijn er verschillende combinaties van emoties te onderscheiden die voorkomen tijdens intense ervaringen? Om deze vraag te beantwoorden is een clusteranalyse uitgevoerd. Hieruit kwamen drie verschillende clusters (zie tabel 5.18). Het eerste cluster, licht vredig en gelukkig, scoort alleen redelijk hoog op de component 'vredig geluk'. Meer dan de helft van de respondenten valt in dit cluster. Het tweede cluster, 'sterke positieve gevoelens', scoort hoog op zowel de component 'vredig geluk' als op 'grootse emoties', en laag op 'negatieve emoties'. Ongeveer tweevijfde van de respondenten valt in dit cluster. Het laatste cluster ten slotte, 'sterke gemengde gevoelens', scoort hoog op alle componenten. In dit cluster zijn dus zowel positieve als negatieve emoties sterk aanwezig. Slechts een klein deel van de respondenten valt in deze categorie.

Tabel 5.16: Clusteranalyse voor drie emotionele componenten¹. N = 275

Clusterlabel	<i>n</i>	%	'Vredig geluk'	'Negatieve emoties'	'Grootse emoties'
Licht vredig en gelukkig	147	53,5	1,07	0,04	0,19
Sterke positieve gevoelens	112	40,7	2,53	0,05	1,19
Sterke gemengde gevoelens	16	5,8	2,44	1,81	2,10
Totaal	275	100,0	*	*	*

¹ De volgende scores zijn gebruikt: helemaal niet (0), een beetje (1), tamelijk (2), erg (3), heel erg (4).

Bestaat er een relatie tussen het type intense ervaring en de mate waarin de verschillende emoties worden gevoeld? In bijlage I is de gemiddelde score voor de emoties per type ervaring te vinden. Hieruit blijkt dat voor bijna elke emotie de gemiddelde score per type ervaring significant verschilt: bij een spirituele ervaring is de heftigheid van de emotie het hoogst waarna de intensiteit vervolgens afloopt bij een ervaring van harmonie, ervaring van lichte harmonie en een niet-spirituele ervaring. Tijdens spirituele ervaringen zijn alle gemeten emoties sterker aanwezig dan tijdens niet-spirituele ervaringen. Zelfs de negatieve emoties (wanhopig en angstig) zijn meer aanwezig bij spirituele ervaringen, hoewel deze emoties gemiddeld slechts nog minder dan 'een beetje' aanwezig zijn.

Als gekeken wordt naar de relatie tussen type intense ervaring en type emoties, blijkt dat tijdens spirituele ervaringen vooral sterke positieve gevoelens en sterke gemengde gevoelens voorkomen (zie tabel 5.19). Tijdens niet-spirituele ervaringen komen juist vooral licht vredige en gelukkige gevoelens voor en helemaal geen gemengde gevoelens.

Aangezien uit vorige paragrafen meerdere keren bleek dat er een verschil is tussen mannen en vrouwen wat betreft gevoelszaken, is het interessant om te kijken of dit ook geldt voor de hierboven benoemde emoties. Uit een ANOVA-analyse blijkt echter dat hoewel vrouwen voor de meeste emoties gemiddeld net iets hoger scoren dan mannen, er voor bijna alle emoties geen significant verschil is tussen mannen en vrouwen. Alleen voor de emoties 'rustig' en 'dankbaar' scoren vrouwen significant hoger ($F = 5,179$; $p = ,024$; $\eta = 0,136$ resp. $F = 4,233$; $p = 0,41$; $\eta = 0,124$). Ook wanneer gekeken wordt naar de geclusterde emoties is er geen significant verschil tussen mannen en vrouwen. Dit kan erop wijzen dat de verklaring dat vrouwen in eerdere vragen hoger scoren 'omdat ze cultureel meer gewend zijn om over gevoelens te praten en na te denken terwijl ze eigenlijk dezelfde gevoelens ervaren als mannen' niet van toepassing is, aangezien vrouwen dan waarschijnlijk ook op deze vraag voor een groot deel van de emoties significant

hoger zouden scoren. Aangezien vrouwen slechts op twee emoties significant hoger scoren, is het bij de vorige vragen aannemelijker dat er daadwerkelijk een verschil in ervaring tussen mannen en vrouwen plaatsvond.

Tabel 5.17: Type emoties en type intense ervaring

		Type ervaring				Totaal
		Spiritueel	Harmonie	Lichte harmonie	Niet-spiritueel	
Licht vredig en gelukkig	Aantal	2	36	68	37	143
	% binnen type ervaring	10,0%	35,6%	63,6%	88,1%	53,0%
Sterke positieve gevoelens	Aantal	13	60	34	5	112
	% binnen type ervaring	65,0%	59,4%	31,8%	11,9%	41,5%
Sterke gemengde gevoelens	Aantal	5	5	5	0	15
	% binnen type ervaring	25,0%	5,0%	4,7%	0,0%	5,6%
Totaal	Aantal	20	101	107	42	270
	% binnen type ervaring	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

5.2.6 Verstoringen van intense ervaringen

In de enquête is aan respondenten gevraagd of er elementen in het landschap waren die de intense ervaring verstoorden. De antwoorden op deze vraag kunnen Orientalis helpen de inrichting van het landschap te verbeteren, zodat intense ervaringen minder verstoord worden. Van de respondenten met een intense ervaring gaf 14,1% aan dat er inderdaad versturende elementen waren. De meeste genoemde verstoringen hadden te maken met geluidsoverlast, zoals luidruchtige kinderen, geluid van multimediatstations dat buiten de gebouwen te horen is, werkauto's die luidruchtig over paden rijden, geluid van het snoeien van bomen en lawaai van overvliegende vliegtuigen. Verder zijn een paar keer elementen van de inrichting van het park als storend genoemd: de ontoegankelijkheid voor rolstoelers, het achterstallig onderhoud, het ontbreken van prullenbakken en de ontoereikende bewegwijzering. Een enkeling noemde de plotselinge regen, het feit dat de ezel een beetje stonk, de Romeinse 'reclamestenen' en het bootje met de visser op het meer als storend element. Eén respondent vond sommige elementen van de tijdelijke voorstelling over humor een beetje misplaatst.

5.2.6 Samenvatting: intense ervaringen in Orientalis

Museumpark Orientalis is voor veel respondenten een plaats waar intense en indrukwekkende ervaringen worden opgedaan. Maar liefst 70% van de respondenten kan een intense ervaring oproepen. Als gevraagd wordt om deze ervaring te beschrijven, schetst een groot deel van de respondenten een specifieke plek in het landschap waar deze ervaring plaatsvond (waarbij het meertje bij Tell Arab en het landschap rondom Beth Juda vooral worden genoemd) of specifieke natuurlijke of landschappelijke elementen, zoals dieren, (oude) bomen, hoogteverschillen en de ruimtelijkheid. Iets minder respondenten beschrijven de meest intense ervaring als een ervaring van rust en harmonie. Voor meer dan een derde van de respondenten vond de meest intense ervaring niet plaats op één specifieke plek, maar op een langere route door het park of was het hele park wellicht een intense ervaring. Gevraagd naar de aanleiding van de intense ervaring, geeft de meerderheid van de respondenten het landschap als geheel aan.

Om na te gaan of de beschreven intense ervaringen ook spirituele ervaringen zijn, is respondenten gevraagd om te reageren op stellingen die kenmerken van spirituele ervaringen beschrijven. Gemiddeld genomen werd op deze stellingen niet positief gescoord. Via twee Principal Component Analyses is geprobeerd om onderscheid te maken tussen verschillende

vormen van intense ervaringen. Hieruit kwamen twee componenten. De eerste component – met een Chronbach's alpha van 0,93 – is theoretisch te begrijpen als een beschrijving van een paradoxale ervaring, tegelijkertijd transcendent gericht (contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander) en innerlijk gericht (contact of inzicht in het zelf of innerlijke motieven). Gemiddeld scoren respondenten niet positief op deze component. De tweede component – met een Chronbach's alpha van 0,87 – is theoretisch te begrijpen als een positieve (plateau)ervaring van rust en harmonie, verbondenheid met het landschap en 'in het landschap zijn'. Meer dan de helft van de respondenten met een intense ervaring scoort gemiddeld hoger dan neutraal op deze component. De twee componenten zijn niet onafhankelijk, maar sterk aan elkaar gecorreleerd.

Met behulp van deze twee componenten (die 'transcendent' en 'harmonie' zijn genoemd) is het mogelijk door middel van een clusteranalyse vier verschillende vormen van intense ervaringen te onderscheiden. De eerste vorm is een volledige spirituele ervaring: respondenten die hieronder vallen scoren positief op beide componenten. Dit is slechts een zeer kleine groep van 20 respondenten. Het tweede cluster bestaat uit respondenten met een ervaring van harmonie: zij scoren positief op de component 'harmonie' en negatief op de component 'transcendent'. Dit betreft een kwart van het totale aantal respondenten. Het derde en vierde cluster bestaat uit respondenten die op beide componenten in meer of mindere mate negatief scoren. Intense ervaringen in Orientalis zijn meer een harmonieuze (plateau)ervaring van rust en minder een heftige transcendente ervaring met contact met een Ander / grotere werkelijkheid en met het innerlijk.

Uit een clusteranalyse over de aanwezige emoties tijdens intense ervaringen, blijkt dat er drie verschillende soorten emoties te onderscheiden zijn: vredige en gelukkige emoties, grootse emoties en negatieve emoties. De meer heftige en grootse emoties die vaak worden gebruikt om het verhevene te beschrijven, scoren relatief lager dan de meer harmonieuze emoties van het vredige en gelukkige. Tijdens spirituele ervaringen zijn alle gemeten emoties sterker aanwezig dan tijdens niet-spirituele ervaringen.

10,6% van de respondenten met een intense ervaring gaf aan dat hun ervaring spiritueel was. Van alle respondenten die 'ja' antwoorden op de vraag of hun ervaring spiritueel was, zijn de ervaringen geclusterd als spirituele ervaringen of ervaringen van harmonie. Dit betekent dat de gebruikte clustering duidelijk overeenkomsten heeft met de betekenis die respondenten zelf toekennen aan het begrip 'spirituele ervaring'.

Vrouwen hebben relatief meer spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie en mannen relatief meer niet-spirituele ervaringen en ervaringen van lichte harmonie. Opvallend is dat bij de vraag naar de aanwezigheid van specifieke emoties vrouwen niet significant hoger scoren. Dit kan erop wijzen dat de verklaring dat vrouwen hoger scoren 'omdat ze cultureel meer gewend zijn om over gevoelens te praten en na te denken terwijl ze eigenlijk dezelfde gevoelens ervaren als mannen' niet van toepassing is, aangezien vrouwen dan waarschijnlijk ook op deze vraag significant hoger zouden scoren.

Ten slotte is geanalyseerd welke elementen in het museumpark intense ervaringen verstoren. De meeste genoemde verstoringen werden veroorzaakt door geluidsoverlast. Dit past binnen het beeld dat de meest intense ervaring vooral een ervaring van rust en harmonie is.

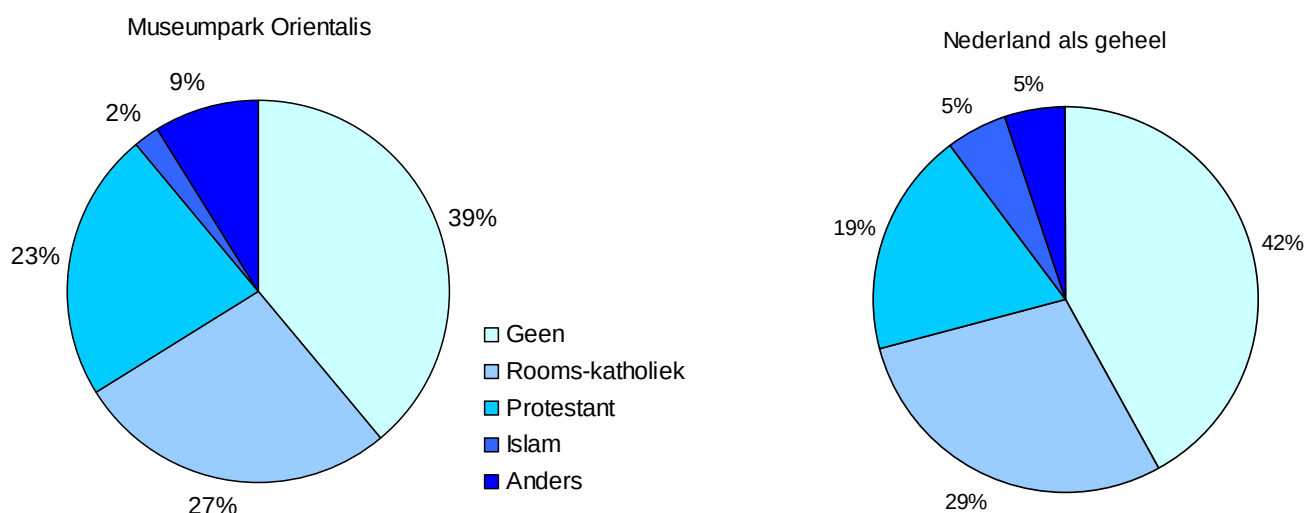
5.3 Spirituele levenshouding en persoonlijkheid

Welke spirituele levenshouding hebben bezoekers van Museumpark Orientalis? In deze paragraaf wordt ingegaan op de spirituele levenshouding en persoonlijkheid van de respondenten. Deze gegevens worden gerelateerd aan een aantal achtergrondkenmerken van bezoekers. Aangezien spirituele levensinstelling een complex begrip is, is het in dit onderzoek op verschillende manieren gemeten. De meest uitgebreide gebruikte methode is de Spiritual Experience Index - Revised (SEI-R). Deze meetschaal bestaat uit twee subschalen, Spiritual Support (SS) en Spiritual Openness (SO). Spiritual Support meet het vertrouwen op geloof of levensbeschouwing voor support of het nastreven van een spirituele levenshouding en Spiritual Openness meet de receptieve houding ten opzichte van nieuwe spirituele mogelijkheden of het zoeken naar een spirituele levenshouding. Daarnaast is een methode gebruikt om levensbeschouwingen te meten die werd ontwikkeld door het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS). Deze methode vraagt mensen tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke

groepering men zich rekent en hoe vaak men naar godsdienstige bijeenkomsten gaat. Ten slotte is alle respondenten gevraagd in hoeverre hun geloof belangrijk voor hen is (waarbij geloof ook gelezen mocht worden als levensbeschouwing of spirituele levensinstelling). Deze meetmethode is geïntroduceerd door Genia (2001) en zal daarom meetmethode Genia worden genoemd. In paragraaf 5.3.1 en 5.3.2 wordt de spirituele levensinstelling van respondenten behandeld. In de eerste paragraaf worden de meetmethode van het CBS en meetmethode Genia besproken, en in de tweede paragraaf de Spiritual Experience Index - Revised. In paragraaf 5.3.3 wordt de persoonlijkheid van respondenten besproken.

5.3.1 Spirituele levensinstelling: meetmethode Genia en meetmethode CBS

Respondenten vinden gemiddeld genomen hun geloof een beetje belangrijk. 56,4% van de respondenten is het eens met de stelling dat hun geloof belangrijk is voor hen. Sommige achtergrondkenmerken spelen een rol bij de mate waarin het geloof belangrijk voor iemand is. Zo vinden vrouwen het geloof belangrijker dan mannen ($F = 8,791$; $p = ,003$; $\eta = 0,152$). Ook is er een lichte relatie met leeftijd: jongeren onder de dertig vinden hun geloof minder belangrijk dan ouderen van boven de zestig jaar ($F = 3,039$; $p = ,049$; $\eta = 0,127$). Verder vinden respondenten in groepen groter dan 20 personen hun geloof belangrijker ($F = 2,833$; $p = ,036$; $\eta = 0,151$) dan respondenten in kleinere groepen. Dit is niet verwonderlijk, aangezien grotere ongeorganiseerde groepen die Orientalis bezoeken vaak religieuze groepen zijn, zoals een parochie of communiegroep. Bezoekfrequentie speelt geen rol in het belang van het geloof.

Figuur 5.4: Kerkelijke gezindtes en levensbeschouwingen. Links: Museumpark Orientalis, rechts: Nederland als geheel. Bron rechter grafiek: CBS, 2008.

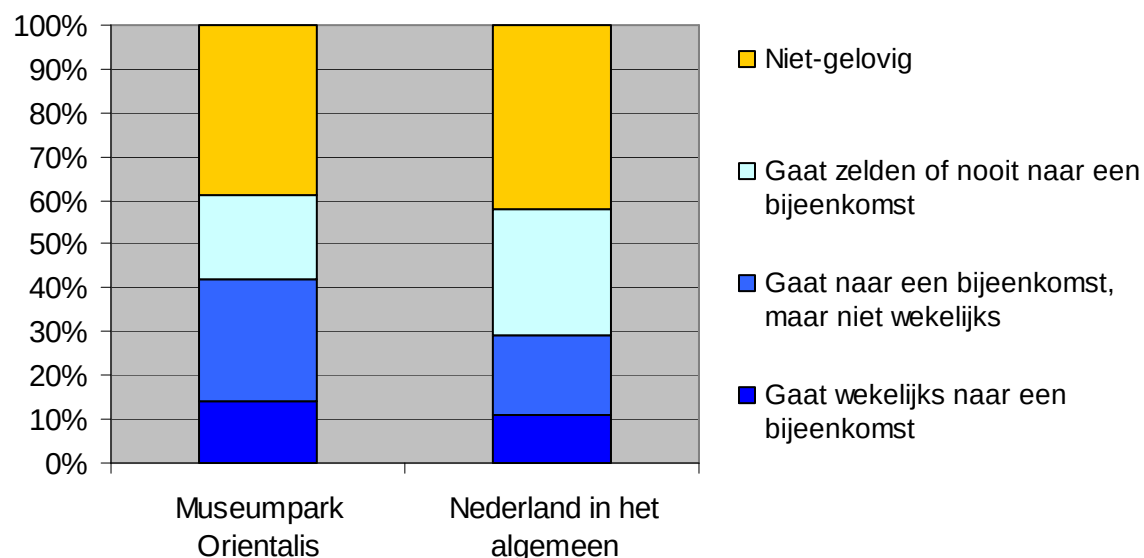
Tot welke van de (meer traditionele) kerkelijke gezindtes of levensbeschouwelijke groeperingen rekent men zich dan? In figuur 5.4 is een overzicht gegeven van de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen waartoe respondenten zich rekenen. Ter vergelijking zijn hieraan de gegevens van het CBS (2008) voor heel Nederland over 2005/2006 toegevoegd.

Uit figuur 5.4 blijkt dat 61% van de respondenten zichzelf rekent tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering. Dat is 3% meer dan het landelijke percentage. De helft van de respondenten noemt zichzelf christelijk: meer dan een kwart rooms-katholiek en iets minder dan een kwart protestant. In vergelijking met Nederland als geheel noemen relatief iets minder mensen zich rooms-katholiek en relatief meer protestant. Blijkbaar is de rooms-katholieke achtergrond van het museumpark niet (meer) terug te zien in de levensinstelling van de respondenten. Slechts een klein percentage van de respondenten noemt zich moslim. 9% van de respondenten ten slotte rekent zichzelf tot een andere levensbeschouwelijke groepering. Genoemd zijn meerdere specifieke christelijke groeperingen (evangelisch, baptist, oecumenisch,

pinkstergemeente, Russisch-orthodox). Verder noemden een aantal respondenten zich joods, humanist, boeddhist, ietsist, agnost, animist of antroposoof.

Bij de levensbeschouwelijke instelling gemeten met de CBS-methode spelen vergelijkbare achtergrondkenmerken een rol als bij de levensinstelling gemeten met de methode-Genia. Zo beschouwen mannen zich vaker dan vrouwen als niet-gelovig ($\chi^2 = 7,952$, $p = ,006$). Dit komt overeen met het feit dat vrouwen hun geloof iets belangrijker vinden dan mannen. Ook is er een verschil naar leeftijd. Jongeren onder de 30 geven vaker aan dat ze niet gelovig zijn dan ouderen boven de zestig jaar ($\chi^2 = 30,166$; $p = ,000$). Dit komt overeen met het hierboven genoemde verschil dat jongeren hun geloof minder belangrijk vinden dan ouderen. Ten opzichte van bezoekfrequentie en groepsgrootte zijn geen significante verschillen.

Meer dan 60% van de respondenten zegt dus gelovig te zijn. Gaan zij dan ook vaak naar de kerk, moskee of andere godsdienstige bijeenkomsten? Het geloof van de respondenten is redelijk geïstitutionaliseerd (zie figuur 5.5): 69% van de gelovigen gaat geregeld naar de kerk, moskee of andere godsdienstige bijeenkomsten. Slechts iets minder dan een kwart van alle gelovigen gaat elke week naar een levensbeschouwelijke bijeenkomst. De respondenten van dit onderzoek gaan relatief vaker naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten dan inwoners van Nederland als geheel. In Nederland als geheel gaat 50% geregeld naar een levensbeschouwelijke bijeenkomst, en 19% wekelijks. Dit betekent dat bezoekers van Orientalis meer met geloof bezig zijn dan de gemiddelde inwoner van Nederland.

Figuur 5.5: Bezoek aan kerk, moskee of andere levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Bron gegevens Nederland in het algemeen: CBS, 2008.

5.3.2 Spirituele levensinstelling: meetmethode Spiritual Experience Index - Revised

In de vorige paragraaf werd spirituele levensinstelling besproken aan de hand van de meetmethode van het CBS en van Genia. In deze paragraaf wordt de spirituele levensinstelling besproken aan de hand van de meetmethode Spiritual Experience Index - Revised (SEI-R). Deze methode is bedoeld als instrument dat geen binding met een specifieke religie heeft. In de stellingen vertaald vanuit het Engels komt wel een aantal keer het woord 'geloof' voor, wat duidt op een binding met religie, maar daarover is bovenaan de pagina van de enquête in het rood de volgende opmerking gemaakt: als u zichzelf niet beschouwt als gelovig, kunt u daar waar *geloof* staat *levensbeschouwing* of *spirituele levenshouding* lezen. Volgens Genia bestaat de SEI-R uit twee verschillende factoren of subschalen, de Spiritual Support (SS) schaal en de Spiritual Openness (SO) schaal.

Om na te gaan of deze meetmethode inderdaad een 2-factorstructuur heeft, is net als in de studie van Genia (1997) een Principal Axis Factoring-analyse gedaan met Varimax Rotation and

Kaiser normalisatie. Het selectie criterium 'eigenwaarde groter dan 1' leidt tot drie factoren die 69% van de variantie verklaren. Alle items worden echter primair verklaard door factor 1 en 2 (zie tabel 5.20). Daarom is opnieuw een Principal Axis Factoring-analyse uitgevoerd met twee vaste factoren. Factor 1 en 2 hebben een eigenwaarde van respectievelijk 11,7 en 3,1 en verklaren samen 65% van de variantie. Dit is in lijn met de resultaten uit eerdere studies. Deze eigenwaarden zijn zelfs hoger dan in de eerdere studies van Genia (1997) (respectievelijk 8,6 en 2,9) en Csarny et al. (2000) (respectievelijk 7,1 en 2,8). Ook de verklaarde variantie van 65% is hoger dan de verklaarde variantie van Genia (50%) en van Csarny et al. (43%).

Tabel 5.18: Principal Axis Factor Matrix. * = reversed scaled.

	Factor	
	SS	SO
1. Ik voel me vaak in contact staan met een kracht groter dan mijzelf	,795	,253
2. Mijn geloof geeft mijn leven doel en zin	,887	,229
3. Mijn geloof is een manier van leven	,842	,257
4. Ik denk vaak aan dingen die te maken hebben met mijn geloof	,857	,214
5. Mijn relatie met God ervaar ik als onvoorwaardelijke liefde	,894	,107
6. Mijn geloof is een belangrijk deel van mijn identiteit	,855	,208
7. Mijn geloof helpt mij om te gaan met droevige dingen en lijden	,867	,263
8. Ik krijg spirituele kracht door te vertrouwen op een hogere kracht	,818	,248
9. Mijn geloof is een diep-emotionele ervaring	,863	,215
10. Ik doe bewust mijn best om in overeenstemming met mijn spirituele waarden te leven	,675	,417
11. Mijn geloof stelt mij in staat mezelf te vergeven wanneer ik tegen mijn geweten handel	,692	,338
12. Het delen van mijn geloof met anderen is belangrijk voor mijn spirituele groei	,858	,159
13. Mijn geloof leidt mijn hele kijk op het leven	,863	,202
14. *Ik geloof dat er maar één waar geloof is	,615	-,270
15. Ideeën uit andere geloven kunnen mijn begrip van de spirituele waarheid vergroten	,287	,684
16. *Je moet niet trouwen met iemand van het andere geloof	,533	-,239
17. Ik geloof dat de wereld in principe goed is	-,013	,594
18. Leren over andere geloven is een belangrijk onderdeel van mijn spirituele ontwikkeling	,193	,712
19. Ik voel een sterke binding met de hele mensheid	,372	,536
20. *Ik betwijfel mijn geloof nooit	,542	,006
21. Mijn spirituele overtuigingen kunnen veranderen als ik met nieuwe ideeën en ervaringen in contact kom	,132	,661
22. Mensen van verschillende geloven delen een gemeenschappelijke spirituele binding	,217	,719
23. *Ik geloof dat de wereld in principe slecht is	,296	-,400

Extraction Method: Principal Axis Factoring. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

In de meeste sociaal-wetenschappelijke studies wordt geen gebruik gemaakt van een Principal Axis Factoring-analyse (PAF), maar van een Principal Component Analyse (PCA) om verschillende factoren te onderscheiden. Deze tweede analyse is ook eerder in dit onderzoek gebruikt om factoren achter kenmerken van spirituele ervaringen en achter diverse emoties te onderscheiden. Waarom Genia en haar volgers deze methode niet gebruiken en kiezen voor een PAF, is onduidelijk: zij geven hiervoor geen verklaring. In dit onderzoek zijn beide factoranalyses

uitgeprobeerd. De resultaten van de PCA zijn sterk vergelijkbaar met de resultaten van de PAF, daarom is besloten om Genia hierin te volgen en de resultaten van de PAF aan te houden.

Wanneer met meer detail naar tabel 5.20 wordt gekeken, valt er iets vreemds op. De eerste dertien stellingen worden goed verklaard door factor 1 (Spiritual Support). Bij de daaropvolgende tien stellingen, die verklaard zouden moeten worden door factor 2 (Spiritual Openness), is dat echter niet het geval. Drie stellingen (aangegeven in rood in tabel 5.20), namelijk 'ik geloof dat er maar één waar geloof is', 'je moet niet trouwen met iemand van het andere geloof' en 'ik betwijfel mijn geloof nooit', worden juist verklaard door factor 1 en niet door factor 2. Vanuit theoretisch oogpunt zouden deze drie stellingen ook onder factor 1 verklaard kunnen worden. De eerste stelling, ik geloof dat er maar één waar geloof is, is theoretisch met een omgedraaide schaal te begrijpen onder Spiritual Openness. Als iemand niet gelooft dat er één waar geloof is maar dat er meerdere ware geloven zijn, dan zou hij Spiritual Open genoemd kunnen worden. Aan de andere kant kan het ook zo zijn dat wanneer iemand gelooft dat er maar één waar geloof is, namelijk het zijne, hij extra steun krijgt van zijn geloof. Dan is deze stelling een onderdeel van Spiritual Support. Dit is ook van toepassing op de andere twee stellingen. Als iemand zijn geloof vaak betwijfelt, zou dat kunnen betekenen dat hij openstaat voor andere geloven (Spiritual Openness), maar indien hij zijn geloof niet vaak betwijfelt, zou dat ook kunnen betekenen dat hij veel steun haalt uit zijn geloof (Spiritual Support). Deze stellingen kunnen dus onder beide schalen theoretisch goed geïnterpreteerd worden. Aangezien uit de PAF-analyse blijkt dat deze drie stellingen vallen onder factor 1, Spiritual Support, zijn ze in de verdere analyse onder factor 1 opgenomen.

Hoe betrouwbaar zijn deze twee factoren? Daarvoor is een reliability analysis uitgevoerd. De Cronbach's alpha voor de SS-schaal (bestaande uit 16 stellingen) is 0,97. Dit is iets hoger dan de Cronbach's alpha's in eerdere studies, die varieerden tussen 0,92 en 0,95 (Genia, 1997; Reinert en Bloomingdale, 2000; Csarny et al., 2000). Voor de SO-schaal (bestaande uit 7 stellingen) is de Cronbach's alpha 0,82. Ook deze alpha is hoger dan de Cronbach's alpha's van 0,75-0,79 uit eerdere studies (Genia, 1997; Reinert en Bloomingdale, 2000; Csarny et al., 2000). De Cronbach's alpha voor de gehele schaal (SS en SO samen) is 0,95. Ook dit is iets hoger dan de waardes (0,87-0,89) uit eerdere studies (Genia, 1997; Reinert en Bloomingdale, 2000; Csarny et al., 2000).

De Spiritual Experience Index - Revised kan worden gebruikt om mensen in te delen naar verschillende vormen van spirituele levenshouding. Genia (1997) onderscheidt vier typen spirituele levenshoudingen: 'onderontwikkeld', mensen die laag scoren op beide schalen, 'dogmatisch', mensen die hoog scoren op SS en laag op SO, 'transitioneel', mensen die laag scoren op SS en hoog op SO, en 'groeigeoriënteerd', mensen die hoog scoren op beide schalen.

Voor een goede classificatie is het noodzakelijk om goede scheidingspunten te vinden: wanneer scoort iemand hoog dan wel laag op een schaal? Een mogelijkheid hiervoor is het theoretische middelpunt van de schaal te gebruiken. Op een zespunts Likert-schaal is het theoretische middelpunt voor één stelling 3,5. Bij meerdere stellingen moet dit getal worden vermenigvuldigd met het aantal stellingen. Genia (1997) is echter van mening dat het gebruik van theoretische middelpunten betekenisloze categorieën kan opleveren als deze significant verschillen van een doorsnee sample. Zij raadt aan om hogere normatieve middelpunten te gebruiken gebaseerd op de gemiddelden in haar (Amerikaanse) doorsnee sample (zie ook tabel 5.21).

In dit onderzoek waren de gemiddelde scores 48 voor de SS-schaal en 27 voor de SO-schaal. In tegenstelling tot de bevindingen in Genia's onderzoek is de gemiddelde score op de SS-schaal juist lager dan het theoretische middelpunt. De gemiddelde score op de SO-schaal is iets hoger dan het theoretische middelpunt, maar minder hoog dan in Genia's onderzoek. Het is dus waarschijnlijk dat de normatieve Amerikaanse gemiddelden significant anders zijn dan de normatieve Nederlandse gemiddelden. Aangezien er geen Nederlandse onderzoeken zijn gevonden waarbij deze methode is gebruikt, zijn er geen normatieve Nederlandse gemiddelde waarden voor handen. Het is mogelijk om de gemiddelden uit dit onderzoek aan te houden als normatieve gemiddelde waarde, maar waarschijnlijk zijn bezoekers van Orientalis, een museum specifiek gericht op religies, niet representatief als doorsnee sample. Aangezien er niets beters is, is besloten om de theoretische middelpunten (45,5 voor de SS-schaal en 24,5 voor de SO-schaal) als scheidingspunten te gebruiken.

Tabel 5.19: Middelpunten op de SEI-R

	SS-schaal	SO-schaal
Theoretisch middelpunt	56	25
Genia's normatieve middelpunten	66	31
Gemiddelde score in dit onderzoek	48	27

Op basis van deze scheidingspunten scoort 35,3% hoog op de SS-schaal (N = 360) en 64,5% hoog op de SO-schaal (N = 361). Dit betekent dat de meerderheid van de respondenten open staat voor nieuwe spirituele mogelijkheden of zoekt naar een spirituele levenshouding. Aangezien Orientalis een plek wil zijn "waar mensen van verschillende culturen en levensbeschouwingen elkaar ontmoeten, hun eigen geschiedenis en werkelijkheid verkennen en beleven, evenals die van de ander" (Orientalis, 2007:7), is het niet vreemd dat de respondenten in meerderheid openstaan voor andere spirituele levensbeschouwingen. Een minderheid van de respondenten vertrouwt op geloof of levensbeschouwing voor support of streeft een specifieke spirituele levenshouding na.

Wanneer de twee schalen samengenomen worden, is het mogelijk om onderscheid te maken tussen vier typen spirituele houdingen: 'onderontwikkeld', 'dogmatisch', 'transitioneel' en 'groeigeoriënteerd'. In dit onderzoek is van 29,1% van de respondenten de spirituele houding geclassificeerd als onderontwikkeld, van 6,7% als dogmatisch, van 36,0% als transitioneel en van 28,2% als groeigeoriënteerd (N = 358). Weinig respondenten zijn geclassificeerd als dogmatisch. Dit betekent dat Orientalis relatief weinig bezoekers trekt die sterk vasthouden aan hun eigen levensbeschouwing en niet openstaan voor andere levensbeschouwingen.

De theoretische middelpuntenanalyse is echter niet de enige methode om verschillende typen spirituele levenshoudingen te onderscheiden. Hiervoor kan ook een clustermethode gebruikt worden, net zoals is gedaan bij het onderscheiden van verschillende intense ervaringen in paragraaf 5.2. Uit de clusteranalyse komen drie verschillende clusters naar voren, waarvan de middelpunten in tabel 5.22 te lezen zijn. Deze lijken op drie van de vier door Genia onderscheiden types spirituele levenshoudingen, namelijk onderontwikkeld, groeigeoriënteerd en transitioneel. In het eerste cluster is zowel de score op de SS-schaal als op de SO-schaal lager dan het theoretische middelpunt (zie tabel 5.21) en is de score dus voor beide schalen negatief. Dit cluster kan in overeenstemming met Genia 'onderontwikkeld' genoemd worden. Het grootste deel van de respondenten valt in dit cluster. Het tweede cluster scoort voor de SO-schaal hoger dan het theoretische middelpunt en voor de SS-schaal lager dan het theoretische middelpunt en kan 'transitioneel' genoemd worden. In het derde cluster is de score op beide schalen hoger dan het theoretische middelpunt. Dit cluster kan daarom 'groeigeoriënteerd' genoemd worden. In de clusterindeling wordt dus geen 'dogmatische' levenshouding onderscheiden. Dit relateert met de bevindingen in de theoretische middelpuntenindeling, waar deze levensinstelling bij slechts een klein percentage respondenten voorkomt. In vergelijking met de theoretische middelpuntenindeling zijn meer respondenten geclassificeerd als onderontwikkeld, en minder als groeigeoriënteerd.

Tabel 5.20: Clusteranalyse voor de SEI-R

Clusterlabel	n	%	Clustercentrum voor SS-schaal	Clustercentrum voor SO-schaal
Onderontwikkeld	146	40,8	25	23
Transitioneel	131	36,6	52	29
Groeigeoriënteerd	81	22,6	81	30
Totaal	358	100,0	*	*

Welke indeling is nu beter, een indeling gebaseerd op theoretische middelpunten of op een clusteranalyse? Er zijn een aantal argumenten die erop wijzen dat de indeling gebaseerd op de clusteranalyse handzamer is voor dit onderzoek. De clusterindeling komt namelijk voort uit de data zelf. De theoretische middelpuntenindeling daarentegen is een tamelijk arbitraire indeling die, zoals Genia al betoogt, betekenisloze categorieën kan opleveren als deze significant verschillen van een doorsnee sample. Genia zelf houdt daarom een genormaliseerde standaard

aan voor haar sample. Een dergelijke genormaliseerde standaard is echter voor Nederland niet aanwezig. Verder komt in de theoretische middelpuntenindeling een categorie voor waar slechts een klein percentage van de respondenten onder valt, namelijk 'dogmatisch'. Aangezien zo weinig respondenten in deze categorie vallen, kan deze categorie als weinig betekenisvol worden beschouwd. Daarom zal in het vervolg van dit onderzoek de indeling in drie categorieën volgens de clusteranalyse aangehouden worden.

In hoeverre is de SEI-R-methode gerelateerd aan de twee eerder besproken methodes: de methode van het CBS en de methode van Genia? De methode-Genia is sterk gerelateerd aan de SS-schaal en minder sterk aan de SO-schaal. De correlatie tussen methode-Genia en de SS-schaal is $r = ,832$ en de correlatie met de SO-schaal is $r = ,379$. Er is dus zeker een relatie tussen deze twee meetmethodes, en met name tussen de SS-schaal en de methode-Genia. Respondenten voor wie het geloof belangrijk is, vinden meer steun in hun levensbeschouwing en staan in mindere mate ook meer open voor andere levensbeschouwingen dan respondenten voor wie het geloof minder belangrijk is..

Ook de methode van het CBS is sterk gerelateerd aan de SEI-R-methode. Respondenten die zichzelf niet tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering rekenen, scoren significant lager op zowel de SS-schaal ($F = 124,985$; $p = ,000$; $\eta = 0,509$) als de SO-schaal ($F = 8,804$; $p = ,003$; $\eta = 0,155$). Het verband met de SS-schaal is sterker dan met de SO-schaal.

Tabel 5.23 geeft het verband tussen het type spirituele levenshouding en het bezoek aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Wanneer gekeken wordt naar de respondenten met een groeigeoriënteerde levensinstelling, blijkt dat meer dan 90% zichzelf rekent tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering. Meer dan 80% bezoekt soms of wekelijks levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Van de respondenten met een onderontwikkelde levensinstelling rekent slechts 35% zich tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering en bezoekt bijna niemand wekelijks levensbeschouwelijke bijeenkomsten. Van de respondenten met een transitionele levensinstelling rekent 60% zich tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering. Dit is wellicht wat vreemd, aangezien transitionelen volgens Genia laag scoren op de SS-schaal en weinig steun halen uit hun spirituele levensinstelling. Het clustercentrum voor de SS-schaal voor transitionelen ligt echter op 52, dit is lager dan het theoretische middelpunt maar hoger dan de gemiddelde score in dit onderzoek. Respondenten met een transitionele levensinstelling halen dus wellicht wel enige steun uit hun levensbeschouwing.

Tabel 5.21: Bezoek aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten en type spirituele levenshouding. Het percentage is het percentage binnen hetzelfde cluster.

Bezoek aan levensbeschouwelijke bijeenkomsten		Onderontwikkeld	Transitioneel	Groeigeoriënteerd	Totaal
Geen godsdienst	Aantal	93	39	7	139
	%	63,7%	29,8%	8,6%	38,8%
Bezoekt zelden of nooit bijeenkomsten	Aantal	33	25	9	67
	%	22,6%	19,1%	11,1%	18,7%
Bezoekt soms bijeenkomsten	Aantal	16	54	30	100
	%	11,0%	41,2%	37,0%	27,9%
Bezoekt wekelijks bijeenkomsten	Aantal	4	13	35	52
	%	2,7%	9,9%	43,2%	14,5%
Totaal	Aantal	146	131	81	358
	%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

De SEI-R-methode en de CBS-methode zijn sterk gerelateerd. Toch sluiten deze methoden niet naadloos op elkaar aan. Zo zijn er respondenten van wie de spirituele levensinstelling geclassificeerd is als onderontwikkeld maar die wekelijks naar de kerk of een andere levensbeschouwelijke bijeenkomst gaan. Dit laat zien dat beide methodes niet precies hetzelfde meten. Respondenten kunnen wekelijks naar de kerk gaan, maar toch weinig steun aan hun geloof hebben en weinig openstaan voor andere levensbeschouwingen. Ook zijn er

groeigeoriënteerden die zichzelf niet tot een bepaalde kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekenen. Zij hebben wellicht hun eigen spirituele levenshouding gevonden waarin ze steun vinden, maar vinden deze niet terug in de categorieën opgesteld door het CBS.

Net als bij de vorige methodes om spirituele levensinstelling te meten, is er bij de SEI-R-methode sprake van relaties met achtergrondkenmerken. Zo scoren mannen significant lager op de SS-schaal ($F = 10,825$; $p = ,001$; $\eta = 0,173$) alsook op de SO-schaal ($F = 9,394$; $p = ,002$; $\eta = 0,160$). De spirituele houding van vrouwen is vaker geclassificeerd als groeigeoriënteerd en van mannen als onderontwikkeld ($\chi^2 = 13,380$; $p = ,004$). Vrouwen halen dus relatief vaker steun uit hun eigen levensbeschouwing en staan ook vaker open voor andere levensbeschouwingen. Dit komt overeen met de resultaten uit de andere twee methodes om spirituele levensinstelling te meten, namelijk dat vrouwen hun geloof belangrijker vinden dan mannen en zich vaker als gelovig beschouwen.

Bij de vorige meetmethodes was een generatieverschil te zien tussen ouderen en jongeren: jongeren geven vaker aan dat ze niet gelovig zijn en vinden hun geloof minder belangrijk. Is dat bij de SEI-R-methode ook het geval? Dat verschilt per schaal. Op de SS-schaal scoren jongeren, in overeenstemming met eerdere resultaten, lager dan ouderen ($F = 3,167$; $p = ,043$; $\eta = 0,132$). Op de SO-schaal echter is er geen significant verschil tussen generaties. Generatieverschillen spelen dus wel een rol bij de mate waarin men gelovig is of steun vindt in zijn geloof, maar niet in de mate waarin men open staat voor andere geloven of spirituele levensinstellingen. Ten opzichte van bezoekfrequentie en groeps grootte zijn geen significante verschillen.

5.3.3 Persoonlijkheid

Persoonlijkheid kan op vele verschillende manieren onderzocht worden. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de TIPI-methode ontwikkeld door Gosling et al. (2003): een zeer korte Big Five-test bestaande uit tien items. Omdat dit een korte test is, waarbij de vijf kenmerken van persoonlijkheid elk met slechts twee items worden bevraagd, is het niet mogelijk om de betrouwbaarheid van de kenmerken te testen met een Chronbach's alpha reliability analyse. Uit de antwoorden die gegeven worden in de enquête blijkt dat gemiddeld respondenten het met meer items eens dan oneens zijn. Verder bestaan sommige items uit twee woorden die vooral positief geladen zijn (zoals sympathiek en warm), en andere items uit twee woorden die vooral negatief geladen zijn (zoals ongeorganiseerd en onzorgvuldig). Respondenten scoren gemiddeld alleen negatief op items die beide negatief geladen zijn (bezorgd en snel van streek; ongeorganiseerd en onzorgvuldig; en traditioneel en niet creatief). Dit wijst erop dat respondenten wellicht aan 'wensdenken' doen en zichzelf geen of in mindere mate negatieve eigenschappen toeschrijven.

Voor alle respondenten is de score per Big Five-kenmerk berekend door de gemiddelde score over twee items per kenmerk te nemen (waarbij er steeds één item 'reversed scaled' is). In tabel 5.24 zijn de gemiddelde scores per kenmerk te zien. Hieruit blijkt dat respondenten gemiddeld op alle persoonlijkheidskenmerken positief scoren. Er is geen goede normwaarde voor deze specifieke test bekend waaraan de scores getoetst kunnen worden. Het is dus niet te zeggen of deze scores afwijken van de score van een gemiddelde Nederlander. Respondenten scoren vooral hoog op zorgvuldigheid en openheid. Dit laatste is goed te verklaren: waarschijnlijk gaan mensen die openstaan voor nieuwe ervaringen meer naar musea dan mensen die niet openstaan voor nieuwe ervaringen.

Tabel 5.22: Gemiddelde score¹ per persoonlijkheidskenmerk

Persoonlijkheidskenmerk	Gemiddelde score	Standaarddeviatie
Extraversie	0,116	1,2611
Vriendelijkheid	0,415	0,9049
Zorgvuldigheid	1,388	1,0711
Emotionele stabiliteit	0,624	1,2091
Openheid voor nieuwe ervaringen	1,116	1,0486

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: sterk mee oneens (-3), mee oneens (-2), beetje mee oneens (-1), niet eens en niet oneens (0), beetje mee eens (1), mee eens (2), sterk mee eens (3).

5.3.4 Samenvatting: spirituele levensinstelling en persoonlijkheid

In paragraaf 5.3 zijn de spirituele levensinstelling en persoonlijkheid van de respondenten besproken. Om de spirituele levenshouding te meten zijn drie verschillende methodes gebruikt: de Spiritual Experience Index - Revised (SEI-R), de CBS-methode en de methode-Genia. Deze methodes correleren sterk, maar komen niet precies overeen.

Uit de CBS-methode blijkt dat meer dan 60% van de respondenten zichzelf rekent tot een bepaalde kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke organisatie. De helft van de respondenten noemt zichzelf christelijk. In vergelijking met Nederland als geheel noemen relatief iets minder mensen zich rooms-katholiek en relatief meer protestant. Blijkbaar is de rooms-katholieke achtergrond van het museumpark niet (meer) terug te zien in de levensinstelling van de respondenten. Het geloof van de respondenten is redelijk geïnstitutionaliseerd: 69% van de gelovigen gaat geregeld naar de kerk, moskee of andere godsdienstige bijeenkomsten; minder dan een kwart van alle gelovigen gaat zelfs elke week. Respondenten van dit onderzoek gaan relatief vaker naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten dan inwoners van Nederland als geheel.

Uit de SEI-R blijkt dat de meerderheid van de respondenten openstaat voor nieuwe spirituele mogelijkheden of zoekt naar een spirituele levenshouding. Een minderheid van de respondenten vindt daadwerkelijk veel steun in zijn of haar spirituele levensinstelling. In dit onderzoek zijn respondenten middels een clusteranalyse ingedeeld in verschillende typen levensinstellingen. Van 41% van de respondenten is de spirituele houding geclassificeerd als onderontwikkeld, van 37% als transitioneel en van 23% als groeigeoriënteerd. Er is geen cluster 'dogmatisch' onderscheiden, zoals Genia dat doet. De reden hiervan is dat Museumpark Orientalis relatief weinig bezoekers trekt die sterk vasthouden aan hun eigen levensbeschouwing en niet openstaan voor andere levensbeschouwingen.

De spirituele levensinstelling is gerelateerd aan geslacht en leeftijd. Vrouwen beschouwen zichzelf vaker als gelovig, halen vaker steun uit hun eigen levensbeschouwing en staan meer open voor andere levensbeschouwingen dan mannen. Daarnaast is er een generatieverschil. Ouderen geven vaker aan gelovig te zijn en halen meer steun uit hun levensbeschouwing dan jongeren. Ouderen staan in gelijke mate als jongeren open voor andere geloven of spirituele levensinstellingen.

Om persoonlijkheid te meten is de korte TIPI-test van Gosling et al. gebruikt. Met deze test is het niet mogelijk een betrouwbaarheidsanalyse op de gemeten persoonlijkheidskenmerken uit te voeren. Uit de persoonlijkheidstest bleek dat respondenten gemiddeld erg hoog scoren op de persoonlijkheidskenmerken zorgvuldigheid en openheid voor nieuwe ervaringen. Dit laatste is goed te verklaren: mensen die openstaan voor nieuwe ervaringen zullen meer naar musea gaan dan mensen die niet openstaan voor nieuwe ervaringen.

5.4 Relaties tussen intense ervaringen, spirituele levensinstelling en persoonlijkheid

In de vorige paragrafen zijn de intense ervaringen, spirituele levensinstelling en persoonlijkheid van respondenten besproken. Zijn er relaties tussen deze drie elementen? Hebben mensen met een bepaalde persoonlijkheid een bepaalde spirituele levensinstelling? Of hebben mensen met een onderontwikkelde spirituele levensinstelling minder spirituele ervaringen? De relaties tussen deze drie elementen, intense ervaringen, spirituele ervaringen en

persoonlijkheid, zullen in deze paragraaf worden besproken. Daarbij wordt aangenomen dat meer veranderlijke kenmerken wellicht kunnen worden verklaard door minder veranderlijke kenmerken, maar niet andersom. Persoonlijkheid is het minst veranderlijk, spirituele levenshouding meer veranderlijk en spirituele ervaring is het meest veranderlijk. Zo wordt er vanuit gegaan dat persoonlijkheid wellicht spirituele levensinstelling of het krijgen van spirituele ervaringen kan beïnvloeden, maar dat andersom spirituele levensinstelling en spirituele ervaringen persoonlijkheid niet beïnvloeden. Bij het bespreken van de correlaties zal steeds eerst worden uitgegaan van de minst veranderlijke factor.

5.4.1 Persoonlijkheid en spirituele levensinstelling

Kan persoonlijkheid verklaren welke spirituele levenshouding mensen hebben? Om deze vraag te beantwoorden zijn verschillende Anova-testen uitgevoerd waarbij is gekeken of er een correlatie is tussen de vijf persoonlijkheidskenmerken – extraversie, vriendelijkheid, zorgvuldigheid, emotionele stabiliteit en openheid voor nieuwe ervaringen – en spirituele levensinstelling. Daarbij is gebruikgemaakt van de drie verschillende meetmethodes van spirituele levensinstelling: de methode-Genia, de CBS-methode en de SEI-R-methode.

Wanneer spirituele levensinstelling gemeten wordt met de meetmethode-Genia zijn er geen significante relaties tussen persoonlijkheid en spirituele levensinstelling. Wanneer de CBS-methode wordt gebruikt om spirituele levensinstelling te meten is er wel een relatie met één van de persoonlijkheidskenmerken. Mensen die wekelijks naar een levensbeschouwelijke bijeenkomst gaan scoren namelijk gemiddeld lager op het persoonlijkheidskenmerk 'openheid voor nieuwe ervaringen' dan mensen die minder vaak naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten gaan of mensen die zichzelf niet tot een bepaalde levensbeschouwelijke overtuiging rekenen ($F = 5,309$; $p = ,001$). Openheid is ook gerelateerd aan de beleden overtuiging. Protestanten en rooms-katholieken scoren relatief laag op openheid en respondenten die zich niet of tot een andere levensbeschouwelijke groepering rekenen relatief hoog ($F = 6,930$; $p = ,000$).

Wanneer spirituele levensinstelling met de SEI-R-methode wordt gemeten zijn er ook correlaties met persoonlijkheid te vinden. Spiritual Support correleert licht met één van de vijf persoonlijkheidskenmerken, namelijk zorgvuldigheid ($r = 0,125$; $p = ,020$). Respondenten die meer steun halen uit hun geloof zijn dus iets zorgvuldiger of doelgerichter. Spiritual Openness correleert met één ander persoonlijkheidskenmerk, namelijk openheid voor nieuwe ervaringen ($r = 0,231$; $p = ,000$). Mensen die meer openstaan voor andere levensbeschouwingen staan ook in het algemeen meer open voor nieuwe ervaringen.

De uitkomsten uit dit onderzoek zijn niet helemaal in overeenstemming met eerder onderzoek van Csarny et al. (2000). Csarny et al. hebben ook de relatie tussen persoonlijkheid en de SEI-R onderzocht. Zij vonden dat Spiritual Openness positief gecorreleerd is met openheid ($r = 0,46$; $p < 0,01$) en licht gecorreleerd met extraversie ($r = 0,11$; $p < 0,05$). Spiritual Support correleerde in hun onderzoek alleen met vriendelijkheid ($r = 0,25$; $p < 0,01$). De (lichte) relaties van de SEI-R met vriendelijkheid en extraversie uit het onderzoek van Csarny et al. kwamen in dit onderzoek niet naar voren, net zoals de (wederom lichte) relatie van de Spiritual Supportschaal met zorgvuldigheid uit dit onderzoek niet in het onderzoek van Csarny et al. naar voren kwam. De meest sterke relatie was echter in beide onderzoeken gelijk: de relatie tussen Spiritual Openness en het persoonlijkheidskenmerk openheid voor nieuwe ervaringen.

5.4.2 Persoonlijkheid en intense ervaringen in het landschap van Orientalis

Is er een relatie tussen persoonlijkheid en de manier waarop mensen het landschap beleven? En is persoonlijkheid ook van invloed op het soort intense ervaring dat mensen hebben? Wanneer naar de beleving van het landschap van Orientalis in het algemeen wordt gekeken, zijn er correlaties met verscheidene persoonlijkheidskenmerken (zie tabel 5.25). Al deze correlaties zijn slechts lichte correlaties.

Ten eerste is het kenmerk 'openheid voor nieuwe ervaringen' van invloed op de manier waarop mensen het landschap waarderen. Respondenten die meer openstaan voor nieuwe ervaringen, vinden het landschap een belangrijker deel van Orientalis en vinden het mooier. Ook

maakt het landschap van Orientalis grotere indruk op mensen die meer open zijn en komen zij meer tot rust. Deze relaties zijn theoretisch goed verklaarbaar: als iemand meer openstaat voor nieuwe ervaringen, kan een ervaring ook meer indruk maken en een grotere invloed hebben op de gemoedstoestand.

Verder is er een correlatie tussen de waardering voor het landschap van Orientalis en emotionele stabiliteit. Bij mensen die zichzelf emotioneel stabiel vinden, roept het landschap minder diepe emoties op. Bovendien voelen emotioneel stabielere mensen zich minder tot rust komen. Ook dit is theoretisch goed verklaarbaar. Wanneer iemand zichzelf emotioneel stabiel vindt, zullen landschappen minder snel sterke emoties oproepen.

Ten slotte zijn er correlaties tussen de waardering van het landschap van Orientalis en zorgvuldigheid. Mensen die zichzelf zorgvuldiger vinden, komen meer tot rust in het landschap, en vinden het landschap minder rommelig en onverzorgd. Op hen maakte het landschap ook grotere indruk. Dit is opvallend, aangezien critici het museumpark soms juist als rommelig en onverzorgd beoordelen. Gemiddeld vinden respondenten het landschap van Orientalis echter niet rommelig en onverzorgd (zie tabel 5.2). Blijkbaar vinden mensen die zichzelf als zorgvuldig zien, en dus meer gericht zijn op zorgvuldigheid en verzorgdheid, daarentegen het park juist minder rommelig en onverzorgd.

Tabel 5.23: Significante correlaties tussen landschapswaardering en persoonlijkheidskenmerken.

	Het landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	Het landschap vind ik mooi	Het landschap heeft grote indruk op mij gemaakt	Het landschap vind ik rommelig en onverzorgd	Het landschap riep bij mij sterke emoties op	Het landschap liet me tot rust komen
Extraversie	Geen	Geen	Geen	Geen	Geen	Geen
Vriendelijkheid	Geen	Geen	Geen	Geen	Geen	$r = 0,113$ $p = ,030$
Zorgvuldigheid	Geen	Geen	$r = 0,118$ $p = 0,23$	$r = -,180$ $p = ,001$	Geen	$r = 0,153$ $p = ,003$
Emotionele stabiliteit	Geen	Geen	Geen	Geen	$r = -0,120$ $p = ,022$	$r = -0,132$ $p = ,011$
Openheid voor nieuwe ervaringen	$r = 0,143$ $p = ,006$	$r = 0,151$ $p = ,004$	$r = 0,105$ $p = ,044$	Geen	Geen	$r = 0,129$ $p = ,013$

Een aantal persoonlijkheidskenmerken staan in dit onderzoek dus in verband met de waardering van het landschap. Geldt dit ook voor het beleven van intense ervaringen en voor het type intense ervaring? Uit een Anova-test blijkt dat er geen verschil is in persoonlijkheid tussen respondenten die wel c.q. niet een intense ervaring hebben gehad. Wanneer gekeken wordt naar de onderliggende kenmerkende componenten van intense ervaringen, 'transcendent' en 'harmonie', is er wel een verschil. Mensen die minder emotioneel stabiel zijn, scoren hoger op zowel het component 'transcendent' ($r = -0,139$; $p = ,024$) alsook op het component 'harmonie' ($r = -0,128$; $p = 0,036$). Dit resultaat is goed te duiden: spirituele ervaringen kenmerken zich namelijk onder andere door het ervaren van sterke emoties. Mensen die zichzelf emotioneel instabiel noemen zijn gevoeliger voor deze emoties of zijn meer gewend om over dergelijke emoties te praten. Verder is er een lichte relatie tussen het component 'harmonie' en de mate waarin iemand openstaat voor nieuwe ervaringen ($r = 0,145$; $p = ,019$). Dit is vergelijkbaar met de bevinding dat mensen die meer openstaan voor nieuwe ervaringen meer tot rust komen en zich in harmonie voelen met het landschap.

Wanneer het type intense ervaring (onderscheiden door de clusteranalyse gebaseerd op de componenten 'transcendent' en 'harmonie') wordt vergeleken met persoonlijkheid, zijn geen significante relaties te vinden. Mensen met spirituele ervaringen zijn enigszins minder emotioneel stabiel dan mensen met een niet-spirituele ervaring, maar dit verschil is net niet significant.

5.4.3 Spirituele levensinstelling en intense ervaringen in het landschap van Orientalis

Volgens diverse critici kan iedereen spirituele ervaringen beleven, maar staan sommige mensen er meer voor open dan anderen (zie bijvoorbeeld Maslow, 1970). Heeft het ervaren van intense ervaringen te maken met spirituele levenshouding? Hebben mensen die meer openstaan voor andere levensbeschouwingen bijvoorbeeld meer intense of spirituele ervaringen, of heeft dit geen verband met elkaar? En is er een relatie tussen de spirituele levenshouding en de waardering van het landschap?

Uit een correlatieanalyse blijkt dat er relaties te leggen zijn tussen spirituele levensinstelling gemeten volgens de methode-Genia, en beleving van het landschap van Orientalis. Het landschap maakt meer indruk ($r = ,136$; $p = ,001$), roept meer diepe emoties op ($r = ,195$; $p = ,000$) en brengt meer tot rust ($r = ,130$; $p = ,013$) bij respondenten die meer belang hechten aan hun geloof. Dit uit zich ook in de intense ervaringen die respondenten hebben in het landschap. Respondenten die hoger scoren op de vraag of hun geloof belangrijk is voor hen, scoren hoger op het component 'transcendent' ($r = ,229$; $p = ,000$) en op het component 'harmonie' ($r = ,129$; $p = ,039$).

Ook wanneer de CBS-methode gebruikt wordt, zijn er significante correlaties met de beleving van het landschap van Orientalis. Bij respondenten die zich tot een levensbeschouwelijke groepering rekenen, roept het landschap in het algemeen diepere emoties op ($F = 10,519$; $p = ,001$). Dit geldt vooral voor respondenten die zich tot een andere levensbeschouwing dan de christelijke rekenen. Daarnaast is er een relatie met de component 'transcendent' van intense ervaringen. Respondenten die zich tot een levensbeschouwelijke groepering rekenen scoren namelijk hoger op dit component ($F = 23,365$; $p = ,000$). Ook hier zijn het met name respondenten die zich niet tot een christelijke maar tot een andere levensbeschouwelijke groepering rekenen en respondenten die niet wekelijks maar soms naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten gaan, die gemiddeld hoger scoren op het component 'transcendent'. Er is geen significante relatie met de spirituele levensinstelling gemeten met de CBS-methode en de component 'harmonie'. Wel is er een verband met het type intense ervaring. Respondenten die zich tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering rekenen hebben relatief vaker een spirituele ervaring of ervaring van harmonie, en respondenten die zich niet tot een dergelijke groepering rekenen hebben vaker een niet-spirituele ervaring of ervaring van lichte harmonie ($F = 17,163$; $p = ,001$).

De laatste methode die gebruikt is in dit onderzoek om spirituele levensinstelling te meten, is de SEI-R-methode, welke bestaat uit de SS-schaal en de SO-schaal. Ook wanneer spirituele levensinstelling gemeten wordt met deze methode is er een relatie met de beleving van het landschap van Orientalis. Respondenten die hoger scoren op de SS-schaal, en dus meer steun halen uit hun levensinstelling, vinden het landschap indrukwekkender ($r = ,156$; $p = ,004$) en bij hen roept het meer diepe emoties op ($r = ,236$; $p = ,000$). Respondenten die hoger scoren op de SO-schaal en dus meer openstaan voor andere levensbeschouwingen, voelen zich meer tot rust komen in het landschap ($r = ,251$; $p = ,000$). Daarnaast relateert de score op de SO-schaal ook met de mate waarin het landschap van Orientalis indrukwekkend wordt gevonden ($r = ,154$; $p = ,004$) en het sterke emoties oproept ($r = ,161$; $p = ,003$). Het landschap roept vooral diepe emoties op bij mensen met een groeigeoriënteerde of transitionele spirituele levensinstelling.

De invloed van de met de SS- en SO-schaal gemeten spirituele levensinstelling uit zich ook in de intense ervaringen die respondenten hebben. Respondenten die hoger scoren op de SS-schaal scoren hoger op beide componenten van spirituele ervaringen. De correlatie met het component 'transcendent' ($r = 0,348$; $p = ,000$) is sterker dan de correlatie met het component 'harmonie' ($r = ,194$; $p = ,002$). Respondenten die hoger scoren op de SO-schaal en dus meer openstaan voor andere levensbeschouwingen, scoren ook op beide componenten van spirituele ervaringen hoger. De correlatie met het component 'harmonie' ($r = ,328$; $p = ,000$) is hier juist iets sterker dan de correlatie met het component 'transcendent' ($r = 0,298$; $p = ,000$). Wanneer het type intense ervaring wordt vergeleken met het type spirituele levensinstelling, blijkt dat respondenten met een spirituele ervaring voornamelijk een groeigeoriënteerde spirituele levensinstelling hebben. Ervaringen van harmonie komen vooral voor bij respondenten met een transitionele levensinstelling en ervaringen van lichte harmonie en niet-spirituele ervaringen bij respondenten met een onderontwikkelde spirituele levensinstelling.

Uit alle drie methodes blijkt een duidelijke correlatie tussen de spirituele levensinstelling en de intense ervaring in het landschap van Orientalis. Respondenten die zichzelf als gelovig beschouwen en meer steun vinden in hun geloof scoren hoger op het component 'transcendent'. Dit is theoretisch te verklaren, doordat het component 'transcendent' een beschrijving is van contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander. Het is te begrijpen dat mensen die zich niet tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering rekenen of voor wie het geloof geen steun biedt, zich minder snel in contact voelen staan met een hogere werkelijkheid of met God. Ook is er een relatie met het component 'harmonie'. Vooral respondenten die openstaan voor andere levensbeschouwingen scoren hoger op dit component. Aangenomen mag worden dat respondenten die meer openstaan voor andere levensbeschouwingen ook meer open staan voor ervaringen in het landschap.

5.4.4 Samenvatting: intense ervaringen hangen samen met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid

De waardering van respondenten voor het landschap van Orientalis en het beleven van een intense ervaring in dit landschap hangt samen met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid. Wat betreft persoonlijkheid zijn er twee kenmerken die van invloed zijn op waardering van het landschap van Orientalis. Een van deze kenmerken is 'openheid voor nieuwe ervaringen'. Respondenten die meer openstaan voor nieuwe ervaringen, waarderen het landschap van Orientalis meer. Ze vinden het landschap een belangrijker deel van Orientalis en vinden het mooier. Ook maakt het landschap grotere indruk op mensen die meer open zijn en laat het hen meer tot rust komen. Openheid heeft niet alleen invloed op de waardering van het landschap, maar ook op de intense ervaringen die mensen beleven in het landschap. Respondenten die meer openstaan voor nieuwe ervaringen scoren hoger op het component 'harmonie' van intense ervaringen. Het tweede persoonlijkheidskenmerk dat van invloed is op landschapsbeleving is emotionele stabiliteit. Ten eerste is er een (negatief) verband met dit kenmerk en de waardering voor het landschap. Bij respondenten die zichzelf emotioneel stabiel vinden, roept het landschap minder diepe emoties op. Bovendien voelen emotioneel stabielere respondenten zich minder tot rust komen. Dit werkt door in de intense ervaring die mensen in het landschap hebben. Respondenten die meer emotioneel stabiel zijn, scoren lager op zowel het component 'transcendent' als op het component 'harmonie'.

Naast persoonlijkheid is ook spirituele levensinstelling van invloed op de beleving van het landschap van Orientalis. Respondenten die meer steun hebben aan hun levensinstelling en meer open staan voor andere levensinstellingen, waarderen het landschap als indrukwekkender en rustgevender en bij hen roept het meer diepe emoties op. De relatie tussen spirituele levensinstelling en intense ervaringen is vrij sterk. Respondenten die zichzelf als gelovig beschouwen en meer steun vinden in hun geloof scoren hoger op beide componenten van intense ervaringen, en vooral op het component 'transcendent'. Vooral respondenten die zich niet tot een christelijke maar tot een andere levensbeschouwelijke groepering rekenen en respondenten die niet wekelijks maar soms naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten gaan, scoren gemiddeld hoger op de component 'transcendent'. Dit is theoretisch wel te verklaren, aangezien het component 'transcendent' een beschrijving is van contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander. Het is te begrijpen dat mensen die zich niet tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering rekenen of voor wie het geloof geen steun biedt, zich minder snel in contact voelen staan met een hogere werkelijkheid of met God. Respondenten die meer openstaan voor andere levensinstellingen scoren ook hoger op beide componenten van intense ervaringen, maar juist het sterkst op de component 'harmonie'.

Hoofdstuk 6: Conclusie en discussie

Na de uitgebreide en gedetailleerde bespreking van de uitkomsten van het kwantitatieve onderzoek in hoofdstuk 5, wordt in dit hoofdstuk teruggekeken op de grote lijnen van het betoog. Dit hoofdstuk gaat terug naar de kern: in hoeverre zijn de onderzoeksvragen beantwoord? Welke kennis is vergaard en welke onderzoekslijnen zijn ontwikkeld, en hoe dragen deze bij aan het doel van het onderzoek? Ook worden de uitkomsten ter discussie gesteld en de wordt de invloed van de methodisch aanpak op de uitkomsten besproken. Ten slotte worden aanbevelingen gegeven voor verder wetenschappelijk onderzoek en praktische aanbevelingen voor Museumpark Orientalis.

6.1 Conclusie

Dit onderzoek is opgezet vanuit drie veronderstellingen. De eerste veronderstelling is dat de rol van musea in de hedendaagse samenleving aan het veranderen is. Musea zijn veranderd van instellingen met als belangrijkste doel het verzamelen, beheren en tentoonstellen van objecten in instellingen gericht op beleving. De tweede veronderstelling in dit onderzoek is dat spiritualiteit steeds belangrijker wordt in de hedendaagse maatschappij. De laatste veronderstelling ten slotte is dat spiritualiteit en omgeving een belangrijke relatie met elkaar hebben. Deze veronderstellingen vormen de basis van dit onderzoek naar spirituele ervaringen in het landschap van Museumpark Orientalis. Spirituele ervaringen kunnen mogelijk een (nieuwe) vorm van 'beleven' zijn voor musea, en in het bijzonder voor museumparken waarin het landschap een belangrijke rol speelt. Het doel van dit onderzoek is: *meer inzicht verkrijgen in de mogelijkheid van spirituele ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis, alsmede meer inzicht verkrijgen in de relatie van spirituele ervaringen met de inrichting van Museumpark Orientalis en in het bijzonder van het landschap*. Met dit doel voor ogen zijn vier specifieke onderzoeksvragen voor Museumpark Orientalis opgesteld:

1. In hoeverre voldoen ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis aan kenmerken van een spirituele ervaring?
2. Indien ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap voldoen aan kenmerken van spirituele ervaringen, is het dan mogelijk om verschillende vormen van spirituele ervaringen te onderscheiden?
3. Welke kenmerken en eigenschappen van Museumpark Orientalis, en in het bijzonder van het landschap van Museumpark Orientalis, vormen de aanleiding van spirituele ervaringen in Museumpark Orientalis?
4. Kunnen ervaringen in het landschap van Museumpark Orientalis die voldoen aan de kenmerken van een spirituele ervaring, worden gecorreleerd met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid?

De eerste twee onderzoeksvragen gaan in op de persoonlijke component van spirituele ervaringen, die betrekking heeft op de bewustzijns- en gevoelstoestand van een persoon tijdens en voorafgaand aan een spirituele ervaring. De derde onderzoeksvraag heeft betrekking op de interactieve component, die het proces van interactie tussen een persoon en het onderwerp dat de aanleiding vormt tot de spirituele ervaring belicht. In de vierde vraag wordt een relatie gelegd met spirituele levensinstelling en persoonlijkheid.

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is een kwantitatief onderzoek uitgevoerd onder 407 bezoekers van Museumpark Orientalis. De totale responsrate van dit onderzoek is erg hoog, namelijk 73%.

Omdat het begrip 'spirituele ervaringen' volgens Van Trigt (2002) wellicht niet aansluit bij de leefwereld van de meeste Nederlanders, is respondenten niet direct gevraagd naar spirituele ervaringen, maar naar hun meest intense ervaring in het landschap van Orientalis, hetgeen beter aansluit bij de leefwereld van de gemiddelde Nederlander. De achterliggende veronderstelling is

dat alle spirituele ervaringen intense ervaringen zijn, maar niet alle intense ervaringen spirituele ervaringen. Maar liefst 70% van de respondenten heeft een intense ervaring gehad in het landschap van Orientalis. In de beschrijving van deze ervaringen verwijst een groot deel van de respondenten naar een specifieke plek in het landschap waar de ervaring plaatsvond (waarbij het meertje bij Tell Arab en het landschap rondom Beth Juda het meest genoemd worden) of naar specifieke natuurlijke of landschappelijke elementen, zoals dieren, (oude) bomen, hoogteverschillen en de ruimtelijkheid. Een kleiner aantal respondenten beschrijft de meest intense ervaring als een ervaring van rust en harmonie, zoals blijkt uit het volgende citaat: *'Mijn gemoedstoestand was in evenwicht met de stilte in het park'*.

Of deze ervaringen spirituele ervaringen zijn, is voorgelegd aan de respondenten zelf. 10,6% van de respondenten met een intense ervaring vindt zijn ervaring een spirituele ervaring en 20,4% weet niet zeker of het een spirituele ervaring was. Uit deze cijfers blijkt dat het geen vreemde aanname is dat museumpark Orientalis een spirituele ervaring kan oproepen, aangezien meerdere respondenten vinden dat ze een spirituele ervaring hadden. Maar is dat ook een spirituele ervaring die voldoet aan de kenmerken uit de theorie?

De in vijf studies naar spirituele ervaringen in de natuur (Van den Berg, 1995; Williams en Harvey, 2001; Frederickson en Anderson, 1999; Van Trigt, 2002; Terhaar, 2005 in De Pater, 2006) onderscheiden kenmerken zijn gebruikt om te meten in hoeverre een intense ervaring spiritueel is. Deze kenmerken zijn: sterk affect, onzegbaarheid, ervaring van eenheid, ervaring van tijdloosheid, ervaring van een Ander of hogere werkelijkheid of centrale kracht, innerlijk inzicht, roeping, verhoogde zintuiglijke gevoeligheid, contact met innerlijk, paradox en rust en bezinning. Gemiddeld genomen scoren de intense ervaringen van respondenten negatief op de meeste kenmerken van spirituele ervaringen. Dat de gemiddelde intense ervaring geen spirituele ervaring is, sluit niet uit dat sommige intense ervaringen dat wel zijn.

Daarom is via twee Principal Component Analyses (PCAs) onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van intense ervaringen. Uit de PCAs bleek dat de kenmerken van spirituele ervaringen samengenomen konden worden in twee onderliggende componenten. De eerste component, met een Chronbach's alpha van 0,93 en verklaarde variantie van 61%, bevat de kenmerken 'innerlijk inzicht', 'contact met het innerlijk', 'roeping', 'ervaring van een Ander, hogere werkelijkheid of centrale kracht' en 'ervaring van eenheid'. Deze component is daarmee theoretisch goed te begrijpen als een paradoxale ervaring; tegelijkertijd transcendent gericht (contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander) en innerlijk gericht (contact of inzicht in het zelf of innerlijke motieven). De gemiddelde score op deze component is negatief.

De tweede component, met een Chronbach's alpha van 0,87 en een verklaarde variantie van 59%, bestaat uit de kenmerken 'rust en bezinning', 'sterk affect', 'verhoogde zintuiglijke gevoeligheid van de omgeving' en aspecten van het kenmerk 'ervaring van eenheid', namelijk ervaring van eenheid *met het landschap*. Ook deze component is theoretisch goed te begrijpen, namelijk als een positieve (plateau)ervaring van rust en harmonie, verbondenheid met het landschap en 'in het landschap zijn'. De gemiddelde score op deze component is licht positief.

Deze twee componenten zijn niet onafhankelijk, maar correleren sterk met elkaar ($r = 0,734$). Omdat de gemiddelde scores op beide componenten sterk verschillen en omdat de componenten theoretisch te begrijpen zijn, is het mogelijk deze componenten te gebruiken om verschillende vormen van intense ervaringen te onderscheiden.

Op basis van de twee componenten zijn met een clusteranalyse vier verschillende vormen van intense ervaringen onderscheiden. Twee van deze vormen voldoen aan kenmerken van spirituele ervaringen. De intense ervaring van respondenten in het eerste cluster kan gekarakteriseerd worden als een volledige spirituele ervaring: zij scoren positief op zowel de component 'transcendent' als de component 'harmonie'. Dit betreft slechts een zeer kleine groep van 20 respondenten (5% van het totale aantal respondenten). Het tweede cluster bestaat uit respondenten van wie de intense ervaring aan een deel van de kenmerken van een spirituele ervaring voldoet. Deze ervaring is gekarakteriseerd als een ervaring van harmonie en scoort positief op de component 'harmonie' en negatief op de component 'transcendent'. Een kwart van het totale aantal respondenten had een dergelijke ervaring. Het derde en vierde cluster bestaat uit respondenten wier ervaring op beide componenten van spirituele ervaringen in meer of mindere mate negatief scoort.

De eerste onderzoeksvraag, of ervaringen in Museumpark Orientalis en in het bijzonder in het landschap van Museumpark Orientalis aan kenmerken van een spirituele ervaring voldoen, kan dus positief worden beantwoord. Een heel klein deel van de respondenten had een ervaring die voldeed aan alle kenmerken van spirituele ervaringen. Een kwart van de respondenten had een ervaring die positief scoorde op enkele kenmerken, namelijk op de kenmerken die harmonie, rust en eenheid met het landschap weergeven.

Ook de tweede onderzoeksvraag, of het mogelijk is om verschillende vormen van spirituele ervaringen te onderscheiden, kan positief beantwoord worden. Er zijn twee vormen van intense ervaringen die voldoen aan meerdere kenmerken van spirituele ervaringen. De eerste vorm is een volledige spirituele ervaring, welke voldoet aan alle kenmerken van spirituele ervaringen. Deze spirituele ervaring is zowel een ervaring van het verhevene, dramatische en grootse, alsook van het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept. De tweede vorm voldoet aan een deel van de kenmerken van spirituele ervaringen en is daarom geen volledige spirituele ervaring genoemd, maar een ervaring van harmonie en 'in het landschap zijn'. Deze ervaring van harmonie is een (plateau)ervaring van het schone, dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept.

Deze tweedeling blijkt ook uit de emoties die op het moment van de intense ervaring aanwezig zijn. Wanneer een PCA wordt uitgevoerd op de beschreven emoties, kunnen drie componenten van emoties onderscheiden worden, waarvan twee componenten met positieve emoties. De eerste component van positieve emoties – met een Chronbach's alpha van 0,92 – bestaat uit tien emoties als rustig, blij, dankbaar, vredig en gelukkig: emoties die vooral een vreugdevolle harmonie, sereniteit en kalmte uitdrukken. De tweede component – met een Chronbach's alpha van 0,74 – bestaat uit drie emoties: euforisch, nederig en verheven. Deze laatste component beschrijft overweldigende en grootse emoties. Ook hier is dus een tweedeling te zien tussen *positieve* emoties: emoties die het grootse en dramatische beschrijven en emoties die harmonie en sereniteit beschrijven. Ook deze twee componenten zijn sterk gecorreleerd ($r = 0,662$). Bij 90% van de spirituele ervaringen van de respondenten zijn zowel de kalme emoties als de grootse, overweldigende emoties aanwezig, waarbij de kalme emoties de overhand hebben. Bij de ervaringen van harmonie zijn vooral de emoties die harmonie en sereniteit beschrijven aanwezig.

De twee behandelde onderzoeksvragen schetsen de persoonlijke component van spirituele ervaringen. De derde onderzoeksvraag beschrijft de interactieve component van spirituele ervaringen: welke kenmerken en eigenschappen van Museumpark Orientalis en in het bijzonder van het landschap vormen de aanleiding van spirituele ervaringen in Museumpark Orientalis? In de literatuur worden drie manieren onderscheiden waarop spirituele ervaringen ontstaan in relatie tot natuur, namelijk doordat natuur als symbool kan fungeren, door een algehele bewustwording en ervaring van natuur of 'sense of place', of door activiteiten waarbij de natuur de setting is (Williams en Harvey, 2001; Van Trigt, 2002; Schroeder, 1993).

In Orientalis is voor meer dan driekwart van de respondenten het landschap zelf aanleiding voor de intense ervaring. Er is hierin geen verschil tussen mensen met een spirituele of niet-spirituele intense ervaring. Bijna tweederde van de respondenten ziet het landschap van Orientalis als geheel als aanleiding voor de ervaring. Dit wordt door Williams en Harvey (2001) 'soft fascination' genoemd. Voor meer dan een tiende van de respondenten waren specifieke natuurlijke of gebouwde elementen in het landschap de aanleiding ('hard fascination'). Bijna een op de tien respondenten weet niet wat de aanleiding van de ervaring was.

Van de in de theorie onderscheiden mogelijke aanleidingen voor spirituele ervaringen, blijkt dat in Orientalis dus vooral 'sense of place' aanleiding is en niet of veel minder symboolwerking of het landschap als setting voor activiteiten. Daarbij moet opgemerkt worden dat symboolwerking vaak onbewust plaatsvindt, door projectie van archetypes uit het onbewuste op natuurlijke elementen of de natuur in zijn geheel. De *onbewuste* symboolwerking is in dit onderzoek niet onderzocht, waardoor niet kan worden uitgesloten dat hiervan sprake is. *Bewuste* symboolwerking is slechts voor een heel klein percentage respondenten de aanleiding voor de intense ervaring.

Als het landschap zelf dus aanleiding is voor intense en spirituele ervaringen, welk landschap is dat dan precies? Meest genoemde locaties van spirituele ervaringen en ervaringen van

harmonie zijn rondom Beth Juda en bij Tell Arab en het meertje. Deze plekken kenmerken zich door een combinatie van natuurlijke en gebouwde elementen. Een opvallend landschappelijke element dat voor een aantal respondenten aanleiding van de spirituele ervaring was, is het meertje bij Tell Arab en de weerspiegeling van de omgeving in dit meertje. Andere specifieke elementen van Orientalis die de aanleiding vormen zijn dieren, (oude) bomen, hoogteverschillen en de ruimtelijkheid. Veel minder respondenten noemen de zandverstuiving of het bos als plek van spirituele ervaring. Deze locaties worden ook in het algemeen minder goed gewaardeerd. Dit is opvallend, aangezien Beth Juda en Tell Arab allebei landschappen zijn met zowel gebouwde als natuurlijke elementen, terwijl in het bos en op de zandvlakte veel minder gebouwde elementen te zien zijn. Dit betekent dat spirituele ervaringen niet alleen in natuurlijke of wildernisomgevingen kunnen plaatsvinden, maar ook in landschappen met een combinatie van gebouwde en natuurlijk elementen.

Ongeveer een derde van de respondenten met een spirituele ervaring geeft aan dat de ervaring niet plaatsvond op één specifieke plek, maar op een langere route door het park. Dat spirituele ervaringen vaak op een langere route door het park voorkomen, ondersteunt de bevinding dat de spirituele ervaring vooral een (plateau)ervaring van harmonie is. Wanneer de spirituele ervaring op een langere route door het park plaatsvindt, is het waarschijnlijker dat het geen heftige, overweldigende en korte (piek)ervaring is, maar juist een langere, meer harmonische (plateau)ervaring.

De vierde en laatste onderzoeksvraag ten slotte gaat in op de correlaties tussen spirituele ervaringen en spirituele levensinstelling en persoonlijkheid. Persoonlijkheid is in dit onderzoek op één manier gemeten, namelijk met een korte Big Five-test. Aangezien er geen normwaardes bekend zijn, is het niet mogelijk te zeggen of de gemiddelde scores van respondenten verschillen van de gemiddelde Nederlander. De scores voor de kenmerken zorgvuldigheid en openheid voor nieuwe ervaringen zijn echter opvallend hoog. Dit laatste is goed te verklaren doordat mensen die openstaan voor nieuwe ervaringen waarschijnlijk meer naar musea gaan dan mensen die niet openstaan voor nieuwe ervaringen. De hoge score voor het kenmerk zorgvuldigheid is lastig te verklaren.

Maakt persoonlijkheid een verschil in het krijgen van intense en spirituele ervaringen? Er is geen verschil in persoonlijkheid tussen mensen die wel en mensen die geen intense ervaring hebben gehad. Ook wanneer gekeken wordt naar het type intense ervaring, blijken er geen significante verschillen in persoonlijkheid. Respondenten met een spirituele ervaring hebben dus geen andere persoonlijkheid dan respondenten met een ander type intense ervaring of zonder intense ervaring. Toch zijn er wel enkele lichte relaties te onderscheiden, namelijk wanneer gekeken wordt naar de onderliggende kenmerkende componenten van spirituele ervaringen, 'transcendent' en 'harmonie'. Mensen die minder emotioneel stabiel zijn, scoren hoger op zowel de component 'transcendent' als op de component 'harmonie'. Dit resultaat is goed te duiden: spirituele ervaringen kenmerken zich namelijk onder andere door het ervaren van sterke emoties. Mensen die zichzelf emotioneel instabiel noemen zijn wellicht gevoeliger voor deze emoties of zijn meer gewend om over dergelijke emoties te praten. Verder is er een lichte relatie met openheid: mensen die meer openstaan voor nieuwe ervaringen scoren hoger op de component 'harmonie'. Ook dit is goed te verklaren, mensen die meer openstaan voor nieuwe ervaringen staan ook meer open voor nieuwe harmonieuze ervaringen.

Zijn er sterkere relaties tussen spirituele levensinstelling en intense ervaringen? Daartoe zal eerst de spirituele levensinstelling van de respondenten kort worden toegelicht. Uit metingen met de CBS-methode en de methode-Genia blijkt dat het merendeel van de respondenten in dit onderzoek het geloof belangrijk vindt. De verdeling van respondenten over verschillende kerkelijke gezindtes is sterk vergelijkbaar met de verdeling in Nederland als geheel (CBS, 2008). Er zijn wel een aantal kleine verschillen: in dit onderzoek rekent 61% zich tot een levensbeschouwelijke groepering, dit is iets meer dan het landelijke gemiddelde. In vergelijking met Nederland als geheel noemen iets minder mensen zich rooms-katholiek en meer protestant. Het geloof van de respondenten is redelijk geïnstitutionaliseerd: 70% van de gelovigen gaat naar de kerk, moskee of andere godsdienstige bijeenkomsten. De respondenten in dit onderzoek gaan vaker naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten dan inwoners van Nederland als geheel. Uit de SEI-R-methode blijkt dat drie verschillende spirituele levensinstellingen onderscheiden kunnen

worden. De eerste groep bestaat uit respondenten die weinig steun aan hun levensinstelling hebben en weinig openstaan voor andere levensinstellingen. Deze levenshouding is naar Genia 'onderontwikkeld' genoemd, hoewel deze naam dubieus is vanwege de moralistische ondertoon en de implicatie van groeigerichtheid. Ongeveer twee op de vijf respondenten valt in deze groep. Respondenten uit de tweede groep halen weinig steun uit hun levensinstelling, maar staan in tegenstelling tot de eerste groep wel meer dan gemiddeld open voor andere levensinstellingen. Deze groep wordt naar Genia 'transitioneel' genoemd. Iets meer dan een derde van de respondenten valt in deze groep. De laatste groep ten slotte bestaat uit respondenten die zowel meer dan gemiddeld steun ondervinden aan hun levensinstelling alsook meer openstaan voor andere levensinstellingen. In deze groep, groeigeoriënteerden genoemd, valt een op de vijf respondenten. Opvallend is dat er geen groep met, zoals Genia hen noemt, 'dogmatici' kan worden onderscheiden in Orientalis: mensen die veel steun vinden in hun levensinstelling en niet openstaan voor andere levensinstellingen. Aangezien het park zich niet meer richt op één geloof maar op drie monotheïstische religies is dit niet vreemd: als iemand heel erg geïnteresseerd is in zijn eigen geloof en niet in andere geloven, gaat hij waarschijnlijk niet naar dit museum toe.

Nu een schets is gegeven van de spirituele levensinstelling van respondenten, weer terug naar de laatste onderzoeksvraag: is er een relatie tussen spirituele levensinstelling en spirituele ervaringen? Er is een duidelijke correlatie tussen de spirituele levensinstelling en de spirituele ervaringen in het landschap van Orientalis, onafhankelijk van de methode waarmee spirituele levensinstelling wordt gemeten. Respondenten die zichzelf als gelovig beschouwen en meer steun vinden in hun geloof scoren hoger op de component 'transcendent'. Dit is theoretisch te verklaren, aangezien de component 'transcendent' een beschrijving is van contact met een hogere werkelijkheid / God / Ander. Het is te begrijpen dat mensen die zich niet tot een bepaalde levensbeschouwelijke groepering rekenen of voor wie het geloof geen steun biedt, zich minder snel in contact voelen staan met een hogere werkelijkheid of met God.

Ook is er een relatie tussen spirituele levensinstelling en de component 'harmonie'. Respondenten die meer openstaan voor andere levensbeschouwingen scoren namelijk hoger op de component 'harmonie'. Deze relatie is goed te begrijpen: als je openstaat voor andere levensinstellingen sta je wellicht ook meer open voor bijzondere ervaringen (in het landschap). Er is bovendien een lichte correlatie tussen de mate waarin respondenten zichzelf als gelovig beschouwen en de score op de component 'harmonie'. Dit is een opvallende uitkomst. Blijkbaar komen respondenten die meer steun hebben aan hun geloof, meer tot rust in het landschap. Wellicht biedt de steun die het geloof geeft in een museum dat over geloven gaat, extra steun om tot rust te komen in het landschap.

Er zijn niet alleen correlaties te vinden met spirituele levensinstelling of persoonlijkheid, maar ook met geslacht en weersomstandigheden. De intense ervaring van meer dan de helft van de vrouwen had kenmerken van een spirituele ervaring, terwijl dit slechts voor 36% van de mannen opgaat. Het is mogelijk dat vrouwen daadwerkelijk meer spirituele ervaringen hebben dan mannen. Het is echter ook voorstelbaar dat vrouwen hoger scoren omdat ze cultureel meer gewend zijn om gevoelens te onderkennen en erover te praten en na te denken, waardoor intense ervaringen van een andere orde lijken dan die van mannen, maar dat in feite niet zijn. Echter, dit laatste wordt tegengesproken door het feit dat er geen significant verschil is tussen mannen en vrouwen in de emoties die ze ervaren tijdens intense ervaringen. Dit kan erop wijzen dat de laatste verklaring niet van toepassing is, aangezien vrouwen dan waarschijnlijk ook meer intense emoties zouden benoemen. Omdat dit niet het geval is, is het aannemelijker dat er daadwerkelijk een verschil in ervaring tussen mannen en vrouwen plaatsvond.

Daarnaast is het weer van invloed op spirituele ervaringen in het landschap. Wanneer het wisselvallig is of licht regenachtig, wordt er lager gescoord op beide componenten van spirituele ervaringen. Dit ligt in de lijn der verwachtingen: als het regenachtig of bewolkt weer is, ziet het park er grauw en grijs uit en lopen mensen er sneller doorheen. Ze voelen zich dan minder tot rust komen en in harmonie met het landschap.

Hiermee is ook de laatste onderzoeksvraag beantwoord. Het blijkt dat spirituele ervaringen inderdaad een vorm van 'beleven' zijn in het landschap van Museumpark Orientalis. In de volgende paragraaf zullen de uitkomsten van dit onderzoek ter discussie worden gesteld en wordt ingegaan op de methodische verantwoording van dit onderzoek.

6.2 Discussie

In de vorige paragraaf zijn de uitkomsten van dit onderzoek besproken. In het eerste deel van deze paragraaf worden deze uitkomsten bediscussieerd en in een breder maatschappelijk en wetenschappelijk kader geplaatst. Hierbij zal ingegaan worden op drie thema's, namelijk de vraag wanneer een ervaring spiritueel is, de mate waarin er sprake is van verschillende vormen van spirituele ervaringen en de rol van het landschap in spirituele ervaringen. Het tweede deel van deze paragraaf bestaat uit de methodische verantwoording van dit onderzoek. Hierbij worden vier onderwerpen behandeld: de uitvoering van het onderzoek in het algemeen, het meten van spirituele ervaringen, van spirituele levensinstelling en van persoonlijkheid.

6.2.1 Resultaten in een breder kader geplaatst

Wanneer is een ervaring een spirituele ervaring? Meer specifiek: is een ervaring van harmonie ook een spirituele ervaring? In dit onderzoek zijn ervaringen van harmonie geen volledige spirituele ervaring genoemd omdat ze niet voldoen aan alle kenmerken van spirituele ervaringen. Maar klopt dit wel? Om deze vraag te beantwoorden kan teruggegrepen worden op de wetenschappelijke theorie, alsook op de praktijk, op wat mensen zelf als spirituele ervaring zien.

In alle in dit onderzoek gebruikte wetenschappelijke studies waarin kenmerken van spirituele ervaringen worden opgevoerd (Van den Berg, 1995; Williams en Harvey, 2001; Frederickson en Anderson, 1999; Van Trigt, 2002; Terhaar, 2005 in De Pater, 2006), worden meerdere kenmerken van spirituele ervaringen gegeven. Het is niet duidelijk of in deze studies een ervaring als spiritueel wordt gezien als het voldoet aan alle kenmerken, of ook wanneer deze voldoet aan enkele kenmerken. Alleen Williams en Harvey (2001) maken in hun onderzoek onderscheid tussen volledige spirituele ervaringen en niet-volledige spirituele ervaringen. Voor hen is het belangrijkste kenmerk van een spirituele ervaring transcendentie: ervaring van een Ander / hogere werkelijkheid / centrale kracht. Als een ervaring niet voldoet aan het kenmerk transcendentie maar wel aan andere kenmerken, is het geen volledige spirituele ervaring. Transcendentie wordt ook in andere studies gezien als een zeer belangrijk kenmerk van spirituele ervaringen. Daarbij wordt de Ander / hogere werkelijkheid vaak opgevat als een idee van God of het goddelijke (hogere). Wanneer deze denklijn doorgetrokken wordt naar dit onderzoek, zou dat op het eerste gezicht betekenen dat ervaringen van harmonie geen spirituele ervaringen zijn, omdat ze negatief scoren op de component 'transcendent' en daarmee op het kenmerk 'ervaring van een Ander / hogere werkelijkheid / centrale kracht'. Respondenten met een ervaring van harmonie voelden zich niet in contact staan met het goddelijke.

In tweede instantie kan echter beargumenteerd worden dat een ervaring van harmonie ook sporen van transcendentie bevat. Een ervaring van harmonie scoort namelijk positief op de component 'harmonie' en daarmee op het kenmerk eenheid met het landschap. Wanneer transcendentie (contact met 'een Ander') wordt opgevat als contact met 'het Andere', namelijk "al datgene wat niet ik ben, niet alleen alle levende wezens, maar ook de stromen, de bergen en de landschappen, de ganse natuur" (Libbrecht, 2003), is er bij ervaringen van harmonie wél sprake van intens contact met 'het Andere', namelijk met het landschap. Deze alternatieve invulling van 'een Ander' als het landschap of de natuur in plaats van het goddelijke is terug te vinden in sommige Oosterse levensbeschouwingen waarin geen sprake is van een godsconcept (zie Libbrecht, 2003). Dus hoewel op grond van de meeste conventionele wetenschappelijke theorieën ervaringen van harmonie geen volledige spirituele ervaringen genoemd kunnen worden, zou uitgaande van theorieën uit Oosterse levensbeschouwingen ook het tegendeel beredeneerd kunnen worden.

Nu de praktijk: vinden respondenten in Orientalis hun ervaring van harmonie wel of geen spirituele ervaring? Dit is wellicht nog belangrijker dan wat de theorie definieert als spirituele ervaring, aangezien een theorie alleen goed is als deze fenomenen in de echte wereld (de praktijk zoals deze begrepen wordt door de mens) correct beschrijft. Over de vraag of ervaringen van harmonie spiritueel zijn, is geen overeenstemming tussen de respondenten. Ongeveer

tweederde van de respondenten vindt zijn ervaring van harmonie geen spirituele ervaring. De rest van de respondenten vindt zijn ervaring van harmonie wel een spirituele ervaring (ongeveer een vijfde), of weet niet zeker of het een spirituele ervaring was. Deze laatste groep respondenten heeft dus een breder idee van wat spirituele ervaringen zijn, dan wat de conventionele wetenschap daarover zegt. Dit is wellicht een voortvloeiende van de eerder beschreven postmoderne trend dat spiritualiteit voor sommigen deel uitmaakt van traditionele religies, maar dat dit voor velen steeds minder het geval is. Zoals eerder betoogd is, manifesteert het spirituele zich steeds minder in collectieve, in kerken georganiseerde en geïnstitutionaliseerde vormen, en steeds meer in een spectrum van geïndividualiseerde vormen van spiritualiteit. Deze verschillende geïndividualiseerde vormen van spiritualiteit manifesteren zich wellicht ook in verschillende ideeën over wat spirituele ervaringen zijn. Onder invloed van globalisering komt de postmoderne mens in aanraking met vele verschillende levensbeschouwingen, waaronder Oosterse. Een snel aan populariteit winnende levensinstelling in Nederland is bijvoorbeeld het boeddhisme, zoals blijkt uit het net verschenen boek 'Lotus in de lage landen' van Poorthuis en Salemink (2009). De ervaring van harmonie, een ervaring van 'in het landschap zijn', heeft raakvlakken met één van de steeds populairder wordende meditatietechnieken uit het Boeddhisme, namelijk 'mindfulness'. Mindfulness staat voor bewust aandacht schenken aan alles om je heen en aan wat zich voordoet van moment tot moment zonder oordelen. Twee aspecten zijn belangrijk bij mindfulness: de gerichtheid van aandacht op het moment zelf, en openheid en acceptatie van het moment (Bishop et al., 2004). Ook de ervaring van harmonie is een ervaring waarin aandacht is voor het moment zelf en openheid voor het landschap. Aangezien mindfulness een meditatietechniek is die voortkomt uit het boeddhisme, kan mindfulness door mensen die geïnteresseerd zijn in boeddhisme worden gezien als een spirituele ervaring. Daaruit voortvloeiend kunnen ook ervaringen van harmonie worden gezien als spirituele ervaring.

Vanuit de wetenschappelijke conventie zijn ervaringen van harmonie in Orientalis dus geen spirituele ervaringen. De ideeën hierover in de maatschappij zijn echter onder invloed van postmoderne trends vermoedelijk aan het veranderen, zoals blijkt uit het feit dat sommige respondenten hun ervaring van harmonie wel een spirituele ervaring vond.

Stel dat ervaringen van harmonie wel worden gezien als spirituele ervaringen, zijn dit dan andere vormen van spirituele ervaringen dan de, zoals in dit onderzoek genoemde, 'volledige' spirituele ervaringen? Of is er meer sprake van een continuüm, van ervaringen die in meer of mindere mate spiritueel zijn? Zoals reeds eerder vermeld wijzen sommige wetenschappelijke onderzoeken erop dat er sprake is van verschillende vormen van spirituele ervaringen. Zo wordt er onderscheid gemaakt tussen ervaringen van het verhevene dat groots, meeslepend, ontzagwekkend en dramatisch is en de ziel confronteert met haar eigen onmetelijkheid, en het schone dat gevoelens van harmonie, sereniteit en kalmte oproept. Soortgelijke onderscheidingen zijn ook wel benoemd als het verschil tussen het sublieme en het schone (Schouten, 2001), tussen een Dionysisch en Apollinisch ervaren van natuur (Abma, 2002) of tussen piek- en plateauervaringen (Maslow, 1970).

In dit onderzoek is deze tweedeling in spirituele ervaringen, het grootse en verhevene alsmede het schone en harmonische, terug te zien in zowel de onderscheiden componenten van spirituele ervaringen als in de emoties aanwezig tijdens de ervaringen. Er kunnen echter geen twee verschillende spirituele ervaringen onderscheiden worden waarbij de ene ervaring alleen positief scoort op de ene component, en de andere ervaring op de andere component. In dit onderzoek scoort de 'volledige' spirituele ervaring positief op *beide* componenten en de ervaring van harmonie slechts op één component. Dat wijst erop dat een continuüm meer van toepassing is, waarbij de ene ervaring in sterkere mate spiritueel is dan de andere. Er is nog een tweede argument dat ondersteunt dat er sprake is van een continuüm. De onderscheiden componenten zijn namelijk sterk aan elkaar gecorreleerd. De componenten van spirituele ervaringen staan dus in Orientalis niet los van elkaar. Wanneer de score op de component 'harmonie' toeneemt, neemt deze ook op de component 'transcendent' toe. Deze relatie tussen de componenten wijst erop dat het geen twee verschillende ervaringen zijn.

Deze twee argumenten impliceren derhalve dat er geen sprake is van verschillende spirituele ervaringen, maar van een continuüm van ervaringen die in meer of mindere mate spiritueel zijn. Dit kan echter ook een gevolg zijn van de opzet van dit onderzoek. In dit onderzoek is geanalyseerd of intense ervaringen spirituele ervaringen zijn. De intense ervaringen van het

merendeel van de respondenten was geen spirituele ervaring. Wanneer de ervaringen van harmonie mee worden gerekend, heeft slechts minder dan eenderde van de respondenten in meer of mindere mate een spirituele ervaring gehad. Dit betekent dat de resultaten niet normaal verdeeld zijn, waardoor er een bias in de sample kan zijn ontstaan. Als er geen sprake is van een normaalverdeling, is het ook veel lastiger om onafhankelijke factoren uit een statistische test te verkrijgen. Om de vraag te beantwoorden of er daadwerkelijk sprake is van een continuüm van spirituele ervaringen danwel van verschillende vormen van spirituele ervaringen, is vervolgonderzoek nodig.

In voorgaande onderzoeken naar de relatie tussen spirituele ervaring en omgeving blijkt dat spirituele ervaringen kunnen worden opgewekt door (wildernis)natuur. Er is niet eerder onderzoek gedaan naar de mogelijkheid van spirituele ervaringen in minder natuurlijke omgevingen. Uit dit onderzoek blijkt dat ook minder natuurlijke omgevingen aanleiding kunnen zijn voor spirituele ervaringen. Het tamelijk natuurlijke bos of de zandvlakte roepen niet of in mindere mate spirituele ervaringen op. Juist Beth Juda en Tell Arab roepen spirituele ervaringen op – beide landschappen met zowel gebouwde als natuurlijke elementen. Dit betekent dat spirituele ervaringen niet alleen in natuurlijke of wildernisomgevingen kunnen plaatsvinden, maar ook in landschappen met een combinatie van gebouwde en natuurlijke elementen. Dit is op zich niet vreemd, aangezien in de wetenschap al was vastgesteld dat bebouwde landschappen op dezelfde manier aanleiding voor ervaringen zijn als (wildernis)natuur, namelijk door sense of place, symboolwerking of als setting voor activiteiten.

Het is onduidelijk of alle landschappen aanleiding kunnen zijn voor spirituele ervaringen, of alleen het landschap van Museumpark Orientalis. Het is mogelijk dat mensen al met een bepaalde instelling Orientalis bezoeken. Aangezien het museum zich richt op geloven, staan bezoekers wellicht meer open voor geloven, spiritualiteit en spirituele ervaringen, en interpreteren ze hun beleving van het landschap daardoor sneller als een spirituele ervaring. Om hierover meer duidelijkheid te krijgen is nader onderzoek nodig in (museum)parken die niet specifiek gericht zijn op geloven.

6.2.2 Methodologische verantwoording

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een specifieke methodologie, die van invloed is op de resultaten. De invloed van de methodische aanpak zal in deze paragraaf worden besproken, waarbij ingegaan wordt op de uitvoering van het onderzoek in het algemeen, het meten van spirituele ervaringen, het meten van spirituele levensinstelling en het meten van persoonlijkheid.

Dit onderzoek is uitgevoerd onder een beperkt aantal bezoekers. Bezoekers in grote georganiseerde groepen, niet-Nederlandstalige bezoekers en kinderen zijn niet gevraagd om deel te nemen aan dit onderzoek. Dit maakt dat het onderzoek geen volledig representatief beeld geeft voor spirituele ervaringen van alle bezoekers van Orientalis. Verder is dit onderzoek uitgevoerd op een beperkt aantal dagen, namelijk alleen in het vroege voorjaar. Veel respondenten gaven aan de ze het landschap wellicht nog hoger zouden waarderen als het wat later in het voorjaar zou zijn, en de planten en bomen al meer zijn uitgelopen. De kans is groot dat seizoenen effect hebben op de beleving van het landschap. Dit onderzoek is daarmee niet representatief voor ervaringen door het hele jaar heen. Bovendien is het vroege voorjaar een vrij rustige periode voor Museumpark Orientalis. De invloed van drukte ('crowding') op spirituele ervaringen is in dit onderzoek niet gemeten. Het is niet ondenkbaar dat drukte een grote invloed heeft op met name de ervaring van harmonie en rust.

Dit onderzoek is op een kwantitatieve manier aangepakt. De kwantitatieve manier was praktisch het best uitvoerbaar, sloot het beste aan bij bestaand onderzoek en gaf de mogelijkheid om statistische correlaties te berekenen. Het gevolg van deze kwantitatieve aanpak is dat het onderzoek niet heel diep ingaat op de precieze spirituele ervaringen van bezoekers. Nu bekend is dat een bezoek aan Museumpark Orientalis inderdaad een spirituele ervaring kan zijn, zou een opvolgend kwalitatief onderzoek interessant zijn waarbij de spirituele ervaringen van bezoekers verder worden uitgediept.

Verder is de opzet van dit onderzoek zodanig dat hiermee alleen ervaringen beschreven kunnen worden en relaties met het landschap en met persoonskenmerken kunnen worden gelegd. Het is echter niet mogelijk om op basis van dit onderzoek causale verbanden te leggen tussen spirituele ervaringen en het landschap of tussen spirituele ervaringen en andere factoren als persoonlijkheid, geslacht, weersomstandigheden of spirituele levensinstelling. Om causale verbanden aan te tonen zou een experimenteel ontwerp van onderzoek nodig zijn, met onder andere controlegroepen. Dit onderzoek toont dus alleen aan dat er verbanden zijn tussen spirituele ervaringen en genoemde factoren, maar niet hoe die verbanden precies samenwerken of op elkaar inwerken.

Evenals de uitvoering van dit onderzoek in het algemeen, is ook de meting van een aantal concepten in het bijzonder van invloed op de resultaten. Ten eerste het concept 'spirituele ervaring'. Om te kunnen onderscheiden wat een spirituele ervaring is, is in dit onderzoek een methode ontwikkeld die in 21 stellingen meet in hoeverre ervaringen in het landschap spiritueel zijn. De volledige betrouwbaarheid van dit instrument is nog niet bekend.

Verschillende elementen van dit instrument kunnen effect hebben op de betrouwbaarheid. Ten eerste de gebruikte kenmerken om te meten in hoeverre ervaringen spiritueel zijn. Deze kenmerken zijn ontleend aan diverse wetenschappelijke onderzoeken naar spirituele ervaringen, en met name aan onderzoeken naar spirituele ervaringen in (wildernis)natuur. Er is geen overeenstemming tussen de diverse onderzoeken over de precieze kenmerken van een spirituele ervaring. Sommige kenmerken worden in bijna alle studies genoemd, andere slechts in enkele. In dit onderzoek zijn alle relevante kenmerken meegenomen zoals deze zijn gevonden in de bestudeerde literatuur. Dit neemt niet weg dat het mogelijk is dat bepaalde kenmerken over het hoofd zijn gezien, waardoor het instrument niet exact alle kenmerken van een spirituele ervaring meet. Verondersteld mag echter worden dat in ieder geval de belangrijkste kenmerken aanwezig zijn, aangezien kenmerken uit diverse studies zijn gebruikt.

Ten tweede kunnen de gegevens op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Aangezien deze methode nieuw is, zijn er geen normwaarden bekend. Dit maakt het interpreteren lastig: is een ervaring al spiritueel als iemand op alle kenmerken 'een beetje mee eens' scoort, of pas als iemand op alle kenmerken 'sterk mee eens' scoort? In dit onderzoek is er vanuit gegaan dat als iemand gemiddeld positief scoort (dus niet alleen 'sterk mee eens', maar ook 'een beetje mee eens'), de ervaring kenmerken van spirituele ervaringen heeft. Dit is goed te verdedigen, aangezien mensen die geen spirituele ervaring hebben gehad, op de meeste stellingen met 'sterk mee oneens' reageren. Het verschil tussen mensen die geen spirituele ervaring hebben gehad en mensen die gemiddeld 'een beetje mee eens' scoren, is dus groot. Aangezien spirituele ervaringen beschouwd worden als heel heftige en intense ervaringen, zou het daarentegen ook te verdedigen zijn om alleen ervaringen van mensen die heel hoog scoren op kenmerken te betitelen als spiritueel.

De betrouwbaarheid van de methode is alleen berekend op basis van interne consistentie (via de Chronbach's alpha). De interne consistentie van de methode is hoog. Ook de theoretische consistentie van het onderzoek wijst erop dat dit instrument betrouwbaar is om de persoonlijke component van spirituele ervaringen te meten. Om de betrouwbaarheid nog gedetailleerder te meten zou bijvoorbeeld een test-retestmethode gebruikt kunnen worden.

Naast de persoonlijke component is ook de interactieve component van spirituele ervaringen onderzocht, ofwel de aanleiding en relatie met het landschap. Hieruit bleek dat vooral 'sense of place' aanleiding is tot spirituele ervaringen. Deze component is echter minder uitgebreid onderzocht dan de persoonlijke component, namelijk alleen als zelf beschreven aanleiding van de spirituele ervaring. Datgene waarvan respondenten denken dat het de aanleiding van de ervaring is, kan echter iets anders zijn dan de daadwerkelijke aanleiding. Zo is één van de mogelijke aanleidingen onbewuste symboolwerking. In dit onderzoek is symboolwerking wel als mogelijk aanleiding gezien, maar alleen voor zover respondenten zich hiervan bewust waren.

Het tweede belangrijke concept in dit onderzoek is 'spirituele levensinstelling'. In dit onderzoek wordt spirituele levensinstelling niet aan een bepaalde religie verbonden, maar gezien als een universeel voorkomende houding. De bestaande onderzoeksmethode die het beste bij deze opvatting past, is de SEI-R. In deze universeel gerichte methode komen zowel de aspecten van zoeken als nastreven van een aandachtige levenshouding tot uiting. Moberg (2002) betoogt

echter dat in alle schalen die universeel worden genoemd, bepaalde gangbare (vaak monotheïstische) spirituele levenshoudingen als meer ontwikkeld worden gezien dan andere spirituele levenshoudingen.

In hoeverre sluit de SEI-R-methode daadwerkelijk aan bij de universele definitie? Dat is niet gemeten, maar de reacties van sommige respondenten op de SEI-R-methode geven hiervoor een eerste indicatie. Tijdens het onderzoek gaven twee types respondenten reacties op de SEI-R-methode. Ten eerste respondenten die geen duidelijk omschreven of geïnstitutionaliseerd geloof hebben maar van zichzelf wel vinden dat ze een sterke spirituele levensinstelling hebben. Zij vonden enkele stellingen erg lastig in te vullen en niet relevant voor hun spirituele levensinstelling. Dit gold in het bijzonder voor de stellingen 'Ik voel me vaak in contact staan met een kracht groter dan ik' en 'Mijn relatie met God ervaar ik als onvoorwaardelijke liefde'. Ten tweede waren er respondenten met een duidelijk geïnstitutionaliseerd en sterk geloof, die op sommige stellingen van de SS-schaal juist laag scoorden. Dit gold vooral voor de stelling 'Ik doe bewust mijn best om in overeenstemming met mijn spirituele waarden te leven', aangezien deze gelovigen hun geloof niet als een spirituele levensinstelling met spirituele waarden zien en bovendien spiritualiteit met onzin associëren. Andere stellingen worden door mensen die veel steun vinden in hun geloof soms op verschillende manieren opgevat, zoals de stelling: 'Mijn geloof stelt mij in staat mezelf te vergeven wanneer ik tegen mijn geweten handel'. Een aantal orthodoxe protestanten waren het hier helemaal niet mee eens, terwijl een aantal overtuigde rooms-katholieken het hier juist wel mee eens waren. Deze stelling is wellicht geïnspireerd op het rooms-katholieke geloof, maar niet toepasbaar voor alle spirituele levensinstellingen. Andere stellingen, zoals 'Mijn geloof geeft mijn leven doel en zin' of 'Mijn geloof leidt mijn hele kijk op het leven', spraken zowel mensen met een geïnstitutionaliseerd geloof als mensen met een minder duidelijk omschreven levensinstelling aan. Het instrument is dus wel geschikt, maar nog niet optimaal om spirituele levensinstelling te meten; sommige stellingen kunnen wellicht beter verwijderd of aangepast worden om een preciezere meting te krijgen.

Dat de SEI-R-methode niet optimaal geschikt is, betekent niet dat de uitkomsten van dit onderzoek op dit gebied onbruikbaar zijn. Dit blijkt onder andere uit de relaties met andere meetmethodes voor spirituele levenshouding. De SS-schaal van de SEI-R-methode correleert namelijk sterk met de methode-Genia en met de CBS-methode. Alle drie methodes zijn bedoeld om het *nastreven* van een spirituele levenshouding te meten. De sterke correlatie tussen de drie methodes wijst erop dat er een grote overeenkomst is in wat gemeten wordt in de drie methodes.

Het laatste concept waaraan in dit onderzoek aandacht is geschonken, is 'persoonlijkheid'. Dit concept is in de enquête niet uitgebreid gemeten, namelijk alleen met een korte Big Five-test. In deze test wordt elk persoonlijkheidskenmerk met twee items van elk twee woorden getest. Omdat elk kenmerk slechts met twee items is getest, is het niet mogelijk om de betrouwbaarheid of interne consistentie te bepalen. Hoewel de betrouwbaarheid van de Engelse versie van deze test uitgebreid getoetst is door Gosling et al. (2003), geldt dat niet voor de Nederlandse versie. In de Nederlandse vertaling bestaan sommige items uit twee woorden die vooral positief geladen zijn (zoals sympathiek en warm), en andere items uit twee woorden die vooral negatief geladen zijn (zoals ongeorganiseerd en onzorgvuldig). Respondenten scoren gemiddeld alleen negatief op items die beide negatief geladen zijn (bezorgd en snel van streek; ongeorganiseerd en onzorgvuldig; en traditioneel en niet creatief). Dit wijst erop dat respondenten wellicht aan 'wensdenken' doen en zichzelf geen of in mindere mate negatieve eigenschappen toeschrijven. Helaas is deze Nederlandse vertaling dus niet eerder in onderzoek getest en is het ook niet mogelijk om de betrouwbaarheid te testen met een reliability analysis. Bovendien zijn er geen normwaardes bekend voor de persoonlijkheidstest. Het is daarom niet mogelijk de scores op de test te vergelijken met scores van de 'gemiddelde Nederlander'. Dat maakt het lastiger te zeggen welke scores opvallend afwijkend zijn en welke niet.

6.3 Aanbevelingen voor verder onderzoek

Uit de vorige paragrafen bleek dat er meerdere aanknopingspunten zijn voor vervolgonderzoek. In deze paragraaf worden de belangrijkste aanknopingspunten voor verder onderzoek puntsgewijs besproken.

- Dit onderzoek is uitgevoerd in het vroege voorjaar. Museumpark Orientalis zou meer inzicht in de ervaringen van haar bezoekers krijgen als er ook onderzoek wordt gedaan in andere seizoenen en bij andere weersomstandigheden. Zo zou een sneeuwlandschap wellicht sterke spirituele ervaringen kunnen opwekken. Bovendien is het in sommige seizoenen drukker dan in het vroege voorjaar. Ook drukte ('crowding') kan van invloed zijn op de beleving van het landschap, met name op het ervaren van rust en harmonie.
- De enquête in dit onderzoek is afgenomen onder volwassenen. Kinderen vormen echter een belangrijke doelgroep voor Orientalis. Het is interessant om vervolgonderzoek op te zetten naar de ervaring en waardering van het landschap bij kinderen. Hiervoor zal een andere, meer simpele, op kinderen gerichte methode moeten worden ontwikkeld.
- Dit onderzoek toont aan dat spirituele ervaringen voorkomen in (het landschap van) Museumpark Orientalis. Middels een kwalitatief onderzoek zou dieper op de details van deze spirituele ervaringen kunnen worden ingezoomd. Daarmee kunnen verschillen tussen spirituele ervaringen en ervaringen van harmonie nauwkeuriger worden weergegeven.
- Het is interessant om te onderzoeken of spirituele ervaringen alleen voorkomen in museumpark Orientalis, een museumpark met een uitgestrekt landschap en gericht op geloven, of dat deze ervaringen ook in andere museumparken voorkomen. Als spirituele ervaringen niet of in mindere mate in andere musea voorkomen, zou dit een goed concurrentiepunt zijn voor Orientalis. Een ander museumpark waar mogelijk spirituele ervaringen voorkomen is het Kröller-Müllermuseum op de Hoge Veluwe.
- In dit onderzoek zijn intense ervaringen alleen gemeten vlak na de ervaring zelf. Het is interessant om te onderzoeken hoe mensen zich deze ervaring herinneren na een langere tijd. Een dergelijke longitudinaal onderzoek kan uitwijzen in hoeverre een ervaring als intens wordt herinnerd. Maatstaven om intensiteit van de herinnerde ervaring te meten kunnen afgeleid worden van onderzoek naar 'flashbulb memory'. Flashbulb memory is een term om de bijna fotografische manier te beschrijven waarin verrassende en shockerende gebeurtenissen worden herinnerd (Brown en Kulik, 1977; in Schmolk et al., 2000). Onderzoek naar flashbulb memory richt zich vooral op hoe mensen zich het moment herinneren waarop ze slecht nieuws te horen krijgen, zoals de moord op een president. Het blijkt dat flashbulb memories veel levendiger zijn dan herinneringen aan alledaagse gebeurtenissen, en dat mensen *denken* dat hun beschrijving van de flashbulb gebeurtenis heel betrouwbaar en accuraat is. De beschrijving van flashbulb memories is echter niet accurater dan van alledaagse herinneringen (Talarico en Rubin, 2003). Hoewel onderzoek naar flashbulb memory zich niet zozeer op positieve gebeurtenissen zoals spirituele ervaringen richt, en zich bovendien richt op het horen van intens nieuws in plaats van het beleven van een intense ervaring zelf, hebben beide onderzoekslijnen wel betrekking op intense gebeurtenissen en zouden de kenmerken van flashbulb memory derhalve gebruikt kunnen worden in een longitudinaal onderzoek.
- Een aantal in dit onderzoek gebruikte meetmethodes zijn nog niet eerder in Nederlands wetenschappelijk onderzoek toegepast, zoals de persoonlijkheidstest van Gosling et al., de SEI-R voor spirituele levensinstelling en de zelfontwikkelde test voor spirituele ervaringen. Het zou goed zijn deze methodes verder te ontwikkelen, op betrouwbaarheid te testen, en normwaardes te berekenen. De test voor spirituele ervaringen zou bijvoorbeeld getest kunnen worden bij mensen die zelf aangeven een spirituele ervaring in het landschap te hebben gehad, om meer inzicht te krijgen in de discussie of er sprake is van een continuüm van spirituele ervaringen, danwel van verschillende vormen van spirituele ervaringen. Verder zou in een nieuwe versie van deze test dieper ingegaan kunnen worden op de aanleiding van de spirituele ervaring, en in het bijzonder op de factoren van 'sense of place' die van toepassing zijn. Voor spirituele levensinstelling is het van belang de SEI-R nauwkeuriger te maken, door te bepalen welke stellingen in grote mate tot een universele schaal horen en welke stellingen te specifiek zijn voor een bepaald (geïnstitutionaliseerd) geloof. Voor de persoonlijkheidstest ten slotte is het vooral van belang de betrouwbaarheid van de vertaalde Nederlandse versie verder te onderzoeken en normwaardes te creëren.

6.4 Praktische resultaten en aanbevelingen voor Museumpark Orientalis

Wat kan Museumpark Orientalis nu leren van dit onderzoek? En hoe kan Orientalis beter aansluiten bij de beleving van bezoekers? In deze paragraaf zullen kort de belangrijkste praktische implicaties van dit onderzoek voor Orientalis worden besproken. Daarbij wordt ingegaan op wie de bezoeker van Orientalis is, en op zijn waardering en beleving van het landschap.

Voor Orientalis is het belangrijk om te weten wie haar bezoekers zijn. Door de bezoeker te kennen, kan het museum beter aansluiten bij zijn of haar wensen. Uit dit onderzoek blijkt dat de leeftijdsopbouw van de bezoekers redelijk vergelijkbaar is met de leeftijdsopbouw van bezoekers uit landelijk museumonderzoek. Musea, Orientalis inclusief, trekken relatief veel ouderen en minder jongeren. Orientalis trekt iets meer vrouwen dan mannen. Wat betreft groepsgrootte blijkt dat bezoekers meestal niet alleen komen, maar vooral in kleinere groepen het museum bezoeken. Iets minder dan de helft van de bezoekers is nog nooit eerder in Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum geweest. Ongeveer vier op de tien bezoekers heeft al een paar keer eerder Orientalis bezocht. Opvallend is dat Orientalis een aantal zeer frequente vaste bezoekers heeft: ongeveer 5% van de respondenten heeft het park al meer dan 50 maal bezocht. De geloofsachtergrond van bezoekers is vergelijkbaar met de geloofsachtergrond van Nederland als geheel. Er zijn wel een aantal kleine verschillen: in dit onderzoek rekent 61% zich tot een levensbeschouwelijke groepering, dit is iets meer dan het landelijke gemiddelde. Verder noemen in vergelijking met Nederland als geheel relatief iets minder mensen zich rooms-katholiek en relatief meer protestant. Blijkbaar is de rooms-katholieke achtergrond van het museumpark niet (meer) terug te zien in de levensinstelling van de bezoekers. Opvallend is dat ten opzichte van het landelijke gemiddelde weinig respondenten zichzelf moslim noemen. Ten opzichte van het landelijke gemiddelde noemen juist meer respondenten zichzelf anders-gelovigen. De respondenten van dit onderzoek gaan vaker naar levensbeschouwelijke bijeenkomsten dan inwoners van Nederland als geheel. Bezoekers van Orientalis zijn dus meer met geloof bezig dan de gemiddelde inwoner van Nederland.

Wat vindt deze bezoeker nu van het landschap van Orientalis? Uit dit onderzoek blijkt dat bezoekers het landschap van Orientalis positief waarderen. Het landschap is voor bezoekers een belangrijk onderdeel van de beleving van Orientalis. Het laat ze tot rust komen en in harmonie voelen. Een grote meerderheid van de bezoekers vindt het landschap mooi en slechts een klein deel (een op de tien) vindt het landschap rommelig en onverzorgd. Toch kan het landschap altijd beter, vinden respondenten. Maar liefst 92% van de bezoekers zou iets willen veranderen aan het landschap. Dan moet niet gedacht worden aan het toevoegen van grote achtbanen of andere grootse attracties. Liever willen bezoekers (kleinere) objecten toegevoegd zien die passen binnen het bestaande landschap, zoals meer uitzichtpunten, meer planten en bloemen of extra waterpartijen. Meer dan de helft van de bezoekers ziet graag meer dieren in het park – dit is de meest geliefde verandering aan het landschap. Verder vragen bezoekers om een betere infrastructuur: meer bankjes, een betere toegankelijkheid voor rolstoelers, extra wandelpaden en meer informatieborden. Wat betreft de inrichting van het park met planten en bomen ziet het merendeel van de bezoekers het liefst een combinatie van zowel Oosterse als Nederlandse planten en bomen. Bezoekers zijn ook gevraagd naar hun waardering van een viertal specifieke landschappen: het landschap rondom Beth Juda, Tell Arab en het meertje, het bos en de zandvlakte Ain Ibrahiem. Het landschap rondom Beth Juda en Tell Arab wordt het meest positief beoordeeld. Ain Ibrahiem waarderen bezoekers minder, onder andere omdat ze het te kaal en leeg vinden. Ook over het bos is men minder te spreken, omdat bezoekers de link met het museum hierin missen en het zien als een 'gewoon Nederlands bos'. Om de waardering van de laatste twee landschappen te verbeteren wordt aangeraden om Ain Ibrahiem levendiger en minder leeg te maken en om bijzondere, kleinschalige elementen in het bos toe te voegen (zoals doorkijkjes, kleine gebouwtjes, etc.) om het bos interessanter te maken.

Uit dit onderzoek blijkt dat het landschap bij ongeveer 70% van de bezoekers intense ervaringen oproept. Een aantal bezoekers noemt zijn intense ervaring van het landschap een spirituele ervaring. Intense ervaringen van ongeveer een kwart van de bezoekers bevat enkele kenmerken van spirituele ervaringen. Bezoekers voelen zich vooral tot rust en in harmonie komen, verbonden met het landschap. Hieruit blijkt dat het idee dat een museumpark een spirituele ervaring kan zijn, geen vreemd idee is. Spirituele ervaringen zijn zeker een (nieuwe?)

vorm van beleven in museumpark Orientalis. Zelfs zonder een speciaal aangelegd 'spiritual landscape' of 'Spirituele Tuin' (twee van de projecten van Orientalis in het kader van het renovatieplan 'Open your Mind') roept het landschap intense ervaringen met kenmerken van spirituele ervaringen op. Wellicht kan een dergelijk aangelegd 'spiritual landscape' intense ervaringen versterken en een groter aantal bezoekers een spirituele ervaring laten beleven; dit onderzoek zegt echter niets over de wijze waarop spirituele ervaringen gestimuleerd kunnen worden. Wel zegt dit onderzoek iets over factoren die spirituele ervaringen kunnen verstoren. De belangrijkste verstorende factor voor spirituele ervaringen is geluidsoverlast, zoals luidruchtige kinderen, geluid van multimediasstations dat buiten de gebouwen te horen is, werkauto's die luidruchtig over paden rijden en geluid van het snoeien van bomen. De belangrijkste aanbeveling om spirituele ervaringen in stand te houden is dan ook de rust en harmonie van het park te bewaren en waar mogelijk te versterken.

Literatuur

Abma, R. (2002) *De recreant als subject. Over de natuurbeleving als basis voor de beeldvorming van natuur*. Stagerapport. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Alexander, P. en Alexander, M. (2008) *Musea in motion: an introduction into the history and functions of musea*. Tweede herziene editie. Rowman & Littlefield.

Anderson, G. (2004) *Reinventing the Museum: Historical and Contemporary Perspectives on the Paradigm Shift*. AltaMira Press.

Ashley, P. (2007) Toward an Understanding and Definition of Wilderness Spirituality. *Australian Geographer* 38(1), blz. 53-69.

Ashworth, G. (1994) *De pijl des tijds in het ruimtelijk doel: erfgoedplanning voor een actueel gebruik van het verleden*. Inaugurele rede Rijksuniversiteit Groningen. Groningen: Geo Pers.

Ashworth, G. (2008) Landschappen als werelderfgoed. In Dietz, T., Den Hertog, F. en van der Wusten (eds) *Van Natuurlandschap tot Risicomaatschappij: de geografie van de relatie tussen mens en milieu*, blz. 146-152. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Baudrillard, J. (1994) *Simulacra and Simulations*. Vertaling Glaser, S. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Berg, A. van den (1995) *Aan de grens van het paradijs*. Baarn: Ten Have.

Bishop, S., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N., Carmody, J., Segal, Z., Abbey, S., Speca, M., Velting, D., Devins, G. (2004) Mindfulness: a proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice* 11(3), blz. 230-241.

Blok, E. en Dam, K. van (2008) *Concept Cultuurhistorische waardering Heilig Landstichting te Heilig Landstichting*. Wageningen: bureau voor Historische tuinen, parken en landschappen.

Boeve, L. (2005). Religion after Detraditionalization: Christian Faith in a Post-Secular Europe. *Irish theological quarterly* 70, blz. 99-122.

Both, K. (2005) Leven met natuur: natuurwaarden, natuurbeleving en religie. 8^e Stoutenburglezing, 02/10/05.

Bradley, M en Lang, P. (1994) Measuring emotion: the self-assessment Manikin and the semantic differential. *Journal of Behavioural Therapy and Exp. Psychiatry* 25(1), blz. 49-59.

Brainard, F. (1996) Defining 'mystical experience'. *Journal of American Academy of Religion* 64(2), blz. 359-293.

CBS (2008) Weinig Nederlanders gaan regelmatig naar de kerk of moskee. *Webmagazine CBS* 11 juni 2008. Te zien op www.cbs.nl.

CBS (2009) Bevolkingspiramide: leeftijdsopbouw Nederland 2008. CBS: www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/piramide-fx.htm. Gezien op 17/05/09.

Cosgrove, D. (1984) *Social formation and symbolic landscape*. Barnes and Noble Books: New Jersey.

Cosgrove, D. (1985) Prospect, Perspective and the evolution of the landscape idea. *Transactions of the Institute of British Geographers* 10(1), blz. 45-62.

Csarny, R., Piedmont, R., Sneek, W., Cheston, S. (2000) An evaluation of the incremental validity of the Spiritual Experience Index-Revised. In Greer, J. en Moberg, D. (eds) *Research in the social scientific study of religion*, blz. 117-132. Connecticut, JAI Press Inc.

- Csikszentmihalyi, M. (1990) *Flow: the psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row.
- Daniel, T. en Vining, J. (1983) Methodological issues in the assessment of landscape quality. In Altman, I en Wohlwill, J. (eds) *Human behaviour and Environment: Advances in theory and research*, blz. 39-84. New York: Plenum Press.
- Eijck, K. van en Graaf, P. de (2001) De invloed van persoonlijkheidskenmerken op het bereikte opleidingsniveau. *Mens en Maatschappij* 76(4), blz. 286-302.
- Ekman, P. (1992) An argument for basic emotions. *Cognition and Emotion* 6, blz. 169-200.
- Ellison, C. (1983) Spiritual well-being: Conceptualization and measurement. *Journal of Psychology and Theology* 11, blz. 330-340.
- Engelsman, S. (2006) Privatization of museum in the Netherlands: twelve years later. *Museum International* 28(4), blz. 37-42.
- Falk, J. en Diering, L. (1992) *The museum experience*. Washington, D.C.: Whalesback Books.
- Fernandéz, G. and Benlloch, M. (2000) Interactive exhibits: how visitors respond. *Museum International* 52(4), blz. 53-59.
- Frederickson, L. en Anderson, D. (1999) A qualitative exploration of the wilderness experience as a source of spiritual inspiration. *Journal of Environmental Psychology* 19, blz. 21-39.
- Genia, V. (1997) The Spiritual Experience Index. *Review of religious research* 38(4), blz. 344-361.
- Genia, V. (2001) Evaluation of the Spiritual Well-Being Scale in a Sample of College Students. *International Journal for the Psychology of Religion* 11(1), blz. 25-33.
- Gezondheidsraad en RMNO (2004) *Natuur en gezondheid: invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. Den Haag: Gezondheidsraad en RNMO.
- Gilbert, E. (2007) *Eten, bidden, beminnen*. Amsterdam: Cargo.
- Gosling, S., Rentfrow, P., Swann, W. (2003) A very brief measure of the Big Five personality domain. *Journal of Research in Personality* 37, blz. 504-528.
- Groot, R. de (2006) Function-analysis and valuation as a tool to assess land use conflicts in planning for sustainable, multi-functional landscapes. *Landscape and Urban Planning* 75, blz. 175-186.
- Harskamp, A. van (2000) *Het nieuw-religieuze verlangen*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Hauw, S. de (2008) *De expressieregels van basisemoties op het werk*. Gent: Universiteit van Gent.
- Hein, H. (2000) *The museum in transition: a philosophical perspective*. Washington en London: Smithsonian Institution press.
- Hooper-Greenhill, E. (1988) Counting visitors of visitors who count? In Lumley, R. (ed) *The museum time machine*, blz. 213-232. Londen: Routledge.
- Huff, S. (2008) Identity and landscape: the reification of place in Strasbourg, France. In Knudsen, D., Soper, A., Metro-Roland, M., Greer, C. (eds) *Landscape, Tourism, and Meaning*, blz. 20-36. Engeland: Ashgate Publishing Ltd.
- ICOM (1974) ICOM statutes, sec, 2, art. 3. Adopted by the Eleventh General Assembly, Copenhagen, 14 juni 1974.

Izard, C. (1992) Basic emotions, relations amongst emotions and emotion-cognition relations. *Psychological Review* 99(3), blz. 561-565.

Janes, R. (1999) Musea and change: some thoughts on creativity, destruction and self-organization. *Museum International* 51(2), blz. 4-11.

Jennings, G. (2001) *Tourism Research*. Milton: John Wiley & Sons Australia, Ltd.

Jong, A. de (1993) Privatization and commercialization of open air musea: opportunity or threat? Report of the meeting of a special working group of the Association of European Open Air Musea at Arnhem, 14-15 January 2005.

Kaplan, S. en Talbot, J. (1983) Psychological benefits of a wilderness experience. In Altman, I. en Wohlwill, J. (eds) *Human behaviour and Environment: Advances in theory and research*, blz. 163-203. New York: Plenum Press.

Knudsen, D., Soper, A. and Metro-Roland, M. (2008) Landscape, Tourism, and Meaning: An Introduction. In Knudsen, D., Soper, A., Metro-Roland, M., Greer, C. (eds) *Landscape, Tourism, and Meaning*, blz. 1-7. Engeland: Ashgate Publishing Ltd.

Kuyvenhoven, F. (2001) *Developments in Dutch Museum Policy*. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.

Kyle, G., Mowen, A. en Tarrant, M. (2004) Linking place preferences with place meaning: An examination of the relationship between place motivation and place attachment. *Journal of Environmental Psychology* 24, blz. 439-454.

Lambert, Y. (2004) A Turning Point in Religious Evolution in Europe. *Journal of Contemporary Religion* 19(1), blz. 29-45.

Larsen, J., McGraw, A., en Cacioppo, J. (2001) Can people feel happy and sad at the same time? *Journal of Personality and Social Psychology* 81(4), blz. 684-696.

Larsen, J., McGraw, A., Mellers, B., en Cacioppo, J. (2004) The agony of victory and thrill of defeat: Mixed emotional reactions to disappointing wins and relieving losses. *Psychological Science* 15, blz. 325-330.

Lash, S. (1990) *Sociology of postmodernism*. London: Routledge.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

Levine, G. (1986) On the geography of religion. *Transactions of the Institute of British Geographers* 11(4), blz. 428-440.

Librecht, U. (2003) Humanisme en spiritualiteit. *Antenne* september 2003, blz. 12-22.

LNV (2000) *Natuur voor mensen, mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21^e eeuw*. Den Haag: Ministerie van LNV.

Lord, B. (2006) Philosophy and the museum. *Museum Management and Curatorship* 21, blz. 79-87.

Lorzing, H. (2001) *The nature of landscape*. Rotterdam: 010 Publishers.

Lumley, R. (1988) *The museum time machine*. Londen: Routledge.

Lyotard, J. (1979) *The postmodern condition: a report on knowledge*. Paris: Minuit.

MacDonald, D., (2000) Spirituality: Description, Measurement, and Relation to the Five Factor Model of Personality. *Journal of personality* 68(1), blz. 153-197.

- Manzo, L. (2005) For better or worse: exploring multiple dimensions of place meaning. *Journal of Environmental Psychology* 25, blz. 67-86.
- Margolis, R. en Elifson, K. (1979) A typology of religious experience. *Journal for the scientific study of religion* 18(1), blz. 61-67.
- Maslow, A. (1970) *Religions, values and peak-experiences*. 2e herziene versie. New York: Viking Press, Inc.
- McPherson, G. (2006) Public memory and private tastes: the shifting definitions of musea and their visitors in the UK. *Museum Management and Curatorship* 21, blz. 44-57.
- Mitchell, W. (2002) *Landscape and power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moberg, D. (2002) Assessing and measuring spirituality: confronting dilemma's of universal and particular evaluative criteria. *Journal of Adult Development* 9(1), blz. 47-60.
- Murphy, B. (2005) Memory, History and Musea. *Museum International* 57(3), blz. 70-78.
- Mytko, J. en Knight, S. (1999) Body, Mind and Spirit: Towards the integration of religiosity and spirituality in cancer quality of life research. *Psycho-Oncology* 8, blz. 439-450.
- Nationaal Historisch Museum (2008) Kaders. www.nationaalhistorischmuseum.nl. Gezien op: 25/11/08.
- Nora, P. (1989) Between memory and history: le Lieux de Mémoire. *Representations* 26, blz. 7-24.
- Orientalis (2007) *Open your mind! Missie & aanpak Museumpark Orientalis 2007-2011*. Nijmegen: Orientalis.
- Orientalis (2008) *Folder Museumpark Orientalis – cultuur en religie 2008*. Nijmegen: Orientalis.
- Pater, C. de (2006) *Hart voor het bos*. Afstudeerscriptie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Pearce, S. (1999) A new way of looking at old things. *Museum International* 51(2), blz. 12-17.
- Pesut, B., Fowler, M., Taylor, E., Reimer-Kirkham, S. en Sawatzky, R. (2008) Conceptualizing spirituality and religion for healthcare. *Journal of Clinical Nursing* 17, blz. 2803-2810.
- Poorthuis, M. en Saleminck, T. (2009) *Lotus in de lage landen: de geschiedenis van het boeddhisme in Nederland. Beeldvorming van 1840 tot heden*. Almere: Uitgeverij Parthenon.
- Prentice, R. (2001) Experiential cultural tourism: musea and the marketing of the new romanticism of evoked authenticity. *Museum Management and Curatorship* 19(1), blz. 5-26.
- Preziosi, D. en Farago, C. (2004) *Grasping the world. The idea of the museum*. Engeland: Ashgate.
- Prins, J. (2001) The museum register. In Kuyvenhoven, F. (ed) *Developments in Dutch Museum Policy*. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.
- Raad, B. de en Doddema-Winsemius, M. (2006) Boekbespreking: De Big 5 Persoonlijkheidsfactoren. Een methode voor het beschrijven van persoonlijkheidseigenschappen. *Dutch Journal of Psychiatry* 48(12), blz. 977-978.
- Ranshuysen, L. (2009) *Resultaten MuseumMonitor 2008*. TNS NIPO in samenwerking met Onderzoeksbureau Letty Ranshuysen. www.lettyranshuysen.nl. Gezien op: 17/05/09.
- Reinert, D. en Bloomingdale, J. (2000) Spiritual Experience, Religious Orientation, and Self-Reported Behavior. *International Journal for the Psychology of Religion* 10(3), blz. 173-180.

- Roothaan, A. (2007) *Spiritualiteit begrijpen: een filosofische inleiding*. Amsterdam: Boom.
- Rottenberg, B. (2002) Musea, information and the public sphere. *Museum International* 54(4), blz. 21-28.
- Russell, J. en Barrett, L. (1999) Core affect, prototypical emotional episodes, and other things called emotion: Dissecting the elephant. *Journal of Personality and Social Psychology* 76, blz. 805-819.
- Russell, J. en Merhabian, A. (1977) Evidence for a three-factor theory of emotions. *Journal of Research in Personality* 11, blz. 273-294.
- Schmolk, H., Buffalo, E. en Squire, L. (2000) Memory distortions develop over time: recollections of the O.J. Simpson trial verdict after 15 and 32 months. *Psychological Science* 11(1), blz. 39-45.
- Schouten, M. (2001) *De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst*. Utrecht: KNNV Uitgeverij.
- Schroeder, W. (1992) Spiritual aspects of nature: a perspective from depth psychology. In proceedings of Northeastern Recreation Research Symposium (p. 25-30), April 7-9, 1991, Saratoga Springs, NY.
- Schurink, S. (1996) *Een dagje terug in de tijd? Een onderzoek naar het gebruik en de beleving van het Nederlands Openluchtmuseum door verschillende categorieën bezoekers*. Afstudeerscriptie. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Sman, M. van der. (2001) Introduction. In Kuyvenhoven, F. (ed) *Developments in Dutch Museum Policy*. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.
- Spalding, J. (2002) *The poetic museum: reviving historic collections*. Munich: Prestel.
- Stephenson, J. (2008) The Cultural Values Model: an integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning* 84, blz.127-139.
- Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting (2007) *De verwondering hersteld*. Nijmegen: Stichting Restauratie Complex Heilig Land Stichting.
- Taekema, J. (2001) ICT in Dutch musea. In Kuyvenhoven, F. (ed) *Developments in Dutch Museum Policy*. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.
- Talarico, J. en Rubin, D. (2003) Confidence, not consistency, characterizes flashbulb memories. *American Psychological Society* 14(5), blz. 455-461.
- Talbot, J. en Kaplan, S. (1986) Perspectives on wilderness: re-examining the value of extended wilderness experiences. *Journal of Environmental Psychology* 6, blz. 177-188.
- Tanya, R. (2002) Towards clarification of the meaning of spirituality. *Journal of Advanced Nursing* 39(5), blz. 500-509.
- Taylor, B. (2001) Earth and Nature-Based Spirituality (Part I): From Deep Ecology to Radical Environmentalism. *Religion* 31, blz. 175-193.
- Taylor, B. (2005) *Encyclopedia of religion and nature*. Londen en New York: Continuum.
- Treib, M. (2005) Attending. In Krinke, R. (ed) *Contemporary landscapes of contemplation*, blz. 13-35. UK: Routledge.
- Trigt, A. (2002) Hogere sferen: belevingsonderzoek naar de spirituele waarde van bomen en bos. MSc-scriptie. Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Trigt, A. van, van Koppen, C. and Schanz, H. (2003) Spirituele waarde van natuur. Een analyse van de ervaring van spiritualiteit in relatie tot bomen en bos. *Landschap* 20(3), blz. 154-163.

- Urry, J. (2002) *The Tourist Gaze*. 2nd revised edition. London: Sage.
- Van Dale (2005) *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 14^e editie. Utrecht: Van Dale Uitgevers.
- Vaske, J. (2008) *Survey Research and Analysis: Applications in Parks, Recreation and Human Dimensions*. Pennsylvania: Venture Publishing, Inc.
- Walach, H. en Reich, K. (2005) Reconnecting science and spirituality: toward overcoming a taboo. *Zygon* 40(2), blz. 423-441.
- Ward, G. (2004) Post-secularity? The new public faces of religion. In Hoelzl, M. (ed) Conference proceedings of the New visibility of religion in European democratic culture conference, Manchester 2004.
- Waterman, S. (2005) *De grenzen van het museum: presentatie van collecties in fysieke en digitale omgeving*. Afstudeerscriptie. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Watson, P. en Morris, R. (2005) Spiritual Experience and Identity: Relationships with Religious Orientation, Religious Interest, and Intolerance of Ambiguity. *Review of religious research* 46(4), blz. 371-379.
- Weeda, I. (1996) *Spiritualiteit en wetenschap*. Amsterdam: Uitgeverij Anthos.
- Weil, S. (2007) Transformation of the American Museum. In Sandell, R. en Janes, R. (eds) *Museum Management and Marketing*. London: Routledge.
- Weima, J. (1981) *Reiken naar oneindigheid: inleiding tot de psychologie van de religieuze ervaring*. Baarn: Ambo.
- Welsh, P. (2005) Reconfiguring musea. *Museum Management and Curatorship* 20, blz. 103-130.
- Westhoff, V. (1983) Man's attitude towards vegetation. In Holzner, W., Werger, M., Ikusima, I. (eds) *Man's impact on vegetation*, blz. 7-24.
- Williams, D. en Vaske, J. (2003) The Measurement of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychometric Approach. *Forest Science* 49(6), blz. 830-840.
- Williams, K. en Harvey, D. (2001) Transcendent experience in forest environments. *Journal of Environmental Psychology* 21, blz. 249-260.
- Zweers, W. (1996) Ecologische spiritualiteit en (natuur)wetenschap. In Weeda, I. (ed) *Spiritualiteit en wetenschap*, blz. 242-248. Amsterdam: Uitgeverij Anthos.

Bijlagen

- A. Originele, Engelstalige items van de Spiritual Experience Index-Revised
- B. Originele, Engelstalige Ten-Item Personality Inventory (TIPI)
- C. Opzet enquête
- D. Genoemde redenen voor niet-deelname enquête
- E. Scores op enquêtevragen
- F. Scores respondenten versus non-respondenten
- G. Relatie tussen waardering verschillende landschappen en achtergrondkenmerken
- H. Beschrijvingen van meest intense ervaring
- I. Gemiddelde score voor een emotie per type ervaring

Bijlage A: Originele, Engelstalige items van de Spiritual Experience Index-Revised (Genia, 1997)

Spiritual Support Subscale

1. I often feel strongly related to a power greater than myself.
2. My faith gives my life meaning and purpose.
3. My faith is a way of life.
4. I often think about issues concerning my faith.
5. My faith is an important part of my individual identity.
6. My relationship to God is experienced as unconditional love.
7. My faith helps me to confront tragedy and suffering.
8. I gain spiritual strength by trusting in a higher power.
9. My faith is often a deeply emotional experience.
10. I make a conscious effort to live in accordance with my spiritual values.
11. My faith enables me to experience forgiveness when I act against my moral conscience.
12. Sharing my faith with others is important for my spiritual growth.
13. My faith guides my whole approach to life.

Spiritual Openness Subscale

- *1. I believe that there is only one true faith.
2. Ideas from faiths different from my own may increase my understanding of spiritual truth.
- *3. One should not marry someone of a different faith.
4. I believe that the world is basically good.
5. Learning about different faiths is an important part of my spiritual development.
6. I feel a strong spiritual bond with all of humankind.
- *7. I never challenge the teachings of my faith.
8. My spiritual beliefs change as I encounter new ideas and experiences.
9. Persons of different faiths share a common spiritual bond.
- *10. I believe that the world is basically evil.

* items are reversed scored

Bijlage B: Originele, Engelstalige Ten-Item Personality Inventory (TIPI) (Gosling et al., 2003)

Here are a number of personality traits that may or may not apply to you. Please write a number next to each statement to indicate the extent to which you agree or disagree with that statement. You should rate the extent to which the pair of traits applies to you, even if one characteristic applies more strongly than the other.

Disagree strongly	Disagree moderately	Disagree a little	Neither agree nor disagree	Agree a little	Agree moderately	Agree strongly
<i>I see myself as:</i>						
1. _____ Extraverted, enthusiastic.						
2. _____ Critical, quarrelsome.						
3. _____ Dependable, self-disciplined.						
4. _____ Anxious, easily upset.						
5. _____ Open to new experiences, complex.						
6. _____ Reserved, quiet.						
7. _____ Sympathetic, warm.						
8. _____ Disorganized, careless.						
9. _____ Calm, emotionally stable.						
10. _____ Conventional, uncreative.						

TIPI scale scoring: Extraversion: 1, 6*; Agreeableness: 2*, 7; Conscientiousness: 3, 8*; Emotional Stability: *4, 9; Openness to Experiences: 5, 10*.

* items are reversed scored

BELEVING VAN HET LANDSCHAP VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS

Wageningen Universiteit voert in samenwerking met Museumpark Orientalis een onderzoek uit om meer te weten te komen over de beleving van het landschap van Museumpark Orientalis door bezoekers. Dit onderzoek gaat over uw ervaringen en meningen, er zijn geen goede of slechte antwoorden. De kennis die opgedaan wordt door deze enquête zal gebruikt worden bij de renovatie en herinrichting van het Museumpark. Door deze enquête in te vullen, kunt u een belangrijke bijdrage leveren aan de herinrichting van het park. Het invullen van de enquête duurt ongeveer 10-15 minuten. Uw deelname aan de enquête is volledig anoniem. Als u de enquête heeft ingevuld kunt u deze teruggeven aan de persoon van wie u de enquête heeft gekregen. Als dank voor uw medewerking biedt Museumpark Orientalis u graag een kopje koffie of thee aan.

DEEL 1: HET LANDSCHAP VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS IN HET ALGEMEEN

1. **Bent u het oneens of eens met onderstaande stellingen?** Omcirkel naast elke stelling het cijfer dat uw mening het beste weergeeft.

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens
Het landschap van Orientalis...					
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1	2	3	4	5
vind ik mooi	1	2	3	4	5
heeft grote indruk op mij gemaakt	1	2	3	4	5
vind ik rommelig en onverzorgd	1	2	3	4	5
riep bij mij sterke emoties op	1	2	3	4	5
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	1	2	3	4	5

2. **Wat zou u willen veranderen in het landschap van Orientalis?** Kruis alle antwoorden aan die voor u van toepassing zijn.

☐ meer open plekken in het bos maken	☐ meer speeltoestellen plaatsen
☐ meer uitzichtpunten maken	☐ speeltoestellen verwijderen
☐ extra wandelpaden aanleggen	☐ meer afvalbakken plaatsen
☐ meer waterpartijen aanleggen	☐ meer bankjes plaatsen
☐ wandelpaden asfalteren	☐ meer muziek / geluid
☐ meer dieren laten rondlopen	☐ minder muziek / geluid
☐ meer bomen planten	☐ meer infoborden plaatsen
☐ meer planten en bloemen aanplanten	☐ meer sfeerverlichting aanleggen
☐ meer gebouwen of attracties tussen de museumdorpen aanleggen	☐ meer spannende attracties zoals een achtbaan aanleggen
☐ Ik zou iets anders veranderen, namelijk _____	
☐ Ik zou niets veranderen	

3. **Welke bomen en planten passen volgens u het beste in dit museumpark?** Kruis één antwoord aan.

- ☐ Vooral Oosterse bomen en planten zoals olijfbomen en palmen
☐ Vooral Nederlandse bomen en planten zoals dennenbomen en eiken
☐ Een combinatie van Oosterse en Nederlandse bomen en planten
☐ Weinig bomen en planten en zoveel mogelijk gebouwen en attracties
☐ Anders, namelijk _____
☐ Ik weet het niet

DEEL 2: EEN AANTAL LANDSCHAPPEN VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS

Hieronder ziet u foto's van een aantal landschappen in Museumpark Orientalis.
Wanneer u een van de plekken op de foto's niet heeft bezocht, hoeft u de vragen daarover niet te beantwoorden.

Foto 1

Foto 2

4. Wat vindt u van het landschap op de foto's 1 en 2? Omcirkel naast elke stelling één cijfer.

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1	2	3	4	5
Ik vind het mooi	1	2	3	4	5
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	1	2	3	4	5
Ik vind het rommelig en onverzorgd	1	2	3	4	5
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	1	2	3	4	5
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	1	2	3	4	5

5. Wat maakte in het landschap van de foto's 1 en 2 de meeste indruk? Kruis één antwoord aan.

- ☐ Het landschap als geheel
- ☐ Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap, namelijk _____
- ☐ Eén bepaald natuurlijk element in het landschap, namelijk _____
- ☐ De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was, namelijk _____
- ☐ Het landschap deed me denken aan iets anders, namelijk _____
- ☐ Anders, namelijk _____
- ☐ Dit landschap deed me niets
- ☐ Ik weet het niet

Foto 3

Foto 4

6. Wat vindt u van het landschap op de foto's 3 en 4? Omcirkel naast elke stelling één cijfer.

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1	2	3	4	5
Ik vind het mooi	1	2	3	4	5
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	1	2	3	4	5
Ik vind het rommelig en onverzorgd	1	2	3	4	5
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	1	2	3	4	5
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	1	2	3	4	5

7. Wat maakte in het landschap van de foto's 3 en 4 de meeste indruk? Kruis één antwoord aan.

- ☐ Het landschap als geheel
- ☐ Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap, namelijk _____
- ☐ Eén bepaald natuurlijk element in het landschap, namelijk _____
- ☐ De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was, namelijk _____
- ☐ Het landschap deed me denken aan iets anders, namelijk _____
- ☐ Anders, namelijk _____
- ☐ Dit landschap deed me niets
- ☐ Ik weet het niet

Foto 5

Foto 6

8. Wat vindt u van het landschap op de foto's 5 en 6? Omcirkel naast elke stelling één cijfer.

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1	2	3	4	5
Ik vind het mooi	1	2	3	4	5
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	1	2	3	4	5
Ik vind het rommelig en onverzorgd	1	2	3	4	5
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	1	2	3	4	5
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	1	2	3	4	5

9. Wat maakte in het landschap van de foto's 5 en 6 de meeste indruk? Kruis één antwoord aan.

- ☐ Het landschap als geheel
- ☐ Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap, namelijk _____
- ☐ Eén bepaald natuurlijk element in het landschap, namelijk _____
- ☐ De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was, namelijk _____
- ☐ Het landschap deed me denken aan iets anders, namelijk _____
- ☐ Anders, namelijk _____
- ☐ Dit landschap deed me niets
- ☐ Ik weet het niet

Foto 7

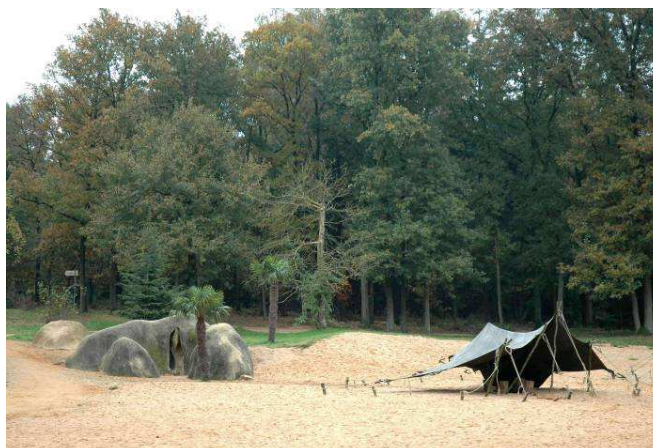

Foto 8

10. Wat vindt u van het landschap op de foto's 7 en 8? Omcirkel naast elke stelling één cijfer.

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1	2	3	4	5
Ik vind het mooi	1	2	3	4	5
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	1	2	3	4	5
Ik vind het rommelig en onverzorgd	1	2	3	4	5
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	1	2	3	4	5
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	1	2	3	4	5

11. Wat maakte in het landschap van de foto's 7 en 8 de meeste indruk? Kruis één antwoord aan.

- ☐ Het landschap als geheel
- ☐ Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap, namelijk _____
- ☐ Eén bepaald natuurlijk element in het landschap, namelijk _____
- ☐ De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was, namelijk _____
- ☐ Het landschap deed me denken aan iets anders, namelijk _____
- ☐ Anders, namelijk _____
- ☐ Dit landschap deed me niets
- ☐ Ik weet het niet

DEEL 3: UW MEEST INDRUKWEKKENDE ERVARING IN HET LANDSCHAP VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS

Hieronder staan een aantal vragen over uw beleving van Museumpark Orientalis. Welke ervaring of welk moment heeft vandaag in het landschap van Museumpark Orientalis de meeste indruk op u gemaakt? Als u helemaal niets bijzonders in het landschap van Museumpark Orientalis heeft ervaren, mag u deel 3 overslaan en doorgaan naar deel 4, vraag 21.

- 12. Kunt u uw meest intense en indrukwekkende ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis beschrijven? Let op: het gaat hierbij niet om een ervaring binnen in een gebouw.** Schrijf uw antwoord hieronder op.

- 13. Op welke plek in het museumpark beleefde u deze intense ervaring?** Kruis één antwoord aan.

- ☐ Bij het Joodse dorpje Beth Juda
- ☐ Bij de weides of de geboortegrot
- ☐ Bij de Karavanseraï of Huis van ontmoetingen
- ☐ Bij het meertje of het Islamitische dorp Tell Arab
- ☐ Bij het Christelijke Via Orientalis
- ☐ Bij de zandverstuiving of het Arabisch tentenkamp Ain Ibrahiem
- ☐ In het bos
- ☐ Niet op één plek, maar op een langere route door het park
- ☐ Op een andere plek, namelijk _____
- ☐ Dat weet ik niet meer

- 14. Wat gaf de aanleiding tot deze intense ervaring in het landschap?** Kruis één antwoord aan.

- ☐ Het landschap als geheel
- ☐ Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap, namelijk _____
- ☐ Eén bepaald natuurlijk element in het landschap, namelijk _____
- ☐ De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was, namelijk _____
- ☐ Het landschap deed me denken aan iets anders, namelijk _____
- ☐ Het contact dat ik had met andere personen (mensen uit mijn gezelschap, medebezoekers of medewerkers)
- ☐ Anders, namelijk _____
- ☐ Ik weet het niet

15. Hieronder ziet u beschrijvingen van intense en indrukwekkende ervaringen in het landschap. Lees elke beschrijving nauwkeurig door en geef aan in hoeverre het lijkt op uw eigen ervaring. Het gaat er dus om hoe u zich vandaag voelde tijdens uw indrukwekkende ervaring in het landschap. Omcirkel achter elke stelling één cijfer.

	Helemaal mee oneens				Helemaal mee eens
Ik had een gevoel van totale verbondenheid	1	2	3	4	5
Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	1	2	3	4	5
Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven	1	2	3	4	5
Ik voelde me één met God of een hogere macht	1	2	3	4	5
Het landschap stemde me tot nadenken	1	2	3	4	5
Ik ervoer de oneindigheid van tijd	1	2	3	4	5
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	1	2	3	4	5
Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	1	2	3	4	5
Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen	1	2	3	4	5
Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	1	2	3	4	5
Ik maakte contact met mijn ware Ik	1	2	3	4	5
Ik had het gevoel dat de ervaring zo <i>was</i> maar niet zo <i>kon zijn</i>	1	2	3	4	5
Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	1	2	3	4	5
Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven	1	2	3	4	5
Ik voelde me één met het landschap	1	2	3	4	5
Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang	1	2	3	4	5
Ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	1	2	3	4	5
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	1	2	3	4	5
Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf	1	2	3	4	5
Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	1	2	3	4	5
Ik voelde me één met het universum	1	2	3	4	5

DEEL 4: KENMERKEN VAN UW BEZOEK

21. Hoe vaak hebt u Museumpark Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum eerder bezocht? Kruis één antwoord aan.

- ☐ 0 maal, dit is mijn eerste bezoek
- ☐ 0 1 maal
- ☐ 0 2-4 maal
- ☐ 0 5-10 maal
- ☐ 0 11-20 maal
- ☐ 0 21-50 maal
- ☐ 0 Meer dan 50 maal

22. Met wie bent u vandaag naar Museumpark Orientalis gekomen? Kruis alle antwoorden aan die van toepassing zijn.

- ☐ 0 Alleen → *Ga verder naar vraag 24*
- ☐ 0 Met mijn partner
- ☐ 0 Met mijn kind(eren)
- ☐ 0 Met andere familieleden
- ☐ 0 Met vrienden en/of kennissen
- ☐ 0 Met een club/vereniging/bedrijf/school
- ☐ 0 Met anderen, namelijk _____

23. Uit hoeveel personen bestaat uw gezelschap, inclusief uzelf? Schrijf het aantal personen op.

Mijn gezelschap bestaat uit _____ personen, inclusief mijzelf

DEEL 5 PERSOONLIJKE KENMERKEN

24. Tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent u zichzelf? Kruis één antwoord aan.

- ☐ 0 Geen → *Ga verder naar vraag 26*
- ☐ 0 Rooms-katholiek
- ☐ 0 Nederlands-hervormd
- ☐ 0 Gereformeerd
- ☐ 0 Protestante Kerk in Nederland
- ☐ 0 Islam
- ☐ 0 Jodendom
- ☐ 0 Anders, namelijk _____

25. Hoe vaak gaat u in het algemeen naar de kerk, moskee of een andere godsdienstige bijeenkomst? Kruis één antwoord aan.

☐ 0 1 keer per week of vaker	☐ 0 Minder dan 1 keer per maand
☐ 0 2 tot 3 keer per maand	☐ 0 Zelden of nooit
☐ 0 1 keer per maand	

26. Op welke manier staat u in het leven? Lees elke beschrijving nauwkeurig door en geef aan of u het er mee oneens of eens bent als beschrijving van uw levensbeschouwing of geloof. Omcirkel achter elke stelling één cijfer.

Als u zichzelf niet beschouwt als gelovig, kunt u daar waar geloof staat levensbeschouwing of spirituele levenshouding lezen.

	Sterk mee oneens					Sterk mee eens
Mijn geloof is erg belangrijk voor mij	1	2	3	4	5	6
Ik voel me vaak sterk in contact staan met een kracht groter dan mijzelf	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof geeft mijn leven doel en zin	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof is een manier van leven	1	2	3	4	5	6
Ik denk vaak aan dingen die te maken hebben met mijn geloof	1	2	3	4	5	6
Mijn relatie met God ervaar ik als onvoorwaardelijke liefde	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof is een belangrijk deel van mijn identiteit	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof helpt mij om te gaan met droevige dingen en lijden	1	2	3	4	5	6
Ik krijg spirituele kracht door te vertrouwen op een hogere kracht	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof is een diep-emotionele ervaring	1	2	3	4	5	6
Ik doe bewust mijn best om in overeenstemming met mijn spirituele waarden te leven	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof stelt me in staat om mezelf te vergeven wanneer ik tegen mijn geweten handel	1	2	3	4	5	6
Het delen van mijn geloof met anderen is belangrijk voor mijn spirituele groei	1	2	3	4	5	6
Mijn geloof leidt mijn hele kijk op het leven	1	2	3	4	5	6
Ik geloof dat er maar één waar geloof is	1	2	3	4	5	6
Ideeën uit andere geloven kunnen mijn begrip van de spirituele waarheid vergroten	1	2	3	4	5	6
Je moet niet met iemand trouwen van een ander geloof	1	2	3	4	5	6
Ik geloof dat de wereld in principe goed is	1	2	3	4	5	6
Leren over andere geloven is een belangrijk onderdeel van mijn spirituele ontwikkeling	1	2	3	4	5	6
Ik voel een sterke binding met de hele mensheid	1	2	3	4	5	6
Ik betwifel mijn geloof nooit	1	2	3	4	5	6
Mijn spirituele overtuigingen kunnen veranderen als ik met nieuwe ideeën en ervaringen in contact kom	1	2	3	4	5	6
Mensen van verschillende geloven delen een gemeenschappelijke spirituele binding	1	2	3	4	5	6
Ik geloof dat de wereld in principe slecht is	1	2	3	4	5	6

27. Geef van elk paar persoonlijkheidskenmerken hieronder aan of die wel of niet op u van toepassing zijn (zelfs als het ene kenmerk sterker van toepassing is dan het andere). Omcirkel achter elke stelling één cijfer.

	Sterk mee oneens	Mee oneens	Een beetje mee oneens	Niet eens en niet oneens	Een beetje mee eens	Mee eens	Sterk mee eens
<i>Ik zie mezelf als:</i>							
Extravert, enthousiast	1	2	3	4	5	6	7
Kritisch, provocerend	1	2	3	4	5	6	7
Betrouwbaar, zelfgedisciplineerd	1	2	3	4	5	6	7
Bezorgd, snel van streek	1	2	3	4	5	6	7
Open voor nieuwe ervaringen, complex	1	2	3	4	5	6	7
Terughoudend, rustig	1	2	3	4	5	6	7
Sympathiek, warm	1	2	3	4	5	6	7
Ongeorganiseerd, onzorgvuldig	1	2	3	4	5	6	7
Kalm, emotioneel stabiel	1	2	3	4	5	6	7
Traditioneel, niet creatief	1	2	3	4	5	6	7

28. Bent u man of vrouw? Kruis één antwoord aan.

☐ Man

☐ Vrouw

29. Wat is uw leeftijd? Schrijf uw leeftijd op.

Ik ben _____ jaar oud

30. Wat is uw nationaliteit? Kruis één antwoord aan.

☐ Nederlands

☐ Belgisch

☐ Duits

☐ Overig, namelijk _____

Als u op de hoogte gehouden wilt worden of bereid bent mee te werken aan vervolgonderzoek van Museumpark Orientalis, kunt u uw gegevens invullen op de volgende pagina. Als u nog vragen heeft naar aanleiding van deze enquête kunt u contact opnemen met Marjolein Kloek (marjolein.kloek@wur.nl). U wordt verzocht de ingevulde enquête terug te geven aan de persoon van wie u de enquête heeft gekregen. Museumpark Orientalis en Wageningen Universiteit willen u hartelijk danken voor uw medewerking.

Bent u bereid mee te werken aan vervolgonderzoek van Museumpark Orientalis? Of wilt u op de hoogte gehouden worden van de uitkomsten van dit onderzoek of nieuws van Museumpark Orientalis ontvangen? Schrijf dan hieronder uw naam en adresgegevens op. Uw gegevens zullen vertrouwelijk worden behandeld. Deze pagina mag u uitscheuren en apart inleveren; uw gegevens zullen niet worden gekoppeld aan de enquête.

Naam: _____

Adres: _____

Woonplaats: _____

E-mailadres: _____

- ☐ Ja, ik ben bereid om mee te werken aan vervolgonderzoek van Museumpark Orientalis
- ☐ Ja, ik wil op de hoogte gehouden worden van de uitkomsten van dit onderzoek
- ☐ Ja, ik wil op de hoogte gehouden worden van nieuws van Museumpark Orientalis

Bijlage D: Genoemde redenen voor niet-deelname enquête

Reden voor niet-deelname	Aantal keer genoemd
Geen tijd/ ik heb haast	55
Geen interesse in enquête	25
De kinderen zijn moe/ moeten slapen	13
Ik wil naar huis	6
Ik voel me niet lekker/ ben ziek/ heb hoofdpijn	5
Ik vind de enquête te lang	4
Ik ben moe	4
Ik wil nog iets anders doen vanmiddag	4
Ik moet de bus halen	3
Ik heb geen leesbril bij me	2
De hond zit te wachten	2
De baby moet thuis drinken	2
Ik moet op tijd de kinderen inleveren	2
Ik heb net koffie gehad	2
Mijn vrouw vult de enquête al in, dan doe ik het niet	2
Ik moet op de kinderen letten	1
Ik moet nog een eind terugfietsen	1
De parkeermeter loopt af	1

Bijlage E: Scores op enquêtevragen

DEEL 1: HET LANDSCHAP VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS IN HET ALGEMEEN

1. Bent u het oneens of eens met onderstaande stellingen?

Score per categorie in percentages

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Ontbreekt
Het landschap van Orientalis...						
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,2	2,0	6,4	41,5	46,2	2,7
vind ik mooi	0	2,7	14,0	46,4	32,4	4,4
heeft grote indruk op mij gemaakt	2,5	11,1	43,0	29,2	9,3	4,9
vind ik rommelig en onverzorgd	24,6	36,1	21,9	9,6	1,7	6,1
riep bij mij sterke emoties op	17,9	24,8	39,6	10,3	1,2	6,1
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	5,2	7,4	30,0	37,8	15,5	4,2

Gemiddelden en standaarddeviaties¹.

	Gemiddelde	Standaard- deviatie
Het landschap van Orientalis...		
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,33	0,792
vind ik mooi	1,14	0,763
heeft grote indruk op mij gemaakt	0,34	0,900
vind ik rommelig en onverzorgd	-0,77	1,009
riep bij mij sterke emoties op	-0,51	0,966
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,53	1,025

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

2. Wat zou u willen veranderen in het landschap van Orientalis? Er kunnen meerdere antwoorden aangekruist worden

Percentage respondenten die deze verandering hebben aangekruist. Bezoekers konden meerdere antwoorden aankruisen, daardoor is het totaal meer dan 100%.

Verandering	Percentage
meer open plekken in het bos maken	2,9
meer uitzichtpunten maken	23,8
extra wandelpaden aanleggen	19,4
meer waterpartijen aanleggen	32,3
wandelpaden asfalteren	10,1
meer dieren laten rondlopen	51,6
meer bomen planten	5,2
meer planten en bloemen aanplanten	25,3
meer gebouwen of attracties tussen de museumdorpen aanleggen	28,3
meer speeltoestellen plaatsen	17,2
speeltoestellen verwijderen	1,0
meer afvalbakken plaatsen	12,3
meer bankjes plaatsen	40,0
meer muziek / geluid	9,8
minder muziek / geluid	11,3
meer infoborden plaatsen	18,9

[vervolg antwoorden op vraag 2]

Verandering	Percentage
meer sfeerverlichting aanleggen	11,1
meer spannende attracties zoals een achtbaan aanleggen	2,2
Ik zou iets anders veranderen	16,0
Ik zou niets veranderen	7,6

Antwoorden op vraag 2 genoemd bij overig

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Het park beter toegankelijk maken (beter toegankelijk voor ouderen; beter toegankelijk voor rolstoelen; paden zijn te hobbelig/modderig; geen hobbelige keitjes; leuning bij de trappen maken; trein op zonne-energie voor minder validen; milieuvriendelijke vorm van vervoer voor mensen slecht ter been; opstapjes egaliseren)	14
Het park thematischer / meer Oosters maken (afvalbakken afstemmen op sfeer gebouwen; maak sfeer van 2000 jaar geleden duidelijker; landschap meer aanpassen aan sfeer rond dorpen; meer Oosterse en historische elementen toevoegen; in aanloop naar dorpen sfeer ontwikkelen; verbindingsspaden mogen sfeer Midden-Oosten uitstralen)	9
Het park verlevendigen (meer figuranten; demonstraties van Romeinen; meer animatie: ook al regent het, we betalen hetzelfde!)	7
Het park beter onderhouden (meer zorg voor het park; volledig restaureren)	5
Meer informatie (foto's en bordjes bij attractie zodat functie duidelijk wordt want filmpjes duren te lang; informatie over het landschap en de objecten geven; meer infoborden in het Frans; meer info over geschiedenis van wat we zien; meer uitleg over architectuur; meer informatie over de islam)	5
Andere routes aanleggen (meer logische routes; route vanaf het restaurant duidelijker maken; een pad aan het einde van Via Orientalis, zodat je niet via dezelfde weg terug hoeft te lopen; uitgang duidelijker maken; tussendoorpaadjes om af te steken want te lang voor jonge kinderen)	5
Meer te spelen voor kinderen (houten blokken om te bouwen; puzzels bij elk dorp; ezeltje rijden; waterspeelplekken voor kinderen)	4
Muziek bij sommige onderwerpen zachter zetten	4
Landschap verbinden aan bijbel (meer bijbelse planten; bijbelse dierentuin; bijbelteksten over de natuur)	3
Meer gelegenheden voor eten/ drinken (meer theehuisjes of plekken waar je thee kan drinken; restaurant centraler; wat zitjes tussendoor en plekken om wat te eten/drinken)	3
Meer variatie in boomsoorten (palmbomen, ceders en kastanjes)	2
Cenakelkerk erbij betrekken	1
Verwarmde ruimte bij de entree	1
Een aquarium met Petrusvissen bij het meertje (zoals vroeger)	1
Een katholieke en christelijke kerk erbij	1
Iets cultureels op het water	1
Laat vooral de rust intact	1
Meer bomen tussen de dorpen zodat bijvoorbeeld vanaf Tell Arab de Karavanserai moeilijker zichtbaar is	1
Meer schaalverschillen in gebouwen en planten	1
Meer beelden/kunst	1
Speciale Oosterse tuin aanleggen	1
Vakantiehuisjes met zwemgelegenheid, etc	1

Totaal aantal genoemde veranderingen.

Totaal aantal genoemde veranderingen	Percentage
0	7,6
1	9,1
2	18,9
3	19,9
4	20,1
5	9,8
6	6,4
7	2,9
8	3,9
9	0,3
10	0,5
11	0,3
12	0,3
Totaal	100,0

Gemiddelde aantal veranderingen: 3,4 (standaarddeviatie: 2,102)

3. Welke bomen en planten passen volgens u het beste in dit museumpark?

Score in procenten

Soort beplanting	Percentage
Vooral Oosterse bomen en planten zoals olijfbomen en palmen	25,2
Vooral Nederlandse bomen en planten zoals dennenbomen en eiken	7,0
Een combinatie van Oosterse en Nederlandse bomen en planten	58,0
Weinig bomen en planten en zoveel mogelijk gebouwen en attracties	1,0
Anders	3,4
Ik weet het niet	4,4
Ontbreekt	1,0
Totaal	100,0

Antwoorden genoemd bij overig

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Beplanting aanpassen aan gebied / thema (bij elk dorp bijpassend; Nederlandse beplanting en rondom dorpjes specifieke beplanting behorend bij land van herkomst)	4
Niets veranderen (ik vind het mooi zoals het is)	2
Cypressen zijn zo mooi	1
Groenblijvende struiken voor in de winter als sfeermakers	1
Kleine gebouwtjes wat verspreid, niet alles zo clusteren	1
Laat vooral de prachtige acacia's staan	1
Meer lentebloemen zoals hyacinten/narcissen	1
Een prieeltje	1
Vleesetende planten	1
Vooral beuken	1

DEEL 2: EEN AANTAL LANDSCHAPPEN VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS

Foto 1

Foto 2

4. Wat vindt u van het landschap op de foto's 1 en 2?

Score in procenten

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Niet bezocht	Ontbreekt
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,7	1,5	8,6	42,5	41,3	1,5	2,9
Ik vind het mooi	0,7	1,2	13,0	50,4	27,8	1,5	5,4
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	2,0	10,6	49,1	23,3	6,6	1,5	6,9
Ik vind het rommelig en onverzorgd	26,8	37,1	19,9	5,9	1,0	1,5	7,9
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	13,5	23,6	43,7	8,8	2,5	1,5	6,4
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	4,9	10,6	33,4	32,9	12,5	1,5	4,2

Gemiddelden en standaarddeviaties¹.

Het landschap van Orientalis...	Gemiddelde	Standaard-deviatie
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,26	0,825
vind ik mooi	1,11	0,743
heeft grote indruk op mij gemaakt	0,24	0,830
vind ik rommelig en onverzorgd	-0,91	0,931
riep bij mij sterke emoties op	-0,40	0,942
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,40	1,022

¹De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

5. Wat maakte in het landschap van de foto's 1 en 2 de meeste indruk?

Score in procenten

Het meeste indruk maakte...	Percentage
Het landschap als geheel	74,0
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	4,1
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	3,7
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	1,5
Het landschap deed me denken aan iets anders	2,5
Anders	3,1
Dit landschap deed me niets	2,5
Ik weet het niet	8,1
Niet bezocht	0,5
Totaal	100,0

Antwoorden genoemd bij overig en uitleg bij andere antwoorden

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Luisteren naar verhalen (verhalenverteller; onze kinderen vonden de arabier met zijn verhalen super; rondleider die verhalen vertelt)	5
Deed denken aan vakantie (in Jordanië, Israel)	3
Grote, oude boom	3
Kruidentuin (tuinbouw terrasjes)	3
Doet denken aan landen waar dit soort culturen zijn (Midden-Oosten, zuidelijke sferen)	3
Herinneringen aan vroeger (doet denken aan toen ik nog heel klein was, toen vond ik het heel spectaculair)	2
Boerderij	2
Bomen	2
Dat alle gebouwen verwaarloosd zijn (vervallen en verveloos)	2
Rust (verstilling)	2
Synagoge	2
Aanzicht dorpje	1
Architectuur	1
Combi van eerste voorjaarsdag, lente, zon, stilte, fluitende vogels en rustuitstralende gebouwen die als baken in deze natuur rotsvast liggen	1
De gebouwen op zich	1
De natuur om de dorpen paste niet bij gebouwen	1
Ensemble van gebouwen	1
Eekhoortje	1
Harmonie van gebouwen geïntegreerd in natuur	1
Huisje van Maria	1
Historie	1
Humor	1
Doet denken aan mijn geboorteland	1
Doet denken aan musical Jacob waarvoor hier opnamen zijn gemaakt	1
Olijfboompjes	1
Originaliteit	1
Straatjes	1
Te voelen in de Orient te zijn	1
Lente – uitlopen van de eerste bomen	1
Vele soorten bomen	1
Wandelen	1

Foto 3

Foto 4

6. Wat vindt u van het landschap op de foto's 3 en 4?

Score in procenten

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Niet bezocht	Ontbreekt
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,2	1,5	8,8	38,3	43,2	3,7	3,2
Ik vind het mooi	1,5	2,7	10,8	46,4	31,2	3,7	3,7
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	3,2	10,1	42,8	24,3	10,1	3,7	5,9
Ik vind het rommelig en onverzorgd	29,7	35,4	17,7	6,1	1,5	3,7	5,9
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	13,3	20,6	41,8	10,8	3,4	3,7	6,4
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	7,6	7,6	31,2	31,2	13,3	3,7	5,4

Gemiddelden en standaarddeviaties¹.

Het landschap van Orientalis...	Gemiddelde	Standaarddeviatie
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	1,30	0,809
vind ik mooi	1,11	0,838
heeft grote indruk op mij gemaakt	0,31	0,935
vind ik rommelig en onverzorgd	-0,95	0,971
riep bij mij sterke emoties op	-0,33	0,994
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,38	1,096

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

7. Wat maakte in het landschap van de foto's 3 en 4 de meeste indruk?

Score in procenten

Het meeste indruk maakte...	Percentage
Het landschap als geheel	64,6
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	4,7
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	13,3
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	0,7
Het landschap deed me denken aan iets anders	2,5
Anders	2,9
Dit landschap deed me niets	2,9
Ik weet het niet	5,9
Niet bezocht	2,5
Totaal	100,0

Antwoorden genoemd bij overig en uitleg bij andere antwoorden

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Het water (meertje; vijver; vijverpartij, spiegelende water)	41
Vissen (karpers; snoeken)	7
Kikkers (padden; kikkerdril)	5
Dorpje (Tell Arab)	4
Associatie met toen het nog het meer van Galilea was	3
Doet denken aan vakantie (bezoek Midden-Oosten; Israël)	3
Gebouwen (witte gebouwtjes)	3
Er zou meer verband gelegd kunnen worden met visserij aldaar	2
Visser (ene figuur op het water – een echte visser in zijn element; mannetje in de boot)	2
Gebouwen zijn verwaarloosd (vervallen, vervelooos)	2
Combinatie van water en gebouwen	2
Bomen	1
Bootje op het water	1
Cola-automaat is geweldig (echt verdekt opgesteld)	1
Dat het gebouw niet frontaal wordt benaderd – levert spanning op	1
Alsof je echt in het buitenland bent	1
Herinnering aan vroeger	1
Eendjes	1
Bankje aan het water	1
Palmboompje	1
Denken aan hoe het vroeger geweest zou kunnen zijn	1
Hoogteverschillen	1
Humor	1
Doet denken aan Jezus die over het water liep	1
Kamelen	1
Doet denken aan mijn geboorteland	1
Stuwwal in combinatie met bos en water	1
Te nieuw	1
Uitzicht	1
Wandelen	1

Foto 5

Foto 6

8. Wat vindt u van het landschap op de foto's 5 en 6?

Score in procenten

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Niet bezocht	Ontbreekt
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	3,2	10,1	20,9	36,6	21,4	3,7	4,2
Ik vind het mooi	2,0	5,2	17,7	46,9	20,1	3,7	4,4
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	5,2	17,0	47,4	13,8	5,7	3,7	7,4
Ik vind het rommelig en onverzorgd	26,8	36,1	20,4	4,7	1,7	3,7	6,6
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	11,8	25,1	43,5	7,4	2,2	3,7	6,4
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	5,2	8,4	33,7	32,7	12,3	3,7	4,2

Gemiddelden en standaarddeviaties¹.

Het landschap van Orientalis...	Gemiddelde	Standaard-deviatie
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	0,68	1,054
vind ik mooi	0,85	0,899
heeft grote indruk op mij gemaakt	-0,02	0,913
vind ik rommelig en onverzorgd	-0,91	0,949
riep bij mij sterke emoties op	-0,41	0,904
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,42	1,015

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

9. Wat maakte in het landschap van de foto's 5 en 6 de meeste indruk?

Score in procenten

Het meeste indruk maakte...	Percentage
Het landschap als geheel	69,5
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	0,5
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	5,4
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	1,5
Het landschap deed me denken aan iets anders	2,0
Anders	3,2
Dit landschap deed me niets	7,4
Ik weet het niet	8,5
Niet bezocht	2,0
Totaal	100,0

Antwoorden genoemd bij overig en uitleg bij andere antwoorden

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Rust, stilte	9
Bomen en struiken	6
Hoogteverschillen en uitzichten (valleities)	4
Wandelen (lopen)	4
Oude bomen (oude beuken met stammen die mooi vertakken; statige bomen)	3
Gewoon (gewoon bos, niet bijzonders; neutraal maar mooi stukje bos)	3
Oorspronkelijk landschap (Hollands landschap, oud, moet zo blijven; natuur is gelaten zoals deze is; typisch Hollands bos)	3
Mag beter verzorgd worden	2
Paden (modderig)	2
Bos (Europees bos)	2
Cola drinken	1
Natuurlijke begroeiing	1
Beetje onduidelijk, aspecifiek, een tussengebied	1
Doet denken aan huwelijksdag	1
Ik zie niets terug van het thema van het park	1
Meer beelden	1
Meer fonteinen	1
Doet denken aan Oost-Europees bos	1
Het gaf me een religieus/spiritueel gevoel	1
Sprookjesbos	1
Te westers	1
Doet denken aan de Veluwe	1
Voorjaar	1

Foto 7

Foto 8

10. Wat vindt u van het landschap op de foto's 7 en 8?

Score in procenten

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Niet bezocht	Ontbreekt
Dit landschap is een belangrijk onderdeel van Orientalis	2,9	3,2	16,2	40,8	30,7	2,9	3,2
Ik vind het mooi	2,7	7,6	29,0	38,1	14,3	2,9	5,4
Dit landschap heeft grote indruk gemaakt op mij	6,1	20,6	43,0	15,5	5,2	2,9	6,6
Ik vind het rommelig en onverzorgd	22,6	34,4	21,6	9,3	2,7	2,9	6,4
Dit landschap riep bij mij sterke emoties op	15,7	21,6	43,0	7,1	2,9	2,9	6,6
Ik voelde me hier tot rust komen en in harmonie	8,1	17,0	39,8	20,1	6,4	2,9	5,7

Gemiddelden en standaarddeviaties¹

Het landschap van Orientalis...	Gemiddelde	Standaarddeviatie
is een belangrijk onderdeel van Orientalis	0,99	0,960
vind ik mooi	0,58	0,948
heeft grote indruk op mij gemaakt	-0,08	0,946
vind ik rommelig en onverzorgd	-0,72	1,044
riep bij mij sterke emoties op	-0,44	0,975
liet me tot rust komen en in harmonie voelen	0,00	1,021

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

11. Wat maakte in het landschap van de foto's 7 en 8 de meeste indruk?

Score in procenten

Het meeste indruk maakte...	Percentage
Het landschap als geheel	53,3
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	7,1
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	5,2
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	1,2
Het landschap deed me denken aan iets anders	3,4
Anders	6,6
Dit landschap deed me niets	11,8
Ik weet het niet	9,6
Niet bezocht	1,8
Totaal	100,0

Antwoorden genoemd bij overig en uitleg bij andere antwoorden

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Tenten (bedoeïenententen; constructie van tentenkamp; natuurlijk inbedding van tenten in omgeving; relaxen in tenten; tenten lijken hier thuis te horen; tenten in het zand tussen de palmen)	27
Zand	11
Doet denken aan woestijn (kunstige nabootsing woestijn; mooie woestijn, misschien cactussen toevoegen?)	10
Te leeg / groot (bedoeling is duidelijk, maar het is wel wat kaal; beetje groot naar mijn gevoel, tenzij er activiteiten gegeven worden; weinig te zien)	4
Leegte (verlatenheid, weidse)	4
Doet denken aan buitenland (rondreis in Jordanië; doet denken aan een woestijntocht die ik heb gelopen; vakantie in Jordanië/Syrië; vakantie in Marokko)	4
Dieren (dromedarissen)	3
Meer activiteiten hier organiseren (bedoeïenen in tenten; miste levendigheid, kampvuurtje erbij; vroeger was het veel levendiger, nu is het verlaten)	3
Saai (levenloos)	3
Deed me wanen in het Midden-Oosten (Marokko)	2
Sprak me niet aan (weinig sprekend)	2
Palmbomen	2
Weinig informatieborden	2
Doet denken aan kamperen	2
Rotsen	2
Wandelen	2
Te westers, mag nog veel meer authentiek	1
Deed denken aan Abraham in de woestijn	1
Activiteiten die hier in de zomer plaatsvinden	1
Bezinningsplek na Via Orientalis en door informatie: hier konden de verhalen en rituelen uit alledrie geloven misschien wel zijn ontstaan	1
Bomen	1
Rotsen	1
Fotograferen	1
Glooiingen	1
Hoe vervallen alles is en hoe betekenisloos	1
Meer van dit soort sfeer!	1
Nostalgie vanuit jeugd	1
Doet denken aan David en Goliath	1
Relaxen in tent	1
Misschien meer Oosterse bomen?	1

[vervolg overige antwoorden vraag 11]

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Soberheid en eenvoud van de bewoners	1
Te vaag geheel	1
Terug in de tijd	1
Zandvlakte mocht wel wat uitgestrekter	1
Met gezin samen zijn	1

DEEL 3: UW MEEST INDRUKWEKKENDE ERVARING IN HET LANDSCHAP VAN MUSEUMPARK ORIENTALIS

12. Uw meest indrukwekkende en intense ervaring.

Sommige bezoekers beschrijven hierbij meerdere ervaringen.

Hoofdcategorie	Subcategorie	Aantal keer genoemd
Beschrijving van een specifieke plek in het landschap	Bij het meertje (Daar straalde het landschap rust en stilte uit. Het was net een fata morgana, dat had ik helemaal niet verwacht; bij het meertje roept de route spanning op; grote vijver met roeiboot; het meertje bij Tell Arab, met het dorpje aan de rand; het meer van Galilea met de discipelen, wat nu helaas Tell Arab is; totaalbeeld als je aan komt lopen bij de vijver; verstilde meertje bij het dorpje: peace and quiet; het vissersdorp – natuur en gebouwen passen goed samen; het water; uitzicht op dorp aan het water)	23
	Beth Juda (meest authentiek in mijn beleving en daarom mooi; omdat we hier opnames voor de musical van Joseph hebben gedaan; tuinen rondom Beth Juda)	9
	Beschrijving omgeving in het algemeen (Exotische plantengroei en dieren en gesteente, met daarin de Oosterse gebouwen; bosachtige omgeving in combinatie met heuvelachtige terrein; ligging in de natuur; het geheel paste goed bij elkaar; het landschap in het algemeen)	6
	Straatjes van Via Orientalis (Romeinse gedeelte met mooie gebouwen; Romeinse plein)	4
	Het panorama vanaf Via Orientalis (uitzicht op begraafplaats vanaf Via Orientalis vond ik het mooiste punt)	4
	Ain Ibrahiem (open landschap, woestijnachtig; tentenkamp; zand en palmbomen)	3
	Er is ergens waar 2 heuvels en een dal samenkomen en dat levert een mooi plaatje op (doorkijkje op een pad, rechts een hele lange geul; bosvallei)	3
	Landschap rondom de dromedarissen	2
	Entreelaan met het gebouw verderop (de weg van het entree omhoog naar mooi gebouw: zwaar mooi!)	2
	Omgeving rond Tell Arab en Via Orientalis als geheel	2
	Rondom de synagoge	1
	Omheinde wei met takken als afscherming voor de schapen	1
	Rots waar de schapen sliepen	1
	Boerderij	1

[vervolg vraag 12]

Hoofdcategorie	Subcategorie	Aantal keer genoemd
Specifieke natuurlijke elementen	Bomen / bos (prachtige oude bomen; bomen in hun volwassen vorm; het bos in het algemeen; mooi bos; paden en lanen in het bos)	10
	Hoogteverschillen (de dalen tussen de bomen waar overal bladeren zijn; gevolgen van vroege ijstijd; heuvelachtige landschap; prachtig glooiende landschap; zo mooi die hoogteverschillen hier, overblijfsel van de ijstijd)	8
	Natuur (het natuurlijke van het geheel; mooie Nederlandse natuur; prachtige natuur)	7
	Dromedaris (dromedarissen zijn mooi; de witte dromedarissen; kamelen)	4
	Vogels (een vogel waarvan we niet weten wat het is; vogelgezang)	4
	Dieren in het algemeen (reacties van dieren op bezoekers)	4
	Lente (bomen en struiken krijgen knoppen: lente!)	3
	Kikkers (kikkers van de vijver bij Tell Arab; twee kikkers die onder water op elkaar zaten en toen samen bovenkwamen)	2
	Pasgeboren lammetjes	1
	Pauwen	1
	Samenhang van alles ervaren bij zien van een eekhoortje	1
Specifieke landschappelijke elementen	Ruimtelijkheid (grootseheid (letterlijk) geeft kans om bijna ongestoord (zonder bijgeluid van bijvoorbeeld auto's) te genieten; ruime opzet van het park; ruimtelijkheid; weidsheid van het bedoeïenenkamp; had dit niet verwacht, zo groots. In 1 woord: schitterend!; het glooiende karakter en ruim aangelegd, gaf rust; het park was veel groter dan ik had verwacht)	9
	Dorpen en gebouwen in het landschap (dorpen en gebouwen liggen mooi in het landschap; mooi landschap en goede verdeling van de gebouwen; natuur in afwisseling met bezienswaardigheden)	6
Activiteit	Wandelen (door het Romeinse dorp wandelen; een wandeling door het park is aangenaam; heerlijk rustig door het park gewandeld; het rustgevend wandelen tussen verschillende attracties; het wandelen in een overwegend rustige omgeving is belangrijk en wel om even het dagelijks leven te ontvluchten; je kunt er fijn wandelen en tegelijk naar dingen kijken; wandelen door Romeinse straatjes: erg gezellig; het was een genot om door het park te lopen; tijdens het wandelen een dorp zien opduiken)	10
	Op bankje zitten (Ik zat op een bankje te genieten van de zon, de bomen en het vogelgezang)	2
	Het buiten zijn	1

[vervolg vraag 12]

Hoofdcategorie	Subcategorie	Aantal keer genoemd
Landschap doet denken aan iets anders	Herinnering aan jeugd (Herkenning na 15 jaar; ik kwam hier al toen ik klein was, toen vond ik het ook spectaculair; zoals ze ons de bijbel leerden, nu ben ik 80 jaar)	3
	Herinnering aan vakantie (het aanzien van het Joodse dorpje deed me denken aan de dorpjes die ik tijdens mijn trektocht in de Sahara tegenkwam; vakantiegevoel door Mediterraanse invloeden en bouwstijlen)	2
	Gevoel van vertrouwdheid, van thuis komen	1
	Doorkijk in met bomen begroeid beekdal met bomenrij deed me even denken aan de 'tunnel aan het einde van het leven'	1
	Memento Mori als je langs de Romeinse grafstenen loopt	1
Contact met anderen	Een Koerdische (Turkse) vrouw opgevoed in een Christendorp zei tegen me: hier ben en voel ik me als thuis. Ik kreeg tranen in mijn ogen ervan. Ik ben er nog van onder de indruk.	1
	De spreuk van Kahil Gibran: zeg niet 'ik heb de waarheid gevonden' maar 'ik heb een waarheid gevonden'	1
Rust	Rust / harmonie (als je aan komt lopen gaat er een enorme rust uit van het meertje en het dorpje; bos is altijd rustgevend voor mij. Dat viel me hier op, het creëert rust tussen de te bezichtigen gebouwen; de natuur was prachtig, heel rustgevend; de rust die al vrij snel over me heen kwam; de rust wat het uitstraalde gaf je de gelegenheid om wat je net gezien had te laten bezinken, gaf de tijd om met de kinderen te praten over geloven, over universele waarden. Mooi moment!: rust en stilte en harmonie; rust is geweldig en daarbij een aantal bijzonderheden om over na te blijven denken; er gaat grote rust uit van het park; gevoel van rust en kracht; park geeft rustige sfeer; het woord dat hier bij past: sereen. In de zin van: vredig, rustig, een met de omgeving, niet bezig met andere gedachten of emoties maar alleen maar 'zijn'; ik ervaar het landschap altijd als rustgevend en de gebouwde omgeving in harmonie met het landschap; ik kwam tot rust in mijn hoofd, de sites en park intrigeerden me op zo'n manier dat ik het park heel bewust ging ervaren; mijn gemoedstoestand was in evenwicht met de stilte in het park; mijn indruk is dat het geheel zo harmonieus is – er gaat rust vanuit; totaliteit van natuur en ruimte geeft rust; er is geen afleiding door geluiden)	52
Andere tijd	In andere tijd / land wanen (alsof ik even in een andere tijd was, in een ander land; alsof je in het buitenland bent: geen last van verkeer, dorpen midden in de natuur, veel ruimte; kreeg het idee dat ik terecht was gekomen op de plaats en tijd waar Jezus leefde; je leeft er als Rooms-Katholiek terug in de tijd; landschap bij Beth Juda voelt echt Israëliësch; waande me even in een ander tijdperk)	8
	Beeld van een andere tijd (gaf een treffend beeld van het leven toen, was echt oud ingericht; het ontdekken van hoe men toen leefde en woonde; je kunt je goed voorstellen hoe Jezus toen leefde)	3

[vervolg vraag 12]

Hoofdcategorie	Subcategorie	Aantal keer genoemd
Sfeer	Specifieke sferen (Oosterse sferen, Oriëntaalse sfeer binnen de Nederlandse natuurlijke omgeving; de sfeer van de verschillende themadorpjes; heb hier en daar wel een idee van een Oriëntaals landschap gekregen)	6
	Goede sfeer (het heeft een positieve uitstraling; de paden tussen de verschillende attracties ademen een prettige sfeer uit; rustige sfeer, anders dan gebruikelijk)	4
Schoonheid	Schoonheid (de schoonheid van de weerspiegeling van de gebouwen/natuur in het water; een lust voor het oog; het aangezicht van het huis in het meertje weerspiegeld, mooi gezicht; het is mooi; ik vond het geheel mooi; schoonheid van de natuurlijke elementen in het landschap, d.w.z. bos, heuvels, holle wegen, e.d.; we wisten niet dat het hier zo mooi was)	10
Bewust worden van religies	Bewustwording van religies / samen komen van religies (bewustwording dat er slechts 1 God is, de beleving en gebruiken verschillen slechts; samenkomen van religies; gelijkenis tussen de verschillende geloven; realiteit is helaas vol contrasten tussen geloven / godsdiensten en aanleiding voor conflicten; verschillende religies die getoond worden; het gevoel dat alle geloven samen kunnen en moeten gaan – daar denk ik dan aan; het is een landschap van harmonie en tolerantie, en alle geloven zijn aan elkaar gebonden; ontmoeting met verschillende religies)	8
Informatie	Geschiedkundig (gevoel van geschiedenis en vergane glorie)	2
	Informatie opdoen	1
	Verteller	1
Schepper	Schepper (ik heb genoten van de uitlopende bomen en de mooie blauwe lucht en ben denkbaar dat ik de schepper van dat moois als mijn God mag kennen)	1
Overig (geen intense ervaring)	Kritiek op inrichting (alle gebouwen en dorpjes omringd met normale Nederlandse bomen, dat past niet zo goed; het zou leuk zijn als er nog meer informatie over de planten/bomen te vinden is, m.n. over de Oosterse beplanting; hoe vervallen alles is en hoe betekenisloos; ik vond de bomen rond Beth Juda wel leuk maar het had beter onderhouden mogen zijn)	4
	We komen hier al jarenlang (we komen hier al jaren om te wandelen; we komen hier al lang dus geen intense ervaring maar wel een mooi landschap, wellicht wel als je hier voor het eerst komt)	2
	Beetje bizar museum in dit landschap	1

13. Op welke plek in het museumpark beleefde u deze intense ervaring?

Score in procenten

Plek	Percentage inclusief bezoekers zonder intense ervaring	Percentage exclusief bezoekers zonder intense ervaring
Bij het Joodse dorpje Beth Juda	9,6	13,7
Bij de weides of de geboortegrot	0,7	1,1
Bij de Karavanserai of Huis van ontmoetingen	1,0	1,4
Bij het meertje of het Islamitische dorp Tell Arab	15,2	21,8
Bij het Christelijke Via Orientalis	5,9	8,5
Bij de zandverstuiving of het Arabisch tentenkamp Ain Ibrahiem	2,9	4,2
In het bos	5,4	7,7
Niet op één plek, maar op een langere route door het park	23,8	34,2
Op een andere plek	1,2	1,8
Dat weet ik niet meer	2,7	3,8
Ontbreekt	1,4	1,8
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t
Totaal	100,0	100,0

Antwoorden genoemd bij overig

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Panoramaterras / uitzichtpunt bij Via Orientalis	2
Bij de dromedarissen	1
Wandelpad tussen Tell Arab en Via Orientalis	1

14. Wat gaf de aanleiding tot deze intense ervaring in het landschap?

Score in procenten

Aanleiding	Percentage inclusief bezoekers zonder intense ervaring	Percentage exclusief bezoekers zonder intense ervaring
Het landschap als geheel	44,0	63,0
Eén bepaalde attractie of gebouw in het landschap	3,2	4,6
Eén bepaald natuurlijk element in het landschap	5,4	7,7
De activiteit waar ik op dat moment mee bezig was	1,7	2,5
Het landschap deed me denken aan iets anders	1,5	2,1
Het contact dat ik had met andere personen (mensen uit mijn gezelschap, medebezoekers of medewerkers)	2,9	4,2
Anders	3,9	5,6
Ik weet het niet	5,9	8,5
Ontbreekt	1,3	1,8
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t
Totaal	100,0	100,0

Antwoorden genoemd bij overig en uitleg bij andere antwoorden

Hoofdcategorie	Subcategorie	Aantal keer genoemd
Eén bepaalde attractie of gebouw	Dorpje	3
	Tenten	2
	Egyptische tekening op de muur	1
	Hoofdgebouw	1
	Huisjes met ambachten	1
	Multimediastations	1
	Romeins plein	1
	Romeinse straat	1
Eén bepaald natuurlijk element	Water	4
	Kikkers	3
	Dromedaris	3
	Bomen (oude bomen; palmen en olijfbomen)	3
	Meertje	2
	Vogels	2
	Eekhoortje	1
	Natuurlijk gevormde route	1
	Dieren	1
	Doorkijkje in de vallei	1
	Berg/heuvel	1
	Tuinen	1
	Leefgemeenschap	1
	Woestijn	1
Activiteit	Fotograferen	1
	Lekker op een bankje zitten	1
	Naar een verhaal luisteren	1
	Wandelen	1
	Zoenen	1
Landschap deed me denken aan iets anders	Israël	2
	Aan de Efteling	1
	Aan mijn jeugd	1
	Vakantie	1
Anders	Rust / harmonie (natuurlijk rust, vogels tsjirpen, dit laadt mijn energie op; landschap en stilte – dat ik daar helemaal alleen was)	5
	Authenticiteit	1
	Aangrijpend citaat	1
	Historie	1
	Weerspiegeling van gebouwen in het water	1
	Weidsheid	1

15. Hoe voelde u zich vandaag tijdens uw indrukwekkende ervaring in het landschap?

Score in procenten inclusief bezoekers zonder intense ervaring

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Niet eens, niet oneens	Mee eens	Helemaal mee eens	Ontbreekt	Geen intense ervaring
Ik had een gevoel van totale verbondenheid	8,4	12,5	29,5	14,3	3,9	1,2	30,2
Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	8,4	11,8	27,5	16,5	4,4	1,2	30,2
Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven	9,1	10,8	32,7	10,3	5,2	1,7	30,2
Ik voelde me één met God of een hogere macht	22,6	20,9	19,9	3,4	1,5	1,5	30,2
Het landschap stemde me tot nadenken	7,6	13,3	17,7	22,9	6,6	1,7	30,2
Ik ervoer de oneindigheid van tijd	12,3	11,3	22,1	17,9	4,7	1,5	30,2
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	22,6	18,2	22,4	4,7	0,5	1,5	30,2
Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	20,6	17,2	21,9	6,9	1,2	2,0	30,2
Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen	27,5	17,7	16,7	4,2	1,7	2,0	30,2
Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	10,6	10,8	19,2	19,9	7,4	2,0	30,2
Ik maakte contact met mijn ware Ik	22,4	18,4	19,7	6,4	1,0	2,0	30,2
Ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo <i>kon zijn</i>	26,0	18,9	20,9	1,7	0,2	2,0	30,2
Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	37,6	16,5	10,3	1,2	2,0	2,2	30,2
Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven	18,4	19,4	24,3	2,7	2,5	2,5	30,2
Ik voelde me één met het landschap	9,3	11,1	21,1	19,2	6,6	2,5	30,2
Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang	17,7	11,5	27,8	8,1	2,0	2,7	30,2
Ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	6,6	3,9	14,3	28,5	14,0	2,5	30,2
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	23,6	17,7	19,4	5,2	1,2	2,7	30,2
Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf	23,1	18,2	22,4	2,9	0,7	2,5	30,2
Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	11,1	14,3	21,9	15,0	5,2	2,5	30,2
Ik voelde me één met het universum	22,9	15,2	20,9	6,4	2,0	2,5	30,2

Score in procenten exclusief bezoekers zonder intense ervaring

	Helemaal mee oneens	Mee oneens	Neutraal	Mee eens	Helemaal mee eens	Ontbreekt
Ik had een gevoel van totale verbondenheid	12,0	18,0	42,3	20,4	5,6	1,8
Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	12,0	16,9	39,4	23,6	6,3	1,8
Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven	13,0	15,5	46,8	14,8	7,4	2,5
Ik voelde me één met God of een hogere macht	32,4	29,9	28,5	4,9	2,1	2,1
Het landschap stemde me tot nadenken	10,9	19,0	25,4	32,7	9,5	2,5
Ik ervoer de oneindigheid van tijd	17,6	16,2	31,7	25,7	6,7	2,1
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	32,4	26,1	32,0	6,7	0,7	2,1
Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	29,6	24,6	31,3	9,9	1,8	2,8
Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen	39,4	25,4	23,9	6,0	2,5	2,8
Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	15,1	15,5	27,5	28,5	10,6	2,8
Ik maakte contact met mijn ware Ik	32,0	26,4	28,2	9,2	1,4	2,8
Ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo <i>kon zijn</i>	37,3	27,1	29,9	2,5	0,4	2,8
Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	53,9	23,6	14,8	1,8	2,8	3,2
Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven	26,4	27,8	34,9	3,9	3,5	3,5
Ik voelde me één met het landschap	13,4	15,8	30,3	27,5	9,5	3,5
Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang	25,4	16,5	38,8	11,6	2,8	3,9
Ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	9,5	5,6	20,4	40,8	20,1	3,5
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	33,8	25,4	27,8	7,4	1,8	3,9
Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf	33,1	26,1	32,0	4,2	1,1	3,5
Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	15,8	20,4	31,3	21,5	7,4	3,5
Ik voelde me één met het universum	32,7	21,8	29,9	9,2	2,8	3,5

Gemiddelden en standaarddeviaties¹

	Gemiddelde	Standaarddeviatie
Ik had een gevoel van totale verbondenheid	-0,10	1,049
Ik werd overspoeld door sterke positieve gevoelens	-0,05	1,077
Mijn intense ervaring is moeilijk in woorden te beschrijven	-0,12	1,066
Ik voelde me één met God of een hogere macht	-0,87	1,003
Het landschap stemde me tot nadenken	0,11	1,166
Ik ervoer de oneindigheid van tijd	-0,13	1,187
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met een hogere werkelijkheid	-0,85	0,988
Ik kreeg nieuwe inzichten over het leven	-0,72	1,060
Ik had het gevoel dat ik geroepen werd iets te doen	-0,96	1,063
Ik was me sterk bewust van beelden en geluiden in de omgeving	0,04	1,231
Ik maakte contact met mijn ware ik	-0,81	1,046
Ik had het gevoel dat de ervaring zo was maar niet zo <i>kon zijn</i>	-1,01	0,910
Ik werd overspoeld door sterke negatieve gevoelens	-1,28	0,984
Mijn intense ervaring zou onrecht aangedaan worden door het in woorden te beschrijven	-0,27	1,025
Ik voelde me één met het landschap	0,04	1,184
Ik heb geen idee hoe lang de ervaring duurde, misschien enkele seconden maar misschien ook minutenlang	-0,52	1,095
Ik voelde me in dit landschap tot rust komen en in harmonie	0,58	1,171
Ik had het gevoel dat ik in contact stond met iets groters dan mijzelf	-0,85	1,047
Ik kreeg nieuwe inzichten over mijzelf	-0,89	0,970
Ik was me sterk bewust van de wereld om mij heen	-0,16	1,173
Ik voelde me één met het universum	-0,75	1,111

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal mee oneens (-2), mee oneens (-1), neutraal (0), mee eens (1) en helemaal mee eens (2).

16. Geef aan in welke mate u onderstaande gevoelens tijdens uw intense ervaring in het landschap voelde.

Score in procenten inclusief bezoekers zonder intense ervaring

<i>Ik voelde me:</i>	Helemaal niet	Een beetje	Tamelijk	Erg	Heel erg	Ontbreekt	Geen intense ervaring
Blij	10,6	7,9	25,6	20,1	3,4	2,2	30,0
Angstig	62,9	2,0	1,7	0,2	0,7	2,2	30,0
Rustig	5,4	3,4	19,4	26,8	12,5	2,2	30,0
Vervuld van liefde	21,1	11,3	19,4	11,8	3,9	2,2	30,0
Dankbaar	18,4	10,1	19,7	14,7	4,4	2,5	30,0
Euforisch	32,2	15,5	16,2	2,0	1,2	2,7	30,0
Nederig	38,6	13,8	12,0	2,0	1,2	2,2	30,0
Gelukkig	11,5	8,1	21,6	20,9	5,4	2,2	30,0
Wanhopig	61,7	2,0	2,7	0,5	0,5	2,2	30,0
Eerbiedig	28,5	13,3	15,5	8,4	2,0	2,2	30,0
Verheven	46,7	8,4	10,3	1,7	0,5	2,2	30,0
Vredig	12,0	9,6	22,1	17,4	6,4	2,2	30,0
Verwonderd	21,6	13,3	19,4	10,1	3,2	2,2	30,0
Levendig	16,2	10,3	21,6	15,0	4,4	2,2	30,0
Hoopvol	20,4	9,8	21,1	11,5	4,7	2,2	30,0

Score in procenten exclusief bezoekers zonder intense ervaring

	Helemaal niet	Een beetje	Tamelijk	Erg	Heel erg	Ontbreekt
<i>Ik voelde me:</i>						
Blij	15,1	11,3	36,6	28,9	4,9	3,2
Angstig	90,1	2,8	2,5	0,4	1,1	3,2
Rustig	7,7	4,9	27,8	38,4	18,0	3,2
Vervuld van liefde	30,3	16,2	27,8	16,9	5,6	3,2
Dankbaar	26,4	14,4	28,2	21,1	6,3	3,5
Euforisch	46,1	22,2	23,2	2,8	1,8	3,9
Nederig	55,3	19,7	17,3	2,8	1,8	3,2
Gelukkig	16,5	11,6	31,0	29,9	7,7	3,2
Wanhopig	88,7	2,8	3,9	0,7	0,7	3,2
Eerbiedig	40,8	19,0	22,2	12,0	2,8	3,2
Verheven	66,9	12,0	14,8	2,5	0,7	3,2
Vredig	17,3	13,7	31,7	25,0	9,2	3,2
Verwonderd	31,0	19,0	27,8	14,4	4,6	3,2
Levendig	23,2	14,8	31,0	21,5	6,3	3,2
Hoopvol	29,2	14,1	30,3	16,5	6,7	3,2

Gemiddelden en standaarddeviaties¹

	Gemiddelde	Standaard- deviatie
<i>Ik voelde me:</i>		
Blij	1,97	1,117
Angstig	0,13	0,567
Rustig	2,56	1,097
Vervuld van liefde	1,50	1,257
Dankbaar	1,65	1,270
Euforisch	0,88	0,996
Nederig	0,72	0,977
Gelukkig	2,01	1,199
Wanhopig	0,16	0,589
Eerbiedig	1,14	1,180
Verheven	0,53	0,893
Vredig	1,95	1,222
Verwonderd	1,41	1,212
Levendig	1,72	1,234
Hoopvol	1,56	1,270

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal niet (0), een beetje (1), tamelijk (2), erg (3), heel erg (4).

17. Was u tijdens deze intense ervaring in het landschap in gezelschap?

Score in procenten

	Score inclusief bezoekers met een intense ervaring	Score exclusief bezoekers met een intense ervaring
Ik was alleen	5,2	7,4
We waren met 2 personen	33,4	47,9
We waren met 3-5 personen	19,4	27,8
We waren met 6-10 personen	4,5	6,3
We waren met 11-20 personen	2,9	4,2
We waren met 21-50 personen	3,7	5,3
We waren met meer dan 50 personen	0,2	0,4
Ontbreekt	0,5	0,7
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t.
Totaal	100,0	100,0

18. Waren er elementen in het landschap die deze intense ervaring verstoorden?

Score in procenten

	Score inclusief bezoekers met een intense ervaring	Score exclusief bezoekers met een intense ervaring
Ja	9,8	14,1
Nee	58,5	83,8
Ontbreekt	1,5	2,1
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t.
Totaal	100,0	100,0

Uitleg bij antwoord 'ja, er waren storende elementen'

Uitleg	Aantal keer genoemd
Luidruchtige kinderen (grote groepen kinderen die zoals het hoort druk met elkaar bezig zijn, maar wel erg luidruchtig; kindergekrijs, maar hoort er natuurlijk wel bij in museum; lawaaierige pubers; mijn eigen kinderen, maar daar kunt u niets aan doen)	10
Geluid vanuit gebouwen (luidruchtige beeldschermen; geluid uit gebouwen; geluid van sommige multimediatstations stond nogal hard – past niet bij de rust van het park; muziek buiten bij restaurant; geluid van tv's in gebouwen)	9
Achterstallig onderhoud (gebouwen en beelden slecht onderhouden)	4
Rolstoelonvriendelijke paden (niet goed toegankelijk; routes die niet gingen voor rolstoelers)	3
Plotselinge regen	3
Andere personen (andere groepen)	2
Werk-auto's die luidruchtig over de paden scheuren	2
Bootje en de visser	1
Ezel stonk een beetje	1
Matige bewegwijzering	1
Lawaai van overvliegende vliegtuigen	1
Prullenbakken	1
Romeinse reclamestenen	1
Sommige elementen van de tijdelijke voorstelling (humor) waren wellicht een beetje misplaatst	1
Snoeien van de bomen	1
Weinig beleving in de gebouwen	1

19. Had u een dergelijk intense ervaring in het landschap van Museumpark Orientalis verwacht toen u naar het museum ging?

Score in procenten

	Score inclusief bezoekers met intense ervaring	Score exclusief bezoekers met intense ervaring
Ja	13,3	19,0
Nee	29,5	42,3
Weet niet	25,5	36,6
Ontbreekt	1,5	2,1
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t.
Totaal	100,0	100,0

20. Zou de intense ervaring die u zojuist heeft beschreven, voor u persoonlijk een spirituele ervaring genoemd kunnen worden?

Score in procenten

	Score inclusief bezoekers met intense ervaring	Score exclusief bezoekers met intense ervaring
Ja	7,4	10,6
Nee	46,6	66,9
Weet niet	14,3	20,4
Ontbreekt	1,5	2,1
Geen intense ervaring	30,2	n.v.t.
Totaal	100,0	100,0

DEEL 4: KENMERKEN VAN UW BEZOEK

21. Hoe vaak hebt u Museumpark Orientalis of het vroegere Bijbels Openluchtmuseum eerder bezocht?

Score in procenten

Eerdere bezoeken	Percentage
0 maal, dit is mijn eerste bezoek	45,2
1 maal	19,4
2-4 maal	19,7
5-10 maal	7,4
11-20 maal	2,5
21-50 maal	0,6
Meer dan 50 maal	4,7
Ontbreekt	0,5
Totaal	100,0

22. Met wie bent u vandaag naar Museumpark Orientalis gekomen?

Score in procenten. Bezoekers konden meerdere antwoorden aankruisen, daardoor is het totaal meer dan 100%.

Gezelschap	Percentage
Alleen	5,2
Met mijn partner	52,1
Met mijn kind(eren)	19,4
Met andere familieleden	16,5
Met vrienden en/of kennissen	15,0
Met een club/vereniging/bedrijf/school	11,5
Met anderen	5,9
Ontbreekt	0,0

Uitleg bij antwoord 'met anderen'

Uitleg	Aantal keer genoemd
Interreligieuze dialooggroep (islamitische en christelijke vrouwen)	6
Collega	4
Communiegroep	3
Kerk/parochie	3
Studiegenoten	3
Date	2
Belijdenisclub	2
Vormselclub	1
Fotografie cursus	1
Schoonfamilie	1

23. Uit hoeveel personen bestaat uw gezelschap, inclusief uzelf?

Score in procenten

Grootte gezelschap	Percentage
Ik was alleen	5,2
We waren met 2 personen	44,0
We waren met 3-5 personen	27,2
We waren met 6-10 personen	7,6
We waren met 11-20 personen	9,3
We waren met 21-50 personen	5,2
We waren met meer dan 50 personen	1,5
Totaal	100,0

DEEL 5 PERSOONLIJKE KENMERKEN

24. Tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent u zichzelf?

Score in procenten

Kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering	Percentage
Geen	39,1
Rooms-katholiek	27,6
Nederlands-hervormd	8,1
Gereformeerd	3,9
Protestante Kerk in Nederland	10,7
Islam	2,0
Jodendom	0,2
Anders	8,4
Totaal	100,0

Uitleg bij antwoord 'anders'

Overige antwoorden	Aantal keer genoemd
Geïnteresseerd in meerdere/alle geloven	4
Christen	3
Evangelisch	3
Baptist	3
Humanist	3
Boeddhist	2
Oorspronkelijk christelijk opgevoed, niet meer praktiserend	2
Oecumenisch	2
Pinkstergemeente	2
Protestants RSA	1
Russisch-orthodox	1
Ietsist	1
Ik weet het niet	1
Het ware geloof: liefde en waarheid	1
Agnost	1
Animist	1
Antroposofie	1

25. Hoe vaak gaat u in het algemeen naar de kerk, moskee of een andere godsdienstige bijeenkomst?

Score in procenten

	Inclusief mensen zonder godsdienst	Exclusief mensen zonder godsdienst
1 keer per week of vaker	14,0	30,2
2 tot 3 keer per maand	8,6	21,8
1 keer per maand	6,4	10,5
Minder dan 1 keer per maand	13,3	14,1
Zelden of nooit	18,4	23,0
Ontbreekt	0,2	0,4
Geen godsdienst	39,1	n.v.t.
Totaal	100,0	100,0

26. Op welke manier staat u in het leven?

Score in percentages

	Sterk mee oneens	Mee oneens	Beetje mee oneens	Beetje mee eens	Mee eens	Sterk mee eens	Ontbreekt
Mijn geloof is erg belangrijk voor mij	16,0	9,6	14,5	17,9	14,5	19,4	8,1
Ik voel me vaak sterk in contact staan met een kracht groter dan mijzelf	22,9	17,2	13,3	15,2	11,8	10,6	9,1
Mijn geloof geeft mijn leven doel en zin	20,6	13,5	14,5	14,3	14,3	13,8	9,1
Mijn geloof is een manier van leven	21,9	11,8	14,5	15,5	14,7	12,5	9,1
Ik denk vaak aan dingen die te maken hebben met mijn geloof	22,6	13,0	15,0	15,2	13,8	11,3	9,1
Mijn relatie met God ervaar ik als onvoorwaardelijke liefde	31,9	14,5	13,0	10,8	6,6	13,0	10,1
Mijn geloof is een belangrijk deel van mijn identiteit	23,8	11,3	14,0	14,5	13,8	13,0	9,6
Mijn geloof helpt mij om te gaan met droevige dingen en lijden	22,4	12,5	14,3	11,8	16,2	13,3	9,6
Ik krijg spirituele kracht door te vertrouwen op een hogere kracht	28,7	15,5	10,8	14,0	10,3	10,6	10,1
Mijn geloof is een diep-emotionele ervaring	28,7	16,0	13,8	13,0	9,8	8,4	10,3
Ik doe bewust mijn best om in overeenstemming met mijn spirituele waarden te leven	19,7	11,1	14,5	15,7	18,9	10,6	9,6
Mijn geloof stelt me in staat om mezelf te vergeven wanneer ik tegen mijn geweten handel	28,3	13,3	18,4	15,5	7,9	6,4	10,3
Het delen van mijn geloof met anderen is belangrijk voor mijn spirituele groei	30,2	16,7	15,5	12,3	8,1	7,1	10,1
Mijn geloof leidt mijn hele kijk op het leven	26,0	18,2	11,1	11,5	10,8	12,3	10,1
Ik geloof dat er maar één waar geloof is	53,3	13,0	6,9	4,4	4,7	8,1	9,6
Ideeën uit andere geloven kunnen mijn begrip van de spirituele waarheid vergroten	16,7	8,1	17,4	15,7	19,7	11,8	10,6
Je moet niet met iemand trouwen van een ander geloof	54,8	13,5	9,8	4,9	3,2	2,9	10,8
Ik geloof dat de wereld in principe goed is	9,6	10,1	17,9	18,4	20,9	13,0	10,1
Leren over andere geloven is een belangrijk onderdeel van mijn spirituele ontwikkeling	11,8	6,9	16,2	21,6	21,4	11,3	10,8
Ik voel een sterke binding met de hele mensheid	8,1	9,3	18,4	23,8	16,2	13,3	10,8
Ik betwijfel mijn geloof nooit	22,9	19,9	17,4	14,3	6,9	7,6	11,1
Mijn spirituele overtuigingen kunnen veranderen als ik met nieuwe ideeën en ervaringen in contact kom	14,7	11,3	16,5	21,9	17,7	6,6	11,3
Mensen van verschillende geloven delen een gemeenschappelijke spirituele binding	12,8	6,4	16,7	23,1	19,4	10,8	10,8
Ik geloof dat de wereld in principe slecht is	44,0	17,0	12,3	8,6	2,5	4,9	10,8

Gemiddelden en standaarddeviaties¹

	Gemiddelde	Standaard-deviatie
Mijn geloof is erg belangrijk voor mij	3,69	1,748
Ik voel me vaak sterk in contact staan met een kracht groter dan mijzelf	3,08	1,711
Mijn geloof geeft mijn leven doel en zin	3,32	1,763
Mijn geloof is een manier van leven	3,30	1,753
Ik denk vaak aan dingen die te maken hebben met mijn geloof	3,20	1,731
Mijn relatie met God ervaar ik als onvoorwaardelijke liefde	2,83	1,811
Mijn geloof is een belangrijk deel van mijn identiteit	3,24	1,787
Mijn geloof helpt mij om te gaan met droevige dingen en lijden	3,30	1,794
Ik krijg spirituele kracht door te vertrouwen op een hogere kracht	2,93	1,768
Mijn geloof is een diep-emotionele ervaring	2,82	1,691
Ik doe bewust mijn best om in overeenstemming met mijn spirituele waarden te leven	3,39	1,707
Mijn geloof stelt me in staat om mezelf te vergeven wanneer ik tegen mijn geweten handel	2,78	1,591
Het delen van mijn geloof met anderen is belangrijk voor mijn spirituele groei	2,70	1,630
Mijn geloof leidt mijn hele kijk op het leven	3,55	1,670
Ik geloof dat er maar één waar geloof is	2,10	1,661
Ideeën uit andere geloven kunnen mijn begrip van de spirituele waarheid vergroten	3,55	1,670
Je moet niet met iemand trouwen van een ander geloof	1,85	1,333
Ik geloof dat de wereld in principe goed is	3,78	1,541
Leren over andere geloven is een belangrijk onderdeel van mijn spirituele ontwikkeling	3,71	1,541
Ik voel een sterke binding met de hele mensheid	3,79	1,477
Ik betwijfel mijn geloof nooit	2,83	1,572
Mijn spirituele overtuigingen kunnen veranderen als ik met nieuwe ideeën en ervaringen in contact kom	3,41	1,532
Mensen van verschillende geloven delen een gemeenschappelijke spirituele binding	3,70	1,543
Ik geloof dat de wereld in principe slecht is	2,14	1,460

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: sterk mee oneens (1), mee oneens (2), beetje mee oneens (3), beetje mee eens (4), mee eens (5), sterk mee eens (6).

27. Geef van elk paar persoonlijkheidskenmerken hieronder aan of die wel of niet op u van toepassing zijn (zelfs als het ene kenmerk sterker van toepassing is dan het andere).

Scores in procenten

<i>Ik zie mezelf als:</i>	Sterk mee oneens	Mee oneens	Een beetje mee oneens	Niet eens en niet oneens	Een beetje mee eens	Mee eens	Sterk mee eens	Ontbreekt
Extravert, enthousiast	2,5	9,1	7,4	17,2	24,1	25,6	7,4	6,9
Kritisch, provocerend	2,0	12,0	11,1	18,9	26,8	18,2	4,2	6,9
Betrouwbaar, zelfgedisciplineerd	0,5	1,0	2,9	8,4	19,9	47,7	14,5	5,2
Bezorgd, snel van streek	6,4	24,6	10,1	20,4	17,4	11,1	3,7	6,4
Open voor nieuwe ervaringen, complex	0,5	2,0	3,4	15,0	24,1	37,8	11,1	6,1
Terughoudend, rustig	2,9	9,8	12,8	17,2	24,3	23,8	3,4	5,7
Sympathiek, warm	0,2	1,0	3,9	17,9	29,7	32,9	7,6	6,6
Ongeorganiseerd, onzorgvuldig	19,2	31,7	11,8	13,5	10,8	5,4	1,0	6,6
Kalm, emotioneel stabiel	2,0	3,2	9,8	17,0	21,6	31,9	8,6	5,9
Traditioneel, niet creatief	13,8	28,7	14,3	18,2	10,6	7,1	1,2	6,1

Gemiddelden en standaarddeviaties¹

<i>Ik zie mezelf als:</i>	Gemiddelde	Standaarddeviatie
Extravert, enthousiast	0,69	1,518
Kritisch, provocerend	0,37	1,472
Betrouwbaar, zelfgedisciplineerd	1,61	1,067
Bezorgd, snel van streek	-0,30	1,644
Open voor nieuwe ervaringen, complex	1,32	1,163
Terughoudend, rustig	0,43	1,499
Sympathiek, warm	1,20	1,068
Ongeorganiseerd, onzorgvuldig	-1,16	1,562
Kalm, emotioneel stabiel	0,95	1,359
Traditioneel, niet creatief	-0,90	1,557

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: sterk mee oneens (-3), mee oneens (-2), beetje mee oneens (-1), niet eens en niet oneens (0), beetje mee eens (1), mee eens (2), sterk mee eens (3).

28. Bent u man of vrouw?

Score in procenten

Geslacht	Percentage
Man	45,5
Vrouw	54,5
Totaal	100,0

29. Wat is uw leeftijd?

Score in procenten

Leeftijd	Percentage
< 15 jaar	3,1
15 – 24 jaar	11,5
25 – 34 jaar	11,5
35 – 44 jaar	16,0
45 – 54 jaar	22,0
55 – 64 jaar	20,9
65 – 74 jaar	11,3
75 – 84 jaar	3,2
> 85 jaar	0,5
Totaal	100,0

Gemiddelde leeftijd: 47

Oudste deelnemer: 10

Jongste deelnemer: 98

30. Wat is uw nationaliteit?

Score in procenten

Nationaliteit	Percentage
Nederlands	93,4
Belgisch	2,2
Duits	1,7
Overig	2,7
Totaal	100,0

Overige nationaliteiten

Overig	Aantal keer genoemd
Spaans	3
Zuid-Afrikaans	2
Indonesisch	2
Iraans	1
Marokkaans	1
Frans	1

Bijlage F: Scores respondenten versus geschatte scores non-respondenten

Geslacht

Score in procenten

Geslacht	Non-respondenten	Respondenten
Man	47,8	45,5
Vrouw	52,2	54,5
Totaal	100,0	100,0

Leeftijd

Score in procenten

	Non-respondenten	Respondenten
< 15 jaar	0,0	3,1
15 – 24 jaar	5,2	11,5
25 – 34 jaar	6,7	11,5
35 – 44 jaar	29,1	16,0
45 – 54 jaar	23,9	22,0
55 – 64 jaar	19,4	20,9
65 – 74 jaar	12,7	11,3
75 – 84 jaar	3,0	3,2
< 85 jaar	0,0	0,5
Totaal	100,0	100,0

	Non-respondenten	Respondenten
Gemiddelde leeftijd	47	47
Jongste deelnemer	20	10
Oudste deelnemer	80	98

Groepsgrootte

Score in procenten

	Non-respondenten	Respondenten
Ik was alleen	11,2	5,2
We waren met 2 personen	48,5	44,0
We waren met 3-5 personen	31,3	27,2
We waren met 6-10 personen	7,5	7,6
We waren met 11-20 personen	1,5	9,3
We waren met 21-50 personen	0,0	5,2
We waren met meer dan 50 personen	0,0	1,5
Totaal	100,0	100,0

	Non-respondenten	Respondenten
Gemiddelde groepsgrootte	3	7

Bijlage G: Relatie tussen waardering verschillende landschappen en achtergrondkenmerken

Tabel 1: Stellingen per landschap waarop vrouwen significant hoger scoren dan mannen.

	Orientalis in het geheel	Beth Juda	Tell Arab en het meertje	Bos	Zandvlakte Ain Ibrahiem
1. is een belangrijk onderdeel van Orientalis	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
2. vind ik mooi	Ja** $F = 8,389$ $p = ,004$ $\eta = 0,146$	Ja* $F = 6,237$ $p = ,013$ $\eta = ,128$	Nee	Nee	Ja* $F = 4,898$ $p = ,027$ $\eta = 0,114$
3. heeft grote indruk op mij gemaakt	Ja** $F = 7,819$ $p = ,005$ $\eta = 0,141$	Ja* $F = 5,424$ $p = ,020$ $\eta = 0,120$	Nee	Ja** $F = 8,382$ $p = ,004$ $\eta = 0,151$	Ja* $F = 4,221$ $p = ,041$ $\eta = 0,107$
4. vind ik rommelig en onverzorgd	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
5. riep bij mij sterke emoties op	Ja** $F = 12,763$ $p = ,000$ $\eta = 0,180$	Nee	Ja* $F = 4,015$ $p = ,046$ $\eta = 0,104$	Ja** $F = 7,713$ $p = ,006$ $\eta = 0,144$	Ja** $F = 8,720$ $p = ,003$ $\eta = 0,153$
6. liet me tot rust komen en in harmonie voelen	Ja* $F = 6,755$ $p = ,010$ $\eta = 0,131$	Ja** $F = 11,048$ $p = ,001$ $\eta = 0,168$	Ja** $F = 7,017$ $p = ,008$ $\eta = 0,137$	Ja** $F = 9,342$ $p = ,002$ $\eta = 0,156$	Ja** $F = 10,600$ $p = ,001$ $\eta = 0,167$

* is $0,1 \leq p < 0,05$; ** is $p < ,01$

Tabel 2: Stellingen per landschap waartussen een correlatie is met leeftijd.

	Orientalis in het geheel	Beth Juda	Tell Arab en het meertje	Bos	Zandvlakte Ain Ibrahiem
1. is een belangrijk onderdeel van Orientalis	Nee	Nee	Ja* $r = ,103$ $p = ,045$	Ja** $r = ,222$ $p = ,001$	Ja** $r = ,152$ $p = ,003$
2. vind ik mooi	Nee	Nee	Nee	Ja** $r = ,178$ $p = ,001$	Nee
3. heeft grote indruk op mij gemaakt	Nee	Nee	Nee	Ja** $r = ,136$ $p = ,009$	Ja** $r = ,176$ $p = ,001$
4. vind ik rommelig en onverzorgd	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
5. riep bij mij sterke emoties op	Nee	Nee	Ja* $r = ,111$ $p = ,034$	Ja** $r = ,136$ $p = ,010$	Ja** $r = ,219$ $p = ,000$
6. liet me tot rust komen en in harmonie voelen	Nee	Ja** $r = ,160$ $p = ,002$	Ja** $r = ,141$ $p = ,007$	Ja** $r = ,172$ $p = ,001$	Ja** $r = ,215$ $p = ,000$

* is $0,1 \leq p < 0,05$; ** is $p < ,01$. r = Pearsons correlation.

Tabel 3: Stellingen per landschap waartussen een correlatie is met bezoekfrequentie.

	Orientalis in het geheel	Beth Juda	Tell Arab en het meertje	Bos	Zandvlakte Ain Ibrahiem
1. is een belangrijk onderdeel van Orientalis	Ja** $r = 0,172$ $p = ,001$	Ja* $r = ,119$ $p = ,020$	Ja** $r = ,178$ $p = ,001$	Nee	Nee
2. vind ik mooi	Nee	Ja** $r = ,151$ $p = ,003$	Ja** $r = ,145$ $p = ,005$	Nee	Nee
3. heeft grote indruk op mij gemaakt	Nee	Ja** $r = ,143$ $p = ,006$	Ja** $r = ,198$ $p = ,000$	Nee	Nee
4. vind ik rommelig en onverzorgd	Nee	Nee	Nee	Nee	Nee
5. riep bij mij sterke emoties op	Nee	Nee	Ja** $r = ,164$ $p = ,002$	Nee	Nee
6. liet me tot rust komen en in harmonie voelen	Nee	Ja* $r = ,117$ $p = ,022$	Ja* $r = ,114$ $p = ,029$	Nee	Nee

* is $0,1 \leq p < 0,05$; ** is $p < ,01$.

Bijlage H: Beschrijvingen van meest intense ervaring

Beschrijvingen meest intense ervaring. Tussen haakjes een aantal voorbeelden van antwoorden in deze categorie. Het percentage is het percentage van de bezoekers met een intense ervaring (N = 284).

Hoofdcategorie intense ervaring	Subcategorieën intense ervaringen	%
<i>Beschrijving van een specifieke plek in het landschap</i>	- Bij het meertje ('Daar straalde het landschap rust en stilte uit. Het was net een fata morgana, dat had ik helemaal niet verwacht'; 'Verstilde meertje bij het dorpje: peace and quiet') - Beth Juda ('Beth Juda is meest authentiek in mijn beleving en daarom mooi') - Totale omgeving ('Bosachtige omgeving in combinatie met heuvels') - Via Orientalis ('Romeinse gedeelte met mooie gebouwen') - Het panorama vanaf Via Orientalis ('Uitzicht op begraafplaats vanaf Via Orientalis vond ik het mooiste punt') - Ain Ibrahim ('Open landschap, woestijnachtig'; 'Zand en palmbomen') - Bosvallei ('Er is ergens waar twee heuvels en een dal samenkomen en dat levert een mooi plaatje op') - Landschap van de dromedarissen - Entreelaan ('de weg van de entree omhoog naar mooi gebouw: zwaar mooi!') - Omgeving rond Tell Arab en Via Orientalis als geheel - Rondom de synagoge - Omheinde wei met takken als afscherming voor de schapen - Rots waar de schapen sliepen - Boerderij	21,4 7,4 3,2 2,1 1,4 1,4 1,1 1,1 0,7 0,7 0,7 0,4 0,4 0,4 0,4
<i>Rust en harmonie</i>	- Rust / harmonie ('De rust die het uitstraalde gaf je de gelegenheid wat je net gezien had te laten bezinken, gaf de tijd om met de kinderen te praten over geloven, over universele waarden. Mooi moment!': 'Park geeft rustige sfeer, het woord dat hier bij past: sereen. In de zin van: vredig, rustig, één met de omgeving, niet bezig met andere gedachten of emoties maar alleen maar 'zijn'; 'Mijn gemoedstoestand was in evenwicht met de stilte in het park')	18,7 18,7
<i>Specifieke natuurlijke elementen</i>	- Dieren ('Reacties van dieren op bezoekers'; 'Twee kikkers die onder water op elkaar zaten en toen samen bovenkwamen', 'Pasgeboren lammetjes', 'De witte dromedarissen'; 'Kamelen'; 'Een vogel waarvan we niet weten wat het is', 'Pauwen', 'Eekhoortje') - Bomen / bos ('Prachtige oude bomen') - Hoogteverschillen ('Gevolgen van vroege ijstijd'; 'Prachtig glooiende landschap'; 'Zo mooi die hoogteverschillen hier') - Natuur ('Het natuurlijke van het geheel'; 'Mooie Nederlandse natuur') - Lente ('Bomen en struiken krijgen knoppen: lente!')	15,7 5,8 3,5 2,8 2,5 1,1
<i>Specifieke landschappelijke elementen</i>	- Ruimtelijkheid ('Grootseheid geeft kans om bijna ongestoord (zonder bijgeluid) te genieten'; 'Had dit niet verwacht, zo groots. In 1 woord: schitterend!') - Dorpen en gebouwen in het landschap ('Dorpen en gebouwen liggen mooi in het landschap')	5,3 3,2 2,1
<i>Activiteit</i>	- Wandelen ('Heerlijk rustig door het park gewandeld'; 'Het wandelen in een rustige omgeving is belangrijk om even het dagelijks leven te ontvluchten') - Op een bankje zitten ('Ik zat op een bankje te genieten van de zon, de bomen en het vogelgezag') - Het buiten zijn	4,6 3,5 0,7 0,4

Hoofdcategorie intense ervaring	Subcategorieën intense ervaringen	%
<i>Andere tijd / land</i>		3,9
	- In andere tijd / land wanen ('Alsof ik even in een andere tijd was, in een ander land'; 'Kreeg het idee dat ik terecht was gekomen op de plaats en tijd waar Jezus leefde'; 'landschap bij Beth Juda voelt echt Israelisch; waande me even in een ander tijdperk')	2,8
	- Beeld van een andere tijd ('Gaf een treffend beeld van het leven toen', 'Je kunt je goed voorstellen hoe Jezus toen leefde')	1,1
<i>Specifieke sfeer</i>		3,5
	- Specifieke sferen ('Oosterse sferen', 'Oriëntaalse sfeer')	2,1
	- Goede sfeer ('Het geheel heeft een positieve uitstraling' ; 'De paden tussen de verschillende attracties ademen een prettige sfeer uit')	1,4
<i>Schoonheid</i>		3,5
	- Schoonheid ('De schoonheid van de weerspiegeling van de gebouwen/natuur in het water; een lust voor het oog'; 'We wisten niet dat het hier zo mooi is')	3,5
<i>Landschap doet denken aan iets anders</i>		2,9
	- Herinnering aan jeugd ('Ik kwam hier al toen ik klein was, toen vond ik het ook spectaculair')	1,1
	- Herinnering aan vakantie ('Het aanzien van het Joodse dorpje deed me denken aan de dorpjes die ik tijdens mijn trektocht in de Sahara tegenkwam')	0,7
	- Herinnering aan sterfelijkheid ('Doorkijk in met bomen begroeid beekdal met bomenrij deed me even denken aan de 'tunnel aan het einde van het leven'; 'Memento mori als je langs de Romeinse grafstenen loopt')	0,7
	- Gevoel van vertrouwdheid ('Gevoel van thuiskomen')	0,4
<i>Bewust worden van religies</i>		2,8
	- Bewustwording van religies / Samenkomen van religies ('Bewustwording dat er slechts één God is, de beleving en gebruiken verschillen slechts'; 'Het gevoel dat alle geloven samen kunnen en moeten gaan – daar denk ik aan')	2,8
<i>Informatie verwerven</i>		1,5
	- Geschiedkundige informatie ('Info over geschiedenis en vergane glorie')	0,7
	- Informatie opdoen	0,4
	- Verteller ('Verteller met interessante verhalen')	0,4
<i>Contact met anderen</i>		0,8
	- Ontmoeting met ander ('Een Koerdische (Turkse) vrouw opgevoed in een Christendorp zei tegen me: hier ben en voel ik me als thuis. Ik kreeg tranen in mijn ogen ervan. Ik ben er nog van onder de indruk')	0,4
	- De spreuk van Kahil Gibran: zeg niet 'ik heb de waarheid gevonden' maar 'ik heb een waarheid gevonden'	0,4
<i>Contact met God de Schepper</i>		0,4
	- God de Schepper ('Ik genoot van uitlopende bomen & mooie blauwe lucht en ben dankbaar dat ik de schepper van dat moois als mijn God mag kennen')	0,4

Bijlage I: Gemiddelde score voor een emotie per type ervaring

Gemiddelde score voor een emotie per type ervaring¹. Tussen haakjes de standaarddeviatie.

Emotie	Gemiddelde spirituele ervaring	Gemiddelde ervaring van harmonie	Gemiddelde ervaring van lichte harmonie	Gemiddelde niet-spirituele ervaring	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η</i>
blij	2,55 (1,146)	2,32 (1,009)	1,79 (1,071)	1,48 (1,087)	9,630	,000	0,313
angstig	,45 (0,999)	,11 (0,422)	,16 (0,675)	,00 (0,000)	3,001	,031	0,181
rustig	3,05 (1,234)	2,92 (0,891)	2,39 (1,035)	1,86 (1,260)	12,882	,000	0,356
vervuld van liefde	2,85 (1,226)	1,94 (1,173)	1,13 (1,091)	,76 (0,906)	25,436	,000	0,472
dankbaar	3,00 (1,124)	2,13 (1,160)	1,31 (1,119)	,90 (1,031)	25,173	,000	0,471
euforisch	1,47 (1,307)	1,19 (0,977)	,67 (0,844)	,33 (0,816)	12,880	,000	0,357
nederig	1,47 (1,307)	1,19 (0,977)	,67 (0,844)	,33 (0,816)	12,404	,000	0,350
gelukkig	2,45 (1,234)	2,39 (1,122)	1,88 (1,122)	1,40 (1,149)	9,114	,000	0,305
wanhopig	,60 (0,940)	,13 (0,485)	,12 (0,544)	,10 (0,617)	4,351	,005	0,217
eerbiedig	2,35 (1,531)	1,38 (1,190)	,98 (0,990)	,50 (0,862)	15,137	,000	0,382
verheven	1,20 (1,281)	,80 (0,980)	,24 (0,612)	,29 (0,673)	13,274	,000	0,361
vredig	3,20 (1,065)	2,27 (1,085)	1,78 (1,084)	1,21 (1,240)	18,239	,000	0,413
verwonderd	2,45 (1,504)	1,69 (1,111)	1,21 (1,122)	,86 (1,072)	11,998	,000	0,345
levendig	2,55 (1,432)	2,03 (1,109)	1,57 (1,142)	1,12 (1,292)	9,994	,000	0,318
hoopvol	2,45 (1,234)	1,95 (1,228)	1,34 (1,173)	,90 (1,122)	12,810	,000	0,355

¹ De volgende scores zijn gebruikt om het gemiddelde te meten: helemaal niet (0), een beetje (1), tamelijk (2), erg (3), heel erg (4).